

ՄԱՆԱՍ

ԼՈՒՍԱԳԷՄԻՆ

891-99

Մ-16

01 SEP 2011

Jmy

891-99

Մ-16

Կ. Կարսկանի

Զոհանդես Գ. Լուսինյանի

893.5
Կ 5.1

Հայր. Կ
օր/

ՄԱԼԽԱՍ

1 Կդրի 1975

Լուսինյան

ԼՈՒՍԱԴԷՄԻՆ

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՏՊԱՐԱՆ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»Ի
1935, ՊՈՍԹԸՆ

21 JUN 2013

4149/

ԱՆՆԻԿԻՆ՝

որում պարտական եմ գրական աշխատություններս :

4109-2011

ԼՈՒՍԱԴԵՄԻՆ

ԼԵՒՈՆԻ ՄԵԿՆՈՒՄԸ

Վանէն կարին զնացող ճամբորդներու համար՝ Դու-
թախի հովիտէն Ալաշկերտի դաշտը անցնելու ամենա-
կտրուկ ճամբան կը համարուի Ղլիճ Կէտուկը, որ վեց
հազար ութ հարիւր ոտք բարձրութեամբ դժուարին վե-
րելք մըն է՝ երկու կողմերէն ալ: Հայաստան լեռնաշ-
խարհի մէջ, ուր հաղուադէպ չեն մինչեւ տաս հազար
ոտք բարձրութիւն ունեցող լեռնանցքներ, Ղլիճ Կէտուկը
իր սաստիկ թեքութեան պատճառով, ամենավտանդա-
ւորներէն մէկը կը համարուի:

Սրածայր սարի կողը եզերելով՝ բոլորովին փճացած
ճանապարհը գրեթէ ուղղաձիգ կը բարձրանայ, առանց
ոլորապտոյտ դարձուածքներու ու հակառակ կողմէն
ջրվէժի նման վար կը թափի: Եթէ ամառնային ամիսնե-
րուն Ղլիճ Կէտուկը վտանգաւոր ճանապարհ մը կը հա-
մարուի, ձմեռուան ընթացքին ձիւնի ու փուքի պատճա-
ռով գրեթէ անանցանելի կը դառնայ: Հակառակ այս
դժուարութիւններուն, ո՛չ թէ սովորական կարաւաննե-
րը, այլ նոյնիսկ կառքերը չոր եղանակին կը նախընտրէին
այդ ճամբան, փոխանակ Ղարաքիլիսէն երթալու, որով
ճանապարհը մէկ օրով երկարած պիտի լինէին:

1913 թուականի օգոստոս ամսուն, Վանէն ճամբայ
ելած կարաւան մը, տաժանքով կը բարձրանար Ղլիճ

կէտուկը, Ալաշկերտի դաշտը իջնալու համար: Ճամբորդները հետիոտն կը բարձրանային, ժամ առաջ անցքի կատարը հասնելու ցանկութեամբ: Կարաւանի ձիերն ու ջորիները, կարծես առաջուց ոտքերնին դնելու տեղը որոշելով, ծանրօրէն կ'առաջանային, մինչ ձիապանները շատ յողնած ձիերու պոչերէն բռնած մէկ կը հայհոյէին, մէկ փաղաքշական բացազանչութիւններ կ'արձակէին քրտնաթոր անասունները քաջալերելու համար:

Կէս օր չէր եղած, երբ ճամբորդներէն քիչ վերջ, կարաւանն ալ հասաւ լեռնանցքի բարձրագոյն դադաթը: Հոն, դէպի աջ կողմը գտնուող իջեւանի վշտին, փոքր հարթութեան վրայ, բեռները վար առին ձիապանները: Յարդով ու դարիով լեցուն տոպրակները անցուցին կենդանիներու գլուխներուն, ու իրենք ալ իջեւանի շուքին տակ շրջան կազմած նստան ճաշելու:

Ճամբորդները մեծամասնութեամբ թուրքեր էին: Երկու թուրք ընտանիքներ, իրենց երեխաներով մէկտեղ, կը վերադառնային Պոլիս՝ Վանի կեանքը անհանդուրժելի գտնալով, մինչ իրենց ամուսինները հարկադրուած կը մնային Վան: Ճամբորդներէն մէկը թուրք պաշտօնաթող սպայ մըն էր, որ կը վերադառնար իր հայրենիքը, իսկ միւս երկուքը Արճէշցի հայ խանութպաններ էին: Վերջինները կ'երթային Կարին, յաջորդ տարուան համար դնումներ կատարելու իրենց խանութներուն համար:

Ճամբորդներու թուումը վերջացնելու համար պիտի յիշատակենք կիսահաշմանդամ մարդ մը եւս, որ Արճէշէն միացած էր անցնող կարաւանին: Այդ մարդու դէմքի ձախ կողմը եղծուած էր: Փայլուն մորթին վրայ կարմիր պալարներ ու աջ երեսին վրայ ալ բազմաթիւ կապտաւուն կէտեր, բոլորովին այլանդակած էին անոր դէմքը: Զախ ձեռքի ջղերը քաշուած, ամբողջ թեւը անբնական կերպով կախուած էր ուսէն: Սակայն հակառակ կաղա-

լուն, երբ ճամբորդները իջան գրաստներէն, զարմանալի արագութեամբ առաջ անցաւ եւ ամենէն առաջ հասաւ անցքի կատարը:

Կարծեմ հարկ չկայ ըսելու թէ՛ այդ հաշմանդամ ճամբորդը, ընթերցողի վաղածանօթ լեւոնն էր: Առանց սպասելու ընկերներուն, որոնք անծանօթ մարդիկ էին, լեւոնը իջեւանէն վեր, քարաժայռի մը վրայ բարձրանալով հոն երկնցաւ, արեւի խանձող ճառագայթներուն տակ: Կարծես ո՛չ անտանելի տաքը կը զգար եւ ո՛չ ալ ժայռի ջրմութիւնը: Գլուխը յենած աջ ձեռքին, դէմքը դարձուցած դէպի հարաւ, անսահման տխրութեամբ, ծանր մտածումներու անձնատուր եղած կը թուէր:

Հեռուն, ձախ կողմի վրայ կ'երեւէր Սիփանայ սարի քանալով դժուած կանոնաւոր կոնը, կարծես երկինքի կապոյտի վրայ նկարուած: Աջի վրայ Ախլաթի սարերն էին ու անոնցմէ աւելի հեռուն, մշուշային գծերով՝ կ'երեւէր Նեմրութի հսկայ սարը, որու գագաթը ներս ինկած կը թուէր:

Ծանր թախիծ մը չոքած էր առանց այդ ալ լեւոնի դաժան դէմքին վրայ: Արդեօք անգամ մըն ալ պիտի տեսնէ՞ր մեծաշուք Վասպուրականը, կը մտածէր լեւոնը, սքանչելի ծովակը, ամեհի սարերը, ու այն ժողովուրդը, որուն ծառայելու համար ինքն ու իր ընկերները զոհաբերեցին ամէն ինչ, որ հնարաւոր էր զոհաբերել: Արդեօք անգամ մըն ալ պիտի տեսնէ՞ր այն վայրերը, դաշտ, լեռ ու ձոր, ուր ա'յնքան ընկերներ ինկան հայ ժողովուրդի ազատութեան համար. պիտի կըրնա՞ր անգամ մըն ալ չոքիլ Վահէի նուիրական հողաթումբին առջեւ, իր սրբազան ուխտը նորոգելու համար:

Երկարատեւ տարիներու ընթացքին լարուած աչխատանքը, անվերջ թափառումները գաւառէ գաւառ, իր մէջ բնածին անժուժկալ աշխատասիրութիւնը, խոր-

տակած էին երկաթէ մարդը, ընկճեր էին անընկճելի Լեւոնը: Պէտք էր հեռանար Վասպուրականէն՝ թէկուզ մէկ երկու տարի արտասահման անցընելու համար, ուր որոշած էր թէ՛ հանգստանալ եւ թէ՛ մանկավարժական դասընթացքներու հետեւիլ, վերադարձին աւելի եւս օգտակար լինելու դպրոցական գործին: 1913 թուականի ամբարն վերջին մնաք բարովը ըսաւ Աւանց հաւաքուած քաղմութեան: Ընկերներ, ուսուցիչներ, գիւղական ներկայացուցիչներ եկած էին ճամբու դնելու իրենց Լեւոնը: Աւանց աճապարելու գիւղէ գիւղ անցնելով Լեւոնը հասած էր Արճէշ, ուր եւ միացաւ անցնող կարաւանին:

Կը հեռանար Լեւոնը Վասպուրականէն եւ սակայն հոգեկան խոր բեկում մը կը գլար իր մէջ: Մասնաւորաբար վերջին տարիներու ընթացքին դարմանալիօրէն մեծ յեղաշրջում մը կատարուած էր անոր գնահատութեան եւ ժողովուրդի հանդէպ ունեցած վերաբերմունքին մէջ: Նախասահմանադրական տարիներու շրջանին, յեղափոխական ծածկուած կեանքի բերումով, Լեւոնը հազիւ թէ հնարաւորութիւն ունեցած էր հայ ժողովուրդի լայն խաւերուն հետ շփման գալու, մօտէն ծանոթանալու այդ ժողովուրդի հոգեկան ու բարոյական արժէքներու հետ: Բայց վերջի տարիներուն, երբ սահմանադրութեան հրաշակման շնորհիւ, աղատ գործելու լայն ստպարէզ բացուեցաւ իրեն համար, որպէս շրջանային տեսուչ եւ որպէս ղեկավար հասարակական գործիչ, անընդհատ չորփման մէջ գտնուելով հայ գիւղացիին հետ, կրցաւ ճանշնալ դայն: Տեսաւ անոր աչք ծակող բացասական գիծերը, ստրկական կեանքի դարաւոր ժառանգութենէն մնացած, գնահատեց անոր աղօթյալին նկարագիր կազմող դրական յատկութիւնները: Ծանցցաւ հայ գիւղացին իր իսկական արժէքով, տգիտութեան եւ նախապաշարումներու մէջ կորած, ծայրայեղօրէն եսասէր եւ կոպիտ, բայց եւ

չարքաչ աշխատող մը, ընդունակ զարգանալու երբ բարեպատեհ պայմաններ ստեղծուէին: Մասնաւորաբար անոր մոլեռանդ սէրը դէպի հայրենի երկիրն ու պապենական հողը, անոր գլխադէժի յատկանշական դրոշմն էր: Լեւոնը հոգիի ամբողջ կարողութեամբ սիրեց դայն եւ ամբողջովին նուիրուեցաւ, աչքաթող եղած գիւղացիի վերականգմանը:

Ձարմանալի արագութեամբ իր եւ ընկերներու ջանքերուն շնորհիւ, ամբողջ գաւառները դպրոցական ցանցով պատուեցան. հոն ուր հնարաւոր էր խրճիթ մը յատկացուեցաւ որպէս դպրոց. շատ մը բազմամարդ գիւղեր դպրոցական կանոնաւոր չէնքեր չինեցին: Քաղաքի երկրորդական վարժարաններու շրջանաւարտները, գաղափարական երիտասարդութիւնը, քաղմութեամբ դէպի գաւառ գլխեցին՝ գիւղացիին ծառայելու համար: Սքանչելի շարժում մը սկսաւ Վասպուրականի մէկ ծայրէն միւսը:

Հայ ժողովուրդի հոգեկան վարթումին հետ տնտեսական վիճակն ալ գլալբար բարելաւեցաւ: Որոշ չափով տարապարհակ աշխատանքները վերցան, տուրքերը աւելի արդարօրէն բաժնուեցան, թաւանն ու կողոպուտը գրեթէ վերջ գտան եւ որոշ թիւով բռնադրաւուած հողերը վերադարձուեցան հայերուն:

Մովորական երեւոյթ մըն էր հեռաւոր գաւառներու ճամբաներուն վրայ հանդիպիլ Լեւոնին, որ թեթեւ ծրար մը նետած ուսին՝ գիւղէ գիւղ կ'անցնէր դպրոցական գործին ուղղութիւն տալու, ուսուցիչներու ցուցմունքներ ընելու, գիւղական ներքին վէճերը տեղին վրայ կարգադրելու եւ կեդրոնախոյս հայ գիւղացին ամրակուռ կաղմակերպութեամբ մը ղօղելու: Անցեալը իր սարսափելի աւերներով, մեծ խրատատու մը պէտք էր եղած լինէր հայ ժողովուրդին: Հետեւաբար հաւաքականօրէն պատ-

կառելի ուժ մը ներկայացնելու համար, հայ ժողովուրդը ներքին կազմակերպութիւն մը պէտք էր ունենար, զիմադրելու բոլոր փորձութիւններուն, անակընկալներով հարուստ թուրքիայի մէջ: Բայց ամէն բանէ աւելի՝ կազմակերպման հետ, պէտք էր զինել, եւ լաւ զինել հայ ժողովուրդը, ինքնապաշտպանութեան համար: Շրջապատի թուրքն ու քիւրտը զինուած էին դարերէ ի վեր եւ զէնքի սէրը անոնց մէջ բնածին էր: Հրամայողական անհրաժեշտութիւն մըն էր որ հայ ժողովուրդն ալ զինապաշտ դառնար: Լեւոնը եւ իր ընկերները իրենց յատուկ վճռականութեամբ, զինումի դործն ալ առաջ տարին չտեսնուած եռանդով:

Գրեթէ ամէն գիւղ իր մէջ ունէր յեղափոխութեան դպրոցէն անցած նախկին հայդուկ մը: Բնականաբար զինումի մաքլին մէջ անոնք պիտի դառնային Լեւոնի գործակիցները. անոնք էին որ գիւղացիներուն պիտի պարտադրէին զինուել, եթէ ոչ սիրով, ապա ուրեմն բռնութեամբ: Անոնք պիտի կազմակերպէին գիւղացի երիտասարդները, պիտի վարժեցնէին եւ ղեկավարէին գիւղական խմբերը: Իսկ այդ բոլոր աշխատութիւններուն ուղղութիւն կուտար Լեւոնի աներեւոյթ ոգին, անոր տիրական կամքը:

Աստիճանաբար Լեւոնը դարձեր էր ամենատես աչք մը: Ա՛ն ամէն տեղ էր ու ո՛չ մէկ տեղ երկու երեք օրէ աւելի: Հայ գիւղացիին համար Լեւոնը ոչ թէ սոսկական ղեկավար մըն էր, այլ անհրաժեշտութիւն մը: Անոր կը դիմէին գիւղական բոլոր հարցերու համար, ու անոր վճիռը պարտադրական էր: Բոլոր շրջաններու համար Լեւոնը «մեր Պարոն Լեւոնն էր», կը ճանչնար զայն թէկուզ հեռուոր գաւառի մը խեղճուկ գիւղացին, փոխադարձաբար ան ալ գիտէր ամենուն անունը, ընտանիքի անդամներու թիւը, տնտեսական վիճակը: Գիւղացիները երբ

իրարու մէջ կը խօսէին անոր մասին, ծիծաղելով կ'ըսէին թէ՝ ան գիտէր դարնան որո՛ւ կուլը ծներ է, որո՛ւ արօրը ժանդոսեր է, որո՛ւ կինը զոյգ երեխայ բերեր է: Եւ այդ ճշմարիտ էր:

Եթէ գիւղացիք կ'երթային քաղաք կառավարութեան դուռը որեւէ դանդատով, նախ կը դիմէին Լեւոնին, անոր խորհուրդը հարցնելու, անոր միջնորդութեան դիմելու համար: Շատ անգամ նոյնիսկ հեռուոր շրջաններու քիւրտերը, թուրքերը կը դիմէին անոր օգնութեան: Այս երեւոյթը այնքան շեշտուած էր, որ հետզհետէ կառավարութեան մէջ երկրորդ կառավարութիւն մը ստեղծուեցաւ. «պարոն Լեւոնի» կառավարութիւնը», ինչպէս կը սիրէին ըսել գիւղացիները:

Թուրք կառավարութիւնը դժգոհելով հանդերձ, պարտադրուած կը զգար զայն ճանչնալու որպէս հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչը, գերադոյն պետը: Ասով մէկտեղ Լեւոնը թէեւ կուտուրական գործիչ մը սահմանադրութեան շրջանին, երբ պէտք լինէր, ժանիքները ցուցնելէ չէր քաշուեր: Դէպքի մը առթիւ Լեւոնը պարտաւորուեցաւ զգացնել կառավարութեան և դրացի ժողովուրդներուն թէ՝ չեն կրնար անպատիժ կերպով սարսափի մէջ պահել հայ ժողովուրդը, թէ կայ պաշտպան ուժ մը՝ թէկուզ աներեւոյթ, որ աշալուրջ կը հսկէ հայ ժողովուրդի շահերուն եւ ապահովութեան վրայ:

Այդ դէպքը հետեւեալն էր: Սահմանադրութենէն վերջ մասնաւորաբար քիւրտ աղաներն ու բէկերը Գառա-դեղի մէջ բանտարկուած գաղաններու պէս կը զգային: Թէեւ կառավարութեան վերաբերմունքին մէջ զգալի փոփոխութիւն մը չկար բէկերու հանդէպ եւ ոչ ալ քիւրտ ժողովուրդին վերաբերումը փոխուած էր, բայց զգալիօրէն շեշտուած էր հայ գիւղացիութեան հոգեբանական փոփոխութիւնը անոնց հանդէպ: Հետզհետէ կը վերանար

բէկերու դարաւոր հմայքը: Արտի մը անիրաւ գրաւումին համար հայ գիւղացին այլեւս չէր քաշուեր բողոքելու, բռն կերպով պայքարելու բէկերու քմահաճ կարգադրութիւններուն դէմ: Դատ դատաստան եւ շատ անգամ բէկերը ստիպուած տեղի կուտային աստամ կճրտացընելով:

Արհամարհոտ վերաբերմունք մը ունենալով հայ գիւղացիի հանդէպ, քիւրտ բէկերն ու աղաները սարսափելի կերպով լարուած էին գիւղական ուսուցիչներու եւ աչքի դարնող հայդուկներու դէմ, ասոնց դրդումներուն վերադրելով գիւղացիութեան ըմբոստ կեցուածքը: Թէեւ անոնք շատ լաւ գիտէին որ այդ բոլորի ղեկավարն ու ոգին Լեւոնն էր, բայց չյանդգնելով անոր դէմ բացէ ի բաց հրապարակ իջնալ, դաւադրութեամբ սպաննեցին Կարկառի մէջ անոր աւագ գործակիցներէն, բարձր նկարագրի տէր ուսուցիչ մը: Այդ դէպքը սարսափեցնող ցնցում մը առաջ բերաւ ընդհանրապէս ժողովուրդի, բայց մասնաւորապէս հայ գիւղացիութեան մէջ: Ուրեմն դեռ բէկութիւնը կրնար անպատիժ կերպով մարդ սպաննել տալ, իր կամքը քալեցնել, ինչպէս անցեալի մէջ եղած էր: Ուրեմն այնքան փառաբանուած սահմանադրութիւնը իրական փոփոխութիւն մը չէր առաջացուցած երկրին մէջ. այդպէս կը խորհէին հայ գիւղացիները: Արդեօք աւելի խոհեմ քայլ մը չէ՞ր լինէր եթէ իրենք, ինչպէս իրենց հայրերը, նորէն պիտի ծռէին, հպատակէին քիւրտ աղա-բէկերուն:

Լեւոնը զգաց վտանգը: Պէտք էր հարուածին չչմեցընող հակահարուածով մը պատասխանել: Կաղմակերպութեան գաղտնի լարերը քաշեց, ամբողջ շրջաններու գիւղացիութիւնը ոտքի հանելով. սպաննուած ուսուցիչին դիակը քաղաք բերել տուաւ տասնեակ հազար գիւղացիներու ընկերակցութեամբ: Ժողովուրդի գլուխը

անցնելով, դադարը ուսամբարձ հասցուց կառավարութեան չէնքը, նահանգապետարանի առջեւ: Քաղաքի թուրք ամբոխն ալ հայերէն քիչ մը հեռու կանգնած հեղնանքով կը դիտէր ցոյցը «կեպուր»ներու, որոնք շատ երես առած էին սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ: Բռն ճառեր խօսուեցան: Ծառախօսները պահանջեցին կառավարութենէն անպատճառ դտնել յանցաւորը եւ պատժել: Անշուշտ, յայտնի էր հայ ժողովուրդին եւ կառավարութեան, որ այդ դաւադրութեան ոգին, իսկական դրդողը Կեցանի ամենազօր բէկն էր: Անուշ լեզու նահանգապետը պատշգամ բարձրանալով, երդուեցաւ անպատճառ դտնել յանցաւորները, որոնք ալ որ լինէին եւ ամենախիստ պատժի ենթարկել զանոնք: Բայց Լեւոնի համար պարզ էր որ այդ խոստումը դատարկ հաւատարեցում մըն էր, ինչպէս բոլոր խոստումները, որոնք կուգային կառավարութենէն՝ երբ հարցը կը վերաբերէր քիւրտ աղաները պատժելուն:

Ամենավստահելի նախկին հայդուկներէ փոքր խումբ մը կազմեց Լեւոնը, զրկեց Կեցանի շրջանը, պատուիրելով անոնց — «Ձէք վերադառնար մինչեւ որ Կեցանի բէկի սպանման լուրը ստանամ»: Խմբի հայդուկները համարձակ նայեցան Լեւոնի: Այդ հայեացքի մէջ յարգանք, սէր, վճռականութիւն կար: Լեւոնը պէտք էր վստահ լինէր իրենց վրայ. ի դուր չէր որ իրենք յեղափոխութեան զինուորներ եղած էին տարիներով, նախկին զոհաբերող հայդուկներ, կրակի ծովու մէջէն քալող:

Ինչ որ Լեւոնը կը սպասէր՝ կատարուեցաւ: Կեցանի բէկի սպանման լուրը անհնարին փոթորիկի նման պայթեցաւ քաղաքին մէջ: Քիւրտերը եւ թուրքերը պաշարեցին նահանգապետարանը: «Արդարութիւն, արդարութիւն» կը պահանջեին կը պոռային անոնք, «մի՞թէ

միևսիւմանները բոլոր մը կեալութեններուն պիտի ենթարկուին. այլեւս ո՞ր մնաց Ալի Օսմանի կայսրութեան հըզօրութիւնը, երբ անհաւատները կը համարձակին ձեռք բարձրացնել մեծազօր բէկի մը վրայ»:

Նահանգապետը զանոնք ալ հանդատացուց, խոստանալով յանցաւորները պատժել, այն տարբերութեամբ սակայն, որ մինչ խոստումով գոհացուցեր էր հայ գիւղացիութիւնը՝ առանց գործնական քայլ մը առնելու, այս անգամ բաղմամբիւ հեծեալ ժանտարմներ զրկեց Գաւազ-Կարճկանի շրջանը, զինուած հայերը հետապնդելու համար:

Նահանգապետի համար պարզ էր որ այդ սպանութեան իսկական կաղմակերպողը Լեւոնն էր, եւ սակայն խոհեմութիւն համարեց լռել, նախկին բարեկամական սերտ յարաբերութիւնը շարունակելով անոր հետ: Ասով մէկտեղ, երբ Լեւոնի արտասահման երթալու լուրը տարածուեցաւ քաղաքին մէջ, կառավարութիւնը երկար շունչ մը քաշեց: Զօրաւոր անհատականութիւն մը կը հեռանար, իսկ հայերը անոր տեղը բռնող մը դժուար թէ ունենային: Այդպէս կը մտածէին թուրքերն ու քիւրտերը, բայց մանաւանդ կառավարութիւնը:

Լեւոնի հեռանալու որոշման մէջ, հոգեբանօրէն, Սոնիան ալ որոշ բաժին մը ունէր: Վանէն հեռանալէ երկու շաբաթ յետոյ Սոնիան ու մայրը մեկնած էին Գերմանիա: Տիկին Վառլառէի հիւանդութիւնը աւելի լուրջ բնաւորութիւն ունէր քան Սոնիան կը կարծէր: Պերլինի յայտնի բժիշկներու խորհրդակցութիւնը որոշեց շուտափոյթ գործողութիւն մը: Սոնիան անմիջապէս հեռագրեց հօրը: Պետք Կարպովիչի Պերլին ժամանումի յաջորդ

օրը կատարուեցաւ որովայնային ծանր գործողութիւն մը հոչակաւոր վիրարոյժի մը կողմէ, մասնաւոր հիւանդանոցի մը մէջ: Գործողութենէն վերջ, հաղիւ հինգ օր ապրեցաւ Տիկին Վառլառէն եւ անմիջեւ ժամուանոյն եւ աղջկան ներկայութեան աչքերը յաւիտեանս փակեց: Սոնիան եւ հայրը անմիջապէս վերադարձան Թիֆլիս, ուր մեծ շուքով Խոճիվանքի գերեզմանատան մէջ թաղուեցաւ Տիկին Վառլառէն:

Այդ առթիւ, Արսէնեանները Երեւանէն եկան եւ իջան Ասլանովենց տունը, ուր իրենց ներկայութիւնը աւելի քան անհրաժեշտ էր: Տիկին Վառլառէի անսպասելի մահը շատ ծանր հարուած մը եղաւ հօր եւ աղջկան համար: Կինը անփոխարինելի յենարան մըն էր Պետք Կարպովիչի, թէեւ այդ գիտակցութիւնը կը պակսէր իր գնահատումին մէջ, երբ դեռ ողջ էր Տիկին Վառլառէն: Իսկ Սոնիայի համար, այդ մահը շատ աւելի ծանր հարուած մը եղաւ: Մօր մահով կը քայքայուէր բարոյական կառուցուածքը ընտանիքին: Կրկնակի վերալով որբացած կը զգար ինքզինքը Սոնիան: Վարդանի մահը խորտակած էր իր սիրտը, իսկ մօր մահը՝ վերջ կուտար ընտանեկան օճախին: Այլեւս ի՞նչ կը մնար:

Մօր սուգը սրտին մէջ, Սոնիան կը մտածէր իր ապագայի մասին, որ ծանր բեռի նման կը չոքէր ուսերուն: Ի՞նչ պիտի լինէր իր վերջը: Արդեօ՞ք տունը մնալ, տանտիկնոջ մը դերը կատարելով: Իսկ եթէ տարիներ վերջ, հայրն ալ աչքերը փակէր ու ինք առանձին մնա՞ր: Մօր մահուան քառասունքը չվերջացած, հայր ու աղջիկ երկար խօսակցութիւն մը ունեցան: Ո՛չ մէկ ժամանակ Պետք Կարպովիչ այնքան խորապէս չէր գնահատած Սոնիան, չէր տեսած անոր մէջ խոհուն եւ խելօք կինը, որքան սուգի ծանր օրերուն: Ամէն օր գրասենեակէն ուղիղ տուն կուգար, Սոնիայի ներկայութիւնը գտնելով իսկա-

4409-2014

կան մխիթարութիւն մը: Երբ խօսակցութեան ընթացքին Սոնիան յայտնեց Եւրոպա անցնելու իր որոշումը՝ ուսումը վերջացնելու համար, շուարած հայրը ձեռները տրորելով հեծկտաց. «Ապա ե՞ս, աղջիկս, ես ի՞նչ պիտի լինիմ»: Ասով մէկանդ Պեօտը Կարպովիչ կը զգար, որ աղջկան այդ որոշումը միակ գործնական լուծումն էր կացութեան: «Շուտով, շուտով կը վերադառնամ, հայրիկ ջան», հօր վզին փաթթուելով պատատիսանած էր Սոնիան, «կուգամ եւ այլեւս իրարմէ չենք բաժնուիր, բայց այսպէս, առանց գործի, առանց աշխատութեան ես ինչպէ՞ս կրնամ ապրիլ»:

Վարդանի մահէն վերջ, Սոնիայի հոգեկան բեկումը, տարիներ վերջ ա՛լ այնքան խորն էր եւ ա՛յնքան ակընյայտնի, որ Պեօտը Կարպովիչ սիրտ չըրաւ հաւանական ամուսնութեան մասին խօսիլ անոր հետ: Եթէ այդ պիտի պատահէր, պիտի պատահէր ինքնաբերաբար, առանց իր կողմէ որեւէ ճնշումի: Եւրոպա, ուսանողական կեանք, ծանօթներու նոր շրջան, ասոնք թերեւս մոռցնել տային Սոնիային հին վիշտը: Այս մտածումով քաջալերուած, Պեօտը Կարպովիչ համաձայնեցաւ Սոնիայի երթալուն, թէեւ կը զգար թէ անոր երթալէն վերջ, իր կեանքը անտանելի պիտի դառնար:

Մօր մահուան քառասունքէն յետոյ Սոնիան մեկնեցաւ Եւրոպա:

Օգոստոս ամսու վերջերը Լեւոնը ստացաւ Սոնիայի առաջին նամակը: Սոնիան, Լեւոնին կ'իմացնէր մօր ծանր հիւանդութիւնը, մահը ու ապա թիֆլիս ապրած սուգի ծանր օրերը: Մտքէն իսկ չանցընելով թէ՛ հետագայ տողերը ի՞նչ աղեցութիւն կրնային ձգել Լեւոնի վրայ, միամտօրէն կը գրէր. «մեր ընտանեկան ցաւի օրերուն, մօրաքոյրս եւ պրն. Աշոտը եկան Երեւանէն: Չէք կրնար

երեւակայել թէ անոնց գալը ինձ եւ հօրս համար ի՞նչ կը նշանակէր. անոնց նման հարազատներու հետ, թէկուզ ծանր ցաւ մը բաժնելը՝ ամենամեծ մխիթարութիւն էր մեզ համար»: Ատկէ վերջ Սոնիան մանրամասօրէն կը նրկարագրէր իր ճամբորդութիւնը, Զուիցերիայի Պեռն քաղաքը հաստատուելը, ուր բժշկական համալսարան մտած էր, երկրորդ դասընթացքէն սկսելով, որովհետեւ Մոսկուայի իր մանկաբարձական ուսանողութիւնը մէկ տարի շահեցուցած էր իրեն: Նամակին մէջ Սոնիան կը խօսէր Պեռնի ուսանողական կեանքէն, բազմաթիւ հայ ուսանող-ուսանողուհիներու մասին, որոնք մեծամասնաբար Կովկասէն էին:

Առաջին նամակէն սկսած, կանոնաւոր թղթակցութիւն մը սկսաւ երկուքին միջեւ: Սոնիան կը գրէր Եւրոպայի իր կեանքէն, համալսարանական աշխատութիւններու մասին, երկարօրէն կը խօսէր իր ծրագիրներու շուրջ, ապագայ ծրագիրներու՝ որոնք Վասպուրականի հետ կապուած կը մնային: Այդ ծրագիրներու առանցքը կը մնար հիւանդանոցը եւ մայրանոցը: Ինչպէս կ'երեւէր Սոնիայի նամակներէն, մայրանոցի հաստատութիւնը մասնաւորաբար դրաւ իր անոր ուշադրութիւնը: Անգամ մը զանազան երկիրներու մէջ մանուկներու մահացման վիճակագրութիւնը ղրկած էր Սոնիան, եւ իր կողմէ աւելցուցած Վանի մէջ ապրած վեց ամիսներու ընթացքին հայ մանուկներու մահացումի մօտաւոր թիւը: Սարսափելի բարձր մոկոս մը կը կազմէր այդ թիւը: Այդ առթիւ Սոնիան կը գրէր. «Մեզ նման փոքր ազգի մը համար կենսական նշանակութիւն ունի երեխաներու հարցը: Աղքերու քարիթալը՝ որակէն աւելի թիւն է: Հայերուս համար ամէն երեխայ արժէք մըն է, հետեւաբար աղգային պարտականութիւն մը պէտք է համարել մայրանոց-

ներսև միջոցով, ասլահադով երեխայի ծնունդն ու մօր առողջույթիւնը» :

Իր կարգին Լեւոնն ալ ընդարձակ նամակներով տեղեակ կը պահէր Սոնիան Վասպուրականի անցուղարձերէն եւ ընկերներու աշխատանքներէն : Մասնաւորաբար կը զրէր դպրոցական գործի զարգացման եւ այն բոլոր հարցերու մասին, որոնք հասարակական արժէք մը ունէին :

Այսպէս շարունակուեցաւ երկուփին թղթակցական յարաբերութիւնը մինչեւ Սոնիայի աւարտական տարիի սկիզբը, 1912 թուականի հոկտեմբեր ամիսը: Ատկէ վերջ Սոնիայի նամակները դադրեցան: Անգամ մը միայն դեկտեմբերի վերջերը, Շամօնէէն քացիկ մը ստացաւ Լեւոնը: Շամօնիի Ստոյգածովի նկարին տակ բարեւ մը միայն եւ Սոնիայի ստորագրութիւնը:

Լեւոնը թէեւ Սոնիայի հետ ունեցած նախկին կապը վերականգնել անկարելի կը համարէր եւ թերեւ չէր ալ մտածեր այդ մասին, բայց տարիներ շարունակուելէ վերջ, Սոնիայի նամակներու անակնկալ դադարումը խորապէս տխրեցուց զինքը։ Այդ նամակները ողորմութեան փշրանքներ էին, անյոյս սիրով տառապող Լեւոնի համար։ Հիմա անոնք ալ, անհասկնալի պատճառով մը վերջ կը դնային, հոգեկան տառապանքի նոր աղբիւր մը դառնալով։ Այս վերջին հարուածը եկաւ աւելցնելու տարիներու յողնոթենէն առաջացած ջղայնութիւնը։ Ատկէ վերջ Լեւոնը որոշեց ժամանակաւոր վերադով հեռանալ Վասպուրականէն։

Ժայռի վրայ երկնցած, արեւի բարկ ճառագայթնե-
րէն ալբուրեւով, Լեւոնը ամբողջովին կ'անուած խոհե-
րով, կ'ընթերցէր այդ բոլորը, Վասպուրականը, ընկեր-

Ներքը, գործը, Սոնիան եւ հոգեկան խռովքը կը կրկնապատկուէր :

Արեւը հաղիւ զենիթէն թեքուած դէպի արեւմուտք,
կարաւանը կարծես քնէ արթնցաւ: Անխուսափելի աղմու-
կով, հարն-հուրայով, ձիապանները սկսան բեռքնել ա-
նասունները: Զանգակներով, բոժոժներով եւ փոքր հա-
յելիներով զարդարուն ջորին առաջ ինկաւ: Սկսաւ Ղլիճ
կէտուկի վայրէջը, նոյնքան վտանգաւոր որքան վերելքն
էր:

Վերջին պահուն, Լեւոնը վար սողալով ժայռէն,
միացաւ ճամբորդներու, որոնք նախընտրեցին հետիոտն
իջնալ մինչեւ լերան ստորոտը, ուրկէ անդին ճանապարհ
համեմատաբար տանելի էր :

Լեւոնի մոռալ տրամադրութիւնը հետզհետէ կը լուսաւորուէր, երբ կը մտածէր, որ երկու երեք ժամէն կարաւանը պիտի հասնէր Խաստուր, ուր պիտի դառնէր իր սիրելի ընկերներէն Սուրճ Գեւոն եւ Թովալ Սատասան:

Սահմանադրութենէն վերջ երբ յեղափոխականներէն ամէն մէկը ցրուեցաւ իր ծննդավայրը, Լեւոնը կենդանի հանդոյց մը դարձաւ զանոնք իրարու կապող: Մասնաւորաբար Մոսօն, Առիւծ Գեւօն, Սաքօն եւ Ղարիպը կանոնաւորաբար կը թղթակցէին Լեւոնի հետ, անոր խորհուրդներուն վը դիմէին տեղական հարցերու եւ ընդհանուր բնաւորութիւն կրող խնդիրներու նկատմամբ: Անցած հինգ տարիներու ընթացքին Մոսօն անգամ մը միայն եկաւ Լեւոնը տեսնելու, իսկ Առիւծ Գեւոյին եւ Թովալ Սատանային չէր հանդիպած:

Բնականաբար շուտով Առլւծ Գեւոյի եւ Թովալ Սա-
տանայի հետ լինելու գաղափարը մոռցնել տուաւ Լեւոնին
ամէն ուրիշ մտածում, եւ քարձր տրամադրութեամբ ա-
րադօրէն իջաւ վայրէջքը :

Լեւրան ստորոտը բաւական երկար սպասեցին կարա-

ւանի հասնելուն: Երբ կարաւանը հասաւ, ճամբորդները բարձրացան համեսներու վրայ, ձիերը աշխուժով սկսան քալել, դանդաղներու, բոժոժներու ներդաշնակ երաժշտութեան ընկերակցութեամբ:

Շարաթ օր էր: Երկինքը ջինջ կապոյտ, չուտով տեղ հասնելու հեռանկարը՝ մխիթարական: Տաժանք մըն է կարաւանի միջոցով ճամբորդելը: Մէջքդ երկու տակ կը դառնայ, ոտքերդ վայտացած չես կրնար շարժել, արեւէն խանձուած՝ շուքի կարօտը կը քաշես, գլուխդ կրճքիդ վրայ ինկած, մէկ կը քնիս, մէկ ընդոստ կ'արթննաս երբ ձին կը սայթաքի, հաղար անդամ կ'երդնուս անդամ մ'ալ կարաւանով չճամբորդել եւ սակայն, երբ իրիկուան կողմ իջեւանի մը առջին կամ բաց դաշտի մէջ կանդ կ'առնէ կարաւանը, փետացած ոտքերով վար կը սողաս համեսէն, ծառի մը տակ կամ իջեւանի պատշգամի վրայ ընթրիքդ կ'ընես եւ սեւցած ըպրըխէն թէյ լեցնելով բաժակիդ մէջ՝ կը մոռնաս ճամբու նեղութիւններդ ալ, երդումդ ալ: Զէ՛, կարաւանի ճամբորդութիւնն ալ ունի իր քաղցրութիւնը, թերեւս կատարեալ արեւելեան, քաղցրութեամբ եւ տառապանքով ներդաշնակուած:

Կարաւանը, հազիւ նկատելի ելեւէջաւոր ճամբան արագօրէն փոքրելով, երկու ժամէն հասաւ բարձրութեան մը, ուրկէ կ'երեւէր Ալաշկերտի պտղաբեր դաշտի արեւմտեան մասը:

Հիւսիսի հորիզոնը եզերելով կ'երկարէր Հայկական Պար լեռնաշղթան, որու բարձր գագաթներէն Մուկաէտ, Աղպուլաղ, Կաւալի եւ ուրիշներ շրջապատի լեռներէն աւելի բարձր, հայկական կլոր պարի մէջ ձեռք ձեռքի տըւած պարողներու վը նմանէին, գլուխին երկնքի կապոյտն ի վեր: Ընդարձակ դաշտի տարածութեան վրայ, հեռուէ հեռու, կ'երեւային Ալաշկերտը, Խոփուսը, Ռամաղանը, Մուլա Սիւլէյմանը, Զէտկանը, Գիւրտ Ալին,

Խօշիանն ու հազիւ կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ գըտնուող Խաստուրը:

Բնաւորութեամբ զուսպ եւ սառը, զարմանալի յուղում մը տիրեց Լեւոնին, երբ հեռուէն տեսաւ գիւղը: Կարաւանը հազիւ գիւղի գլխաւոր փողոցը մտաւ, որ ուղիղ կ'երկարի դէպի եկեղեցին, գիւղը երկու մասի բաժնելով, արտասովոր իրարանցումի մէջ գտաւ ամբողջ գիւղը: Բոլոր տուներու դռները բաց, յարաշարժ բազմութիւն մը գրեթէ ամէն կողմ, բազմաթիւ դատարկ սայլեր տնեւորու բակերուն առջեւ եւ դեռ շատ մը ուրիշ սայլեր, որոնք ճոնշալով կը հասնէին ամէն ուղղութենէ, բեռնաւորուած բազմութեամբ: Խաստուրը տօնական կերպարանք կը կրէր:

Արեւմտոցի ժամանակն էր: Կարաւանապետը հազիւ գիւղ մտած էր, երբ նկատեց գիւղի արտասովոր եռուղեւ, եւ խորհելով թէ՛ Խաստուրի մէջ գիշերելու հազիւ թէ տեղ կրնայ գտնալ, առաջնորդող ջորիի գլուխը դարձուց եւ ուղղուեցաւ դէպի մօտակայ Զէտկան գիւղը:

Լեւոնը հրաժեշտ առնելով ճամբորդական ընկերներէն, թեթեւ պայուսակը ձեռքին Խաստուր մտաւ: Գիւղը հարսանեկան կերպարանք ստացեր էր: Փրարու ետեւէ սայլեր կը հասնէին բեռնաւորուած տօնական բազմութեամբ, այրերով, կիներով, ճիժ ու պժերով: Եկողներու եւ զանոնք դիմաւորողներու ուրախ բացադանջութիւնները լեցուցած էին մթնոլորտը: Փողոցները, տները, երդիքները՝ աղմուկ եւ շարժում: Լեւոնը փողոցի մէջ պահ մը շուարած կանդ առաւ: Խնչո՞ւ այդ արտակարգ եռուղեւը, տօնական տրամադրութիւնք գիւղին մէջ:

— Ա՛յ տղայ, — ձայնեց Լեւոնը քովէն անցնող պատանիի մը, — ա՛յ տղայ, մէկ էստեղ արի:

— Հա՛ ախպեր, — ու պատանին մօտենալով հետաքրքրութեամբ նայեցաւ հաշմանդամ օտարականին, որ

ինչպէս կ'երեւէր զարիւպ անցորդ մըն էր, — հա՛ ախպէր, ի՞նչ կ'ուզես:

— Տղա՛յ, խոստուրցի՞ ես:

— Հօ հօ՛, հա՛մ խոստուրցի, հա՛մ էլ տէրտէրի թոռ, — ծիծաղելով պատասխանեց կայտառ պատանին:

— Որ էդպէս է, — տղու զլուխը շոյելով հարցուց Լեւոնը, — կրնա՞ս զիս տանիլ Առիւծ Գեւոյի մօտ:

Տղան աչքերը մեծ մեծ բանալով վերէն վար չափեց խօսակիցը, խեղճ զարիւպ մը որ կ'ուզէր Առիւծ Գեւօն տեսնել. մէկ երկու վայրկեան տատամսոտ լուրթենէ վերջ, վստահ թնկելու համար հարցուց:

— Մեր բէկի՞ մօտ:

Ձարմանալու կարգը Լեւոնին էր, այդ ինչ բէկի մասին կը խօսէր տղան:

— Բէ՞կ, տղայ ի՞նչ բէկ, ես Առիւծ Գեւօն կ'ուզեմ տեսնել:

— Մեր բէկն է, — հպարտութեամբ պատասխանեց պատանին, զարմանալով որ կրնար գտնուիլ անգիտակ մէկը, թէ՛ խոստուրցի բէկը ո՛վ է:

Թեթեւ ժպիտ մը խաղաց Լեւոնի դաժան դէմքին վրայ: Անշուշտ եթէ խոստուրցի բէկ մը պիտի ունենար, Առիւծ Գեւոյէն լաւագոյնը չէր կրնար ունենալ:

— Լա՛ւ, երթանք բէկի տունը, — համաձայնեցաւ Լեւոնը, եւ թեթեւ պայտուսակը վերցնելով՝ կաղալով ընկերակցեցաւ պատանիին:

— Ձեր գիւղին մէջ դպրոց ունի՞ք, ինքդ դպրոց կը յաճախե՞ս:

— Այո՛, պարոն, — գլուխը քերելով պատասխանեց տղան, որ տարակուսած նորէն վերէն վար քննեց Լեւոնը, ինքն իրեն մտածելով. «եթէ բէկը կ'ուզէ տեսնել, եւ իմ իսկ չհասկցած՝ յաճախել՝ բառը գիտէ այս մարդը,

ուրեմն զեղական մը չէ, ո՛չ ալ զարիւպ ճամբորդ մը. լինի չլինի, էս մարդը աղագային մարդ է»:

— Իսկ ձեր դպրոցի տնօրէնը ո՞վ է, — մտերմօրէն հարցուց Լեւոնը, տղու ինքնավստահ պատասխաններէն ախորժելով:

— Մեր բէկը, — առանց տատամսելու, հպարտութեամբ պատասխանեց պատանին:

Հաղիւ ծիծաղը կրցաւ զսպել Լեւոնը: Առիւծ Գեւօն անդրադէտ էր. իր նամակները ուրիշներ կը գրէին, եւ սակայն պատանին այնքան ինքնավստահօրէն կ'ուզէր հաւատացնել որ բէկն էր դպրոցի տնօրէնը:

— Ուրեմն ձեր ուսուցիչը բէկն է, — հանաքով հարցուց Լեւոնը:

Տղան զարմացած նայեցաւ օտարական մարդուն, որուն մասին կաղամած զաղափարը կ'երեւի վերագնահատութեան պէտք ունէր: «էդպէս էլ խամ հարցո՞ւմ: Ինչպէ՞ս թէ՛ բէկը ուսուցիչ լինի: Ախր բէկը գիւղի բէկն է, վարժապետն ալ աշակերտներու դաս տուող վարժապետը»: Տղու դէմքին չարահաճ ծիծաղ մը ուրուագծուեալ. «էն մարդը որ էդքան բան ալ չէր հասկնար, էլ ինչի՞ս աղագային մարդը կրնայ լինել»: Առանց կողքէն քալող Լեւոնին նայելու՝ տղան արագացուց քայլերը, սաստիկ փոշմանած զայն «պարոն» կոչելուն՝ փոխանակ համեստ ախպերի:

Արեւմտոցի պահն էր: Թահար Կէտուկի ուղղութեամբ, ոսկեղօծուած ամպի բարակ շերտերու արանքէն, արեւի կարմիր գունտը հանդարտօրէն կը սուղէր լերան ետին: Եկեղեցիի շուրջը մեծ բաղմութիւն մը եռկուղար. դէռլ գունդային ձայնը համաչափ տրամադրոցով կ'առաջնորդէր պարողներու շարժումները: Հանդէն տաւարի վերադարձով գիւղի փողոցներու կենդանութիւնը կրկնապատկուեցաւ: Մթնոլորտը ծանրացաւ անհնա-

րին ժխտում: Դհու զուռնան, ճռնչացող սայլերը, տա-
ւարի վերադարձի պատճառով սովորական դռում դո-
չումը, հարկերաւոր երեսաներու բարձրացուցած աղմու-
կը, ասոնք բոլորը մէկէն չոքեցան գիւղի վրայ:

— Անունդ ի՞նչ է, — ձեռքը տղու ուսին դնելով հար-
ցուց Լեւոնը:

— Աչո՛տ, քու ծառան, — համարձակօրէն պատաս-
խանեց պատանին:

— Աչո՞տ, լաւ անուն է. ա՛յ, կրնա՞ս յիշել հայոց
պատմութենէն Աչոտ անունով նշանաւոր մէկը:

Պատանին քայլերը դանդաղեցուց, կրկին անգամ
վերէն վար չափեց այդ օտարականը, որ հայոց պատմու-
թենէն կը խօսէր, եւ կ'երեւի նորէն նպաստաւոր կերպով
տրամադրուած, դասաւանդութեան ժամանակ պատաս-
խանելու ձեւով, միօրինակ ձայնով մը ըսաւ.

— Այո՛ պարոն, Բագրատունի Աչոտ Նրկաթը, որ ե-
րեսուն հայդուկներով ջարդեց արաբական բանակը:

— Հայդուկներո՞վ, — քմծիծաղով մը հարցուց Լե-
ւոնը, — այն ժամանակ հայդուկներ կայի՞ն:

— Այո պարոն, ատկէ աւելի առաջ ալ կային: Նրբոր
Հայկ նահապետը, — միեւնոյն միալար ձայնով շարունա-
կեց պատանին, — Բէլի հրաւէրը չընդունեց, հաւաքեց իր
երեք հարիւր հայդուկները, ինկաւ Բէլի հզօր բանակի
վրայ, եւ ջարդեց զանոնք, մինչեւ վերջին մարդը:

«Առիւծ Գեւոյի դաստիարակութեան շնորհքը կը
փայլի», մտովի խորհեցաւ Լեւոնը ժպտելով, եւ դառնա-
լով հարցուց տղուն:

— Իսկ կրնա՞ս ըսել թէ ինչո՞ւ գիւղը ա՛յնքան օտա-
րականներով լեցուած է:

— Յորի՞ կը հարցնես, — զարմացած հարցուց պատա-
նին, — պա՛, դու հայ քրիստոնեայ չե՞ս...

— Անչո՛ւշտ հայ քրիստոնեայ եմ, — թէեւ Լեւոնի հա-
մար շատ դժուար էր գուշակել կապը իր հայ քրիստոնեայ
լինելու եւ գիւղի բազմութեան միջեւ:

— Որ էդէնց է, — արդէն յաղթական հովեր առած
պատասխանեց պատանին, — հգուց ի՞նչ օր է:

— Կիրակի:

— Սուրբ Աստուածածնայ կիրակին, — Լեւոնի կի-
սատ պատասխանը լրացուց պատանին:

— Օ՛:

— Հըպը՛, մեր Սուրբ Աստուածածնայ վանքի տօնա-
խմբութիւնն է, սահմանի էն կողմէն, Կաղզվանէն,
Կարսէն, մինչեւ Պայազիտէն ուխտի կուգան, էս շրջա-
կայքի գեղերանց հայն էլ, քիւրտն էլ, ֆրանկն էլ: Եգուց
խաղողն էլ պիտի օրհնուի:

Արդէն հասած էին գիւղը երկու մասի բաժնող փողո-
ցի վերի ծայրը: Հոն ընդարձակ հրապարակ մը կը բաց-
ուէր, որու կեդրոնը կը գտնուէր հինաւուրց գերեզմա-
նոցով մը շրջապատուած հռչակաւոր Սուրբ Աստուածա-
ծին եկեղեցին: Եկեղեցին շուրջը բազմաթիւ սայլեր
շարուած էին, որոնց վրայ կապերտ կամ սաւան փոխելով
գիւղի մէջ տեղ չգտնողները կը պատրաստուէին գիշե-
րել:

Հրապարակի ձախ անկիւնը ընդարձակ բակով տան
մը առաջ կանգնեցան Լեւոնն ու պատանին: Բակին մէջ
աւելի քան տասնեւհինգ սայլեր, լուծի եռանկիւնի սիւ-
ները վեր տնկած, քով քովի շարուած էին: Տան դուռը
անընդհատ ճռնչալով կը բացուէր եւ կը փակուէր: Դուռս
եւ ներս մտնողի հաշիւը չգար: Իսկ տան ներսէն, մեղուի
փեթակի նման խօլ աղմուկ մը կը լսուէր անընդհատ:

Պատանին բակին առջեւ կանգ առած, մատով տան
դուռը ցուցնելով ըսաւ.

— Ա՛յ, է՛ս է մեր բէկի տունը:

— Առիւծ Գեւոյի՞ տունը :

— Հա՛, մեր բէկի տունը, — յամառութեամբ կրկնեց պատանին :

— Լա՛ւ, Աշոտ, մէկ ներս մտի՛ր եւ յայտնէ բէկին, որ Վանէն եկող ճամբորդ մը զինք կ'ուզէ տեսնել :

Տղան թէեւ վայրկեան մը տատամեցաւ անծանօթի մը համար բէկը դուրս կանչելու, բայց օտարականի պարօն լինելը գուշակելով, արագօրէն սարդեցաւ սայլերու արանքէն եւ տան դռնէն ներս անյայտացաւ :

Պայուսակը սեւտին դնելով Լեւոնը, սպասեց Առիւծ Գեւոյի գալուն :

ՃԱՄԲՈՒ ՎՐԱՅ

Սահմանադրութեան յայտարարութենէն անմիջապէս ետք Առիւծ Գեւոն եւ Թովալ Սատանան երկու օր հիւրասիրուելէ վերջ Գործոթի ժողովուրդէն, Սադոյէն, Մկոյէն, հրաժեշտ առին եւ յաջորդ գիշերը Պատիկ Գեղ, Ասլանի մօտ մնացին : Հին վաստակաւոր ընկեր մըն էր Ասլանը : Հակառակ գիւղի չքաւորներէն լինելուն, երկար տարիներ անչահախնդրութեամբ ծառայեց յեղափոխութեան գործին որպէս վալաթ, շալակաւոր, զինատար : Ասլանի աղքատիկ ընթրիքը վերջացնելով, երեք ընկերները թոնիրի շուրջը նստած հինէն ու նորէն խօսեցան մինչեւ լուսնայլը : Որքա՛ն բան ունէին խօսելու անցեալի, բայց մանաւանդ գալիք օրերու մասին, երբ սահմանադրութեան հռչակումով, այնքան չքեղ հեռանկարներ կ'երազէին ապագայի համար : Առտու կանուխ Պատիկ Գեղէն ճամբայ ելան եւ հաղիւ արեւմտոցին հասան Ապաղայի կեդրոնական գիւղը, խաչան : Բազմաթիւ հին ընկերներ ունէին խաչանի մէջ, բայց անոնցմէ ամենայայտնին, սրտակից ընկերը, մեր նախածանօթ Գրիգորն էր :

Կալերու կողմը, միակտուր երդիքով շատ ընդարձակ շէնք մըն էր Գրիգորենց նահապետական տունը, ամբողջ շրջանին մէջ յայտնի պատուով ու հացով : Մէկ երդիքի տակ կ'ապրէին պառաւ մօր հովանիին տակ վեց եղբայրները իրենց կիներով, ճիժ ու պօերով : Թէեւ Գրիգորը կը համարուէր տան երէց տղամարդը, բայց պառաւ մօր կարծիքը գերիշխող նշանակութիւն ունէր :

Ամէն հարց լուծելու ժամանակ, վերջին խօսքը կը պատկանէր պառաւ մամին, որ զարմանալիօրէն խելօք, ժիր ու գործնական մտքով օժտուած էր:

Առիւծ Գեւօն եւ Թովսալ Սատանան խաչան հասան այն պահուն, երբ տաւարը ներս առնելէ վերջ, գիւղացիք տները կը քաշուին, գիւղի մէջ կենդանութիւնը կը մեռնի ու հեռուէն հեռու կը լսուի քիւրտ պահակներու կանչը: Մեր երկու ընկերները Գրիգորենց տան դռսի դռնէն մտնելով, որ ընդհանրապէս բաց կը մնար, բոլորովին խաւար եւ երկար միջանցք մը անցան: Չախի վրայ կը քացուէր Թոնրատունը: Առիւծ Գեւօն ուսով հրեց դուռը ու երկուքով միասին կանգ առին սեմին վրայ:

Գրիգորենց նահապետական տան Թոնրատունը, կը յիշեցնէր զարնան ժամանակ աշխոյժ փեթակի մը ներքին պատկերը: Տան տղամարդիկը բոլորուած Թոնիրի շուրջը՝ կ'ընթերէին: Հարսերէն ոմանք փութկոտ երթեւեկով կը սպասարկէին անոնց, իսկ ոմանք երեխաներու անկողինները մէկ շարքի վրայ կը փռէին: Թէեւ Գրիգորենց տունը ամբողջ Ապաղայի մէջ հռչակաւոր էր հացով ու հարստութեամբ, բայց չարքաչ կեանքի վարժուած, երեխաներու անկողինը կը բաղկանար հաստ թաղիքէ մը որպէս ներքնակ, խոտով լեցուն բարձէ եւ համեմատաբար բարակ ու կակուղ թաղիքէ մը: Ընդհանրապէս Ապաղայի դաշտեցիներու անկողինը միեւնոյն սարքը ունէր: Թոնրատան մէջ ամէն ուղղութեամբ կը վազվզէին երեխաները, իսկ շատ փոքրերը մօրերնուն փէշերէն քոնած, կը հետեւէին անոնց քայլերուն: Հայր Արքահամի օրհնութեամբ՝ երեխաներու իսկական բանակ մը կար հոն: Թոնրատան վերի անկիւնը, փայտէ օրօրոցներու մէջ քնացած երեխաներէն մէկը՝ նոր արթնցած, Թոքերու բոլոր ուժովը կը ճուար, մինչ մայրը ստինքը երեխայի բերանը կ'աշխատէր հանդստացնել զայն:

Միւս օրօրոցի մէջ քնացող երեխան ալ իր կարգին արթննալով, նոյնքան ուժով կը ձայնակցէր անոր: Ասով մէկտեղ ոչ ոք ուշադրութիւն կը դարձնէր երեխաներու լացին: Ամէն մարդ իր գործին էր:

Թոնրատան կեդրոնի սիւնին վրայ հաստատուած էր ձէթի ճրագը, կաէ կլոր աման մը, մէջը թաթախուած բամպակի երկար պատրոյգով մը, որու ծայրէն արձակուող բոցը հազիւ կէս խաւար կը լուսաւորէր ընդարձակ Թոնրատան մէկ մասը, իսկ հեռաւոր անկիւնները գրեթէ աղջամղջային խաւար կը տիրէր: Թոնրատան պատի տակ, կարգով շարուած էին ահագին կարասներ, ցորենի, պլղուրի եւ կամ կարագ պատրաստելու յատուկ մածուանի համար: Թոնրատան սեմին վրայ վայրկեան մը կանգ առնելով, Առիւծ Գեւօն աչքերը տրորեց, տեսողութիւնը սրելու համար եւ ի վեր նստող տղամարդկանց մէջ Գրիգորը փնտռեց:

— Խաւարման գիշեր է, տնաքանդներ, — յանկարծ Թոնրատան մէջ թնդաց Գեւոյի բամբ ձայնը, — պերէքէւով եղնի ախարտիք, զարիպ ճամբորդներ ենք, ղօնախ կ'ընդունի՞ր...

— Աստուղ զրկած հիւրը վեր մեր աչաց, վեր մեր գլխին տեղ ունի, — պատասխանեց Գրիգորը որպէս տան աւագը, ու ինչպէս կարգն էր՝ ոտքի ելաւ, քանի մը քայլ առաջացաւ՝ հիւրերն ընդունելու համար:

Յանկարծ Գրիգորը բոլորովին չճած՝ թեւերը բացաւ ու առաջ վազեց:

— Վա՛յ, քու տունը չաւերի, Գեւօ՛ ջան, — երկու ընկերները իրարու փաթթուեցան, — էս ո՞նց եղաւ, լուր չտայի՞ր, մենա՞կ ես...

Թովսալ Սատանան որ դրան չուրէն մէջ չէր երեւեր, յանցաւոր աշակերտի նման առաջ եկաւ.

— Թովսալ Սատանա՛յ...

ձըր ներքնակի մը վրայ ծալապատիկ նստած, երկար չիտուխը կը ծխէր, համբիշի հատիկները ծանր ծանր չիկացնելով կը դարձնէր, ու երբ հիւրեր կը սկսէին հաւաքուիլ, առանց տեղէն բարձրանալու, աղայալայել ծանրութեամբ կ'ընդունէր զանոնք, ամէն մէկուն իր դիրքի համաձայն նստելու տեղ ցուցնելով:

Անշուշտ եկողներու խօսակցութիւնը սահմանադրութեան շուրջ կը դառնար, որմէ շատ ալ բան մը չէին հասկցած: Այս պարագան յարմարագոյն առիթներ կուտար Առիւծ Գեւոյի իր անչափ իմաստութեան մէկ փոքր մասը թափելու տգէտ գիւղականներու առջին: Առանց յոգնելու, երկարաշունչ ճառերով կը բացատրէր «սահմանադրութիւն» բառի իմաստը եւ անոր հայերու համար ունեցած նշանակութիւնը: Թէեւ իր բացատրութիւնները բնաւ չէին համապատասխաներ կառավարական պաշտօնեաներու ըսածներուն, եւ ոչ ալ սահմանադրական կարգերու մասին ինք որոշ գաղափար մը ունէր, բայց ունկընդիւրները իրենց խանդավառ գոհունակութիւնը կը յայտնէին բոլոր ծափահարութիւններով եւ «կեցցէ՛ Հայաստան» պոռալով:

— Ըսը՞, — ծանր ու մեծ կը սկսէր Առիւծ Գեւոն, խոշոր գլուխը աջ ու ձախ շարժելով, — ըսը՞, սահմանադրութիւն լէ եկաւ, բարով եկաւ հազար բարով եկաւ, ամմա մտիկ ըրէք, էդ որո՞ւ սաղապով եկաւ: Մենիմ Լուսաւորչայ սուրբ հաւատքին, էդ սահմանադրութիւն հայու յիշատիւթիւն բերաւ, հայու թափած արիւն, հայ ֆետային: Որ էտմալէ, զըտի սահմանադրութիւն եկաւ հայու համար, ազգի համար: Մէկ հարցնող եղնի, մեր գիւղական լո՞նչ կը գիտնայ զըտ սահմանադրութեան վրայօք: Ծափ կը տաք, կը ծիծղաք, գլուխ կ'երերցուք, բայց հա՛ ձեր հասկցած, հա՛ մեր ջաղցի պող իշու հասկըցած:

— Էս խըտէր մեծ բաներ մեր վարդապետներանց լէ գո՞ւար է գիտնալ: Ես մէկ ըսեմ, դուք երկուք իմացէք: Սահմանադրութիւն որ կ'ըսեն, էդ սահմանադրութեան միտք հաւասարութիւն է: Ասելս էն ա, քիւրտ որ հայի մէկ աչք հանա, հայն քրտու երկու աչք պիտի հանա, որ հաւասարութեան բանը տեղը բռնէ: Քիւրտ հայու մէկ գէղ վառի՝ հայը երկուքը վառի: Անկաջ ըրէք խօսքերուս, Առիւծ Գեւոյի խօսք եպիսկոպոսի սուրբ խօսք է. ապա յորի՞ էսքան տարի աշխարհ ման եկայ, աշխարհի բան իմացայ: Մեր պապեր կ'ասէին. «Անգէտ մարդիկ որ չեղնին՝ իշու դին հազար ոսկի կ'ենէր»։ Ըսը՞, մարդ ասած որ աչքը գոց ապրի, դրկիցը վզին կը նստի: Ախպըրտիք բան իմացէք, աշխրքի կարգ փոխուեր ի, աւանակ մի՛ մնաք: Մէկ լէ ըսեմ որ հասկնաք: Սահմանադրութեան միտք էն ա որ հաւասարութիւն եղնի: Ասելս էն ա, հայն լէ պէտք է գէնք առնի, կուր ընէ, թալնի եկող քրտերաց գէմ կանգնի, ինք լէ էլնայ դքրտեր թալնէ: Յորի՞ քիւրտ կրնայ գողնայ, թալնէ, զարկէ մենք չե՞նք կրնայ: Էդ արդարութիւն կ'եղնի: Զէ՛, ախպրտիք: Սուրբ աւետարան լէ կ'ասի. «Աչքի գէմ գերկու աչք քէօքէն հանի, մէկ ալուի տեղ երկու հատ փրցու տուչմընի բերնէն»: Ինկեախ հաւասարութիւն կ'եղնի, ասել է սահմանադրութիւն: Տէ՛ հիմա հասկցա՞ք ախպրտիք ի՞նչ ի սահմանադրութիւն, էնոր հունարը:

— Մեր մեծերու խօսք, խրատ լէ էս է: Պարոն Լեւոն, հայու Աստուած հազար տարի երկարի էնոր անուշ կեանք, «Գեւո ջան», ըսեց, «որ կ'երթաս, բարով երթաս, բայց ո՛ւր էղնիս սահմանադրութեան միտք, սահմանադրութեան խօսք հասկցրու գեղական խալխին, ամէն գեղ ու գեղական գէնք առնի զինուի»: Ես լէ ասի քու խօսք հրաման, վըր իմ աչքերուն, վըր իմ գլխուն: Սուրբ աւետարանն լէ կ'ըսէ. «Զինուորեալ մանկանց Հայաստա-

նի», էս մեծ խորհուրդ Աստծու պատուէրն ի, Աստուած լէ կ'ըսէ, մեռնիմ էնոր դօրութեան, հայու մանուկ լէ զինուոր պիտի եղնի, ըսինքն առանց զէնքի պիտի չմնայ:

— Մեր ճիշտ ու պիտի ժամ կը տանինք կնուներ կ'ենինք: Գիտէ՞ք էդ ի՞նչ է, որ է՛ք զիտեր տալ ըրէք Առիւծ Գեւոյի խօսք մտիկ ըրէք: Էդ «Սորհուրդ մեծ եւ սքանչելի» է: Տէրտէր կը հարցու. «Քաւո՛ր, երեսէն զի՞նչ խնդրէք»: Բաւոր կ'ըսէ. «Հաւատք, յոյս, սէր եւ մկրտութիւն»: Ձեր վարժապետու խելք լէ չի հասնի էս բանին: Ես ըսեմ, դուք անկաջ ըրէք: Հաւատք որ կ'ըսեն, էտ դուլաթն ի: Առանց հաւատքի՝ մարդու ձեռք առանց օսկորի: Չօսպա մարդը որ հաւատք չունի, իմալ որ երկու տարեկան տըղայ: Քոստո քիւրտ լէ այնալու թփանքով կը յաղթէ կտրիճ հայուն. հիմա ախպրտիք, դուք ըսէք ո՛վ դուլաթով դուրս եկաւ, կտրիճ հայլ՞, քոստ քի՛ւրտը. ես ձեզի կ'ըսեմ ո՛չ էս, ոչ էն: Հապա՞. Սուրբ հաւատքը, ըսինքն դուլաթը, որ ասել է այնալու թփանքը: Էս բանին խորհուրդը էս է, երեսան մօր կաթի հետ զէնք կ'ուզէ:

— Էս մէկ:

Ինքնաբաւականութեամբ վայելելով զարմացկոտ հետաքրքրութիւնը բերանարաց գիւղացիներու, որոնք շունչերնին բռնած կը հետեւէին անոր ճառին ամէն մէկ խօսքին, Առիւծ Գեւոն քոլողը մէկ իողմ ծռեց, ծանր ու մեծ սիկարէթ մը պլլեց անցուց երկար չիպուխի ծայրը, մինչ շուրջի երիտասարդներէն մէկը ձախ ձեռքը կըրծքին, գլուխը խոնարհեցուցած կրակի կտոր մը դէմ կը բերէր: Մէկ երկու անգամ ազահութեամբ ծուխը ներս քաշելէ վերջ, Առիւծ Գեւոն շարունակեց:

— «Յո՞յսը». յոյսը մեծ խորհուրդ ի ախպրտիք: Առանց յոյսի աշխարհ տեղահան կ'եղնի: Մէկ դուք ըսէք, լօն ու դօնիկ առանց թթխմորի կ'եղնին, չէ՛ վալլահ չեն

եղնիր: Էդպէս լէ մարդ ասածին յոյսն անպակաս պիտի եղնի: Բայց էս յոյս իմը քոնը չի, էս ամենուս, ըսինքն ազգի յոյսն ի, խըց վանայ ծով խորունկ, խըց Մասիսի սար բարձր: Սորհուրդ մեծ եւ սքանչելի: Պատն ալանջ ունի, ախպրտիք, ես մէկ ասեմ դուք երկուք հասկցէք: Էս յոյսը մեր ազգի մեծ մուրադն է... հալաթ կը ծիծղաք: Ֆիքիր կ'ընէք էս Առիւծ Գեւոն ողորդ կ'ըսէ: Հա՛, վալլահ, ողորդ կ'ըսէ: Հայ ժողովուրդը զըդ յոյսով պիտի ապրի մինչեւ էն կեախ երբ որ մըր տէր Յիսուս ու Քրիստոս մըր ազգի մուրադին հասցնէ: Բաց աչօք տեսնանք, մեր ազգի յոյս, մեր Անին խըց որ հին ժամանակ հաղար ու մէկ եկեղեցիներով հայու դօրքով ու թագա... ըհըմ, ախպրտիք մնացածն լէ դուք Ֆիքր ըրէք:

— Էս լէ երկուք:

— Հիմա լէ զանք սիրուն: Էս սէր, հէ՛յ կնկայ ծոց պառկող չախալները, էս էն չէ, կնկայ սէր չէ, ախպօր սէր չէ, մօր սէր չէ: Էսոր միտք մեծ է: Ժամու պատարազին որ տիրացուք կ'ըսեն. «սէր միութիւն հայոց ազգին». կէօ զեա սէր զըդ սէրն է: Ըսինք, հայ ժողովուրդը սիրով էղնի, իմալ որ կ'ըսեն գեղկանք, գերան կը կոտրի: Էն կեախ մեր յոյս որ ըսել է ազգի մուրադ, մեր հաւատքով, ըսինքն դուլաթով ձեռք կը բերենք: Որ սէր միութիւն եղնի ազգի մէջ՝ էն կեախ վասակութիւն, յուղայութիւն չ'եղնիր. հայ ժողովուրդը կուշտ կշտի կայնուկ կ'եղնի խըց Սրիանայ սար, էլ ոչ օսմանցու թով ու թփանք... Էն կ'ասէի որ սէր միութիւն եղնի, հայ ազգի մէջք գետին չի դալիր: Տօ միտքս հասկցա՞ք:

— Էս լէ երեք:

Հոս երկար շունչ մը առաւ Առիւծ Գեւոն, ճակտի քրտինքը սրբեց ու նոր սիկարէթ մը պլլելով սկսաւ ծըլտել: Մաքուր մէջ հաւաքուած բազմութեան դէմքերուն վրայ խորհրդաւոր ժպիտ մը կը խաղար: Գրեթէ բոլորն

ալ հասկեցեր էին Առիւծ Գեւոյի խօսքերու բուն իմաստը: Գոհունակութեամբ դէմքերնին կը ճառագայթէր. որո՞ւ սրտին մօտ չէին այդ մտքերը, որո՞ւ երազները չէին վախճալիս այդ խօսքերը: Եթէ ուրիշ մէկը խօսէր, թէ կողդ գլխի քահանան կամ վարժապետը, անշուշտ մտիկ կ'ընէին եւ որքա՞ն ճառախօսներ լսած էին այդ օրերուն, բայց վերջէն, գլուխնին կը քերէին, նոյնիսկ հեզնանքով իրարու աչք կ'ընէին: Բայց Առիւծ Գեւոյի նման յայտնի յեղափոխական մը, մեծերու հետ նստած, անոնց խորհուրդին գիտակ, աշխարհի անցուղարձերուն ծանօթ, գիտէր թէ ինչ կը խօսի: Անոր խօսքերուն ետին անշուշտ բան մը կար թաղնուած: Երբ Առիւծ Գեւոն սկըսաւ շարունակել կլիսատ ճառը, սաքուի մէջ ճանճի տըզդոց մը խակ կրնար լսուիլ:

— Քաւոր հաւատք, յոյս, սէր եւ մկրտութիւն ըսեց. լաւ մտիկ ըրէ՛ք. մկրտութիւն էդ բոլորէն վերջ կողգայ: Էդ իմա՞ն կ'եղնի: Չըք գինայ հըլպըթ չէք գինայ: Էտ խորհուրդ բացատրեմ որ չըսէք Առիւծ Գեւոն լէ էտ բանէն խապար չէ: Մկրտութիւն մեծ խորհուրդ է, ասելս էն է, որ հաւատը, յոյսը, սէրը, երեխէն սուրբ միոռնով վեր ճակտին կ'առնու, կը դառնայ հայ քրիստոնեայ: Չըտ սուրբ մկրտութեան միտք ազգի կաղմակերպութիւն է. ըսինքն, երեխի անուն ազգի տաճրի մէջ գրուկ է: Սուրբ մկրտութիւն, էտ յեղափոխական կաղմակերպութիւն է, էն ո՞վ սուրբ միոռնի կնիք ունի վեր ճակտին, էն մէջ կաղմակերպութեան, մէջ յեղափոխութեան կ'եղնի: Էդ ո՞ր հայ չուղէ կաղմակերպութիւն: Հը՛, տէրտէր, դու ասա անկոռնք մեռած երեխէն ժամ կ'երթայ, արքայութիւն կ'երթայ: Մեղայ, մեղայ, հէ՛չ հըմլայ բան կ'եղնի: Չէ՛, չ'եղնիր: Որ սուրբ միոռն ունինք վեր մեր ճակտին, հայ քրիստոնեայ ենք, հայու լոյս հաւատի

գինուոր, հայ ազգի գինուոր, յեղափոխութեան գինուոր: Իտա հըմլայէ:

— Էս օր վաղ Առիւծ Գեւոն կ'երթայ դուք կը մնաք: Իմ խօսքեր իմ մտքեր մտահան չանէք: Ահա Գրիգոր ձեր մեծ, ձեր ախպէր: Միտք մտքի տուէք, կաղմակերպութիւն ըրէք, գէնք առէք, էս է ազգի մեծ խորհուրդ: Ձէ՛նք առէք: Հէ՛յ, հէ՛յ, էն հայ որ վասակութիւն կ'անի՝ էն հայու հոգին դժոխք պիտի երթայ. եօթանասուն տարի եռման կողպրի կարասի մէջ, օխթանասուն տարի լէ հալած իւղի պղնձի մէջ պիտի տապկուի, իմալ որ ձուկ թափի մէջ: Յեղափոխութիւն պիտի զարկէ էդ վասակներ: Յեղափոխութիւն կ'ասի. «գէնք առէ՛ք, կաղմակերպուեցէ՛ք»: Յեղափոխութիւն զրոյ բան կ'ըսէ, Առիւծ Գեւոն լէ զըս բան կ'ըսէ, վերջ փոշմնողին Աստուած հասնի:

Այսպէս ամէն երեկոյ երբ բաղմութիւնը կը հաւաքուէր, Առիւծ Գեւոն կը բանար օրհնուած բերանը եւ ճշմարիտ ճառախօսի նման լարուած կը պահէր ունկընդիւրները: Սաքուի մէջ խոնուած գիւղացիները կը հետեւէին անոր արտասանած ամէն մէկ բառին՝ երկիւղածութեան հասնող յափշտակութեամբ: Բերան չէր, օրհնըւած տաճար էր անոր բերանը:

Բնականաբար Առիւծ Գեւոյի ներկայութեան պատճառով շրջանի գիւղերէն հայերու յաճախակի երթեւեկը պիտի չվրիպէր խաչանի տէր, Հիւսէյին բէկի ուշադրութեան:

Հայտարանցի աշիրաթի Ապաղայի շրջանի մեծը, Հիւսէյին բէկ, ինչպէս կը յիշէ ընթերցողը, մեր վաղածանօթ խառնէի ամուսինն էր: Հիւսէյին բէկը սահմանադրութեան հռչակումի հետեւանքով դժգոհելու մաս-

նաւոր պատճառ մը չունէր: Կը պահէր քրտական Համի-
տիէ հեծելադուռի դայմադամի պաշտօնը, որ անուա-
նական բնոյթ ունէր, թէեւ շօշափելի ամասական մը կ'ա-
պահովէր իրեն, հանդստօրէն կը վայելէր իր անսահման
տարածութեամբ հողերուն հասոյթը, որու մէկ մասն էր
Խաչան գիւղը: Տարիներու ընթացքին պատկառելի հա-
րըստութիւն մը դիզած էր ու իր միակ մտահոգութիւնը
այդ հարստութեան պահպանումն էր: Բնածին սրտոն-
սութեամբ օժտուած խելօք մարդ մը, ան յեղափոխու-
թեան շրջանին իսկ առանց կառավարութեան հետ գէշ
մարդ դառնալու, չէզոք դիրք մը բռնեց: Մատի արան-
քով Կը նայէր իր գիւղացիներու հակապետական դոր-
ծունէութեան վրայ, նոյնիսկ չքաշուելով մէկ երկու
անգամ իր տան մէջ ընդունելու յեղափոխական շրջիկ-
ներ: Երկու կողմերուն համար ալ լսւա մարդ դառնալու
քաղաքականութիւնը վերջին հաշուով չահաւոր եղաւ ի-
րեն:

Խաչան գիւղի հայերը հողագործի միջապաններ էին
պարզապէս: Անոնց մեծ մասը տասնեակ տարիներ առաջ
եկած էր Խոջապի շրջանէն եւ վերին Հայոց Զորէն: Գիւ-
ղացիները բէկի համար կէսրար կը ցանէին բարեբեր ար-
տերը, մինչ շրջանի քրտութիւնը դրեթէ ամբողջովին
խաշնարածութեամբ կը դրաղէր: Ասով մէկտեղ ամբողջ
Վասպուրականի մէջ չկար շրջան մը ուր սեփականատէր
հայ գիւղացին ա'յնքան բարեկեցիկ վիճակ ունենար,
որքան Խաչանի հայ ժողովուրդը ունէր: Գոհ իրենց աըն-
տեսական վիճակէն, գոհ էին եւ Հիւսէին բէկէն, որ ա-
յիին մէջ դասուած կը պահէր զանազան քիւրտ աղաներն
ու աւաղակները, որոնք չէին յանդգներ Հիւսէին բէկի
հայերը նեղացնել: Այդպէսով, Հիւսէին բէկ կը շահէր
հայերու երախտագիտութիւնը, միաժամանակ շահելով

անձնապէս, որովհետեւ հայու մը թալանուելուն մէջ
ինքն ալ կորուստի որոշ բաժին մը պիտի ունենար:

Առիւծ Գերոյի Խաչան գալը, շրջանի հայ գիւղացիու-
թեան ջերմ ընդունելութիւնը փաստ մըն էր: Որպէս
կտրիճ կռուող անոր անունը անծանօթ չէր քիւրտերուն,
որոնք աւելի քան յարգանք ունին ընդհանրապէս յայտնի
կռուողներու նկատմամբ: Այդ պարագան չէր Կընար ան-
տեսել Հիւսէին բէկը: Եղածը մեծ բան մը չէր լինելու,
ճաշ մը եւ սիրալիր քանի մը խօսքեր այդ մարդուն ալ
բարեկամութիւնը շահելու համար:

Երկրորդ օրը Հիւսէին բէկը իր ղօլամներէն Փախկին
դրկեց Գրիգորեանց տունը Առիւծ Գեւօն ճաշի բերելու
համար: Այս հրաւերը պատճառ դարձաւ որ Առիւծ Գեւօն
լրջօրէն մտածէ բռնելիք դիրքի մասին: «Եթէ Հիւսէին
բէկը Հայտարանցիներու բէկն է, մտովի խորհեցաւ մեր
բարեկամը, ես ալ պակաս մարդ մը չեմ, Մելիք Ասլան
բէկի թոռը: Ատելճաւաղի կէսը պապուս հողերն էին,
մէկ էլ որ Հիւսէին բէկի երեսի մաղերու թուին չափ կը-
ռիներու մէջ մտած ելած եմ: Պարապ տեղը չէ որ ինծի
Առիւծ Գեւօ կ'ըսեն:»

Առանց հրաւիրելու Փախկին որ նստի, ետ ճամբեց
զայն, յայտնելով որ ժամ մը վերջ բէկի մօտ պիտի լինի:
Երբ բէկի ծառան քիչ մը դարմացած դուրս ելաւ սա-
քուէն, Առիւծ Գեւօն թոփալ Սատանային նայելով քթի
տակէն խնդաց, աչքը թարթելով:

— Ծօ, քամբախտ, էդ նաղդ ի՞նչ օյին է, — բարկա-
ցաւ թոփալ Սատանան, — կարծես բէկ մ'ալ դուն եղնիս:

— Յորի՞ չեմ: Ծօ թոփալ, դուն տաղ ըրէ, քեզի
խելը որ եղնէ՛ր... Թուիր թոնրատուն ձէն տուր էն երկու
վանեցիներաց, թո՛ղ կուշտս դան:

— Որ ի՞նչ:

— Ծօ թուր կ'ըսեմ ք... մեռելի տղայ, մեղա՛յ, մեղա՛յ, քիչ մնաց քուֆըր պիտի էլնէր բերնէս :

Երբ թուրալ Սատանան վերադարձաւ երկու վանեցի երիտասարդներու հետ, որոնք Պայազլու երթալու ատեն կանդ առած էին Խաչան, Առիւծ Գեւօն բացատրեց անոնց որ երեքով իրեն հետ պիտի երթան Հիւսէին բէկի մօտ, երեքը որպէս իր թիկնապահները :

— Բաղբեցի ջոջ աղաներ, — յօնքերը կխտելով սպառնաց անոնց Առիւծ Գեւօն, — մէկ քանի քայլ ետեւօք կը քալէք, չը խօսաք, չը ծիծղաք, վալլահ ձեր հոգին կը հանեմ : Հա՛ ձեր տասնոցները ալէնի աշկարայ կախեցէք :

Այս կարգադրութիւնը ընելէ վերջ, երբ Առիւծ Գեւօն Գրիգորեանց տունէն դուրս եկաւ եւ ուղղուեցաւ դէպի Հիւսէին բէկի տունը, թուրալ Սատանան եւ երկու վանեցի երիտասարդները պատկառոտ հեռաւորութիւն մը պահելով հետեւեցան անոր :

Առիւծ Գեւօն, ծանր քալուածքով որ արժանապատիւ չուք մը կուտայ մարդու, հասաւ բէկի տունը : Ծիչդ ան է որ ներս պիտի մտնար Հիւսէին բէկի սենեակը, երբ Խատիճէն՝ Ալիի ձեռքէն բռնած դուրս եկաւ : Խատիճէի, բայց մանաւանդ փոքր Ալիի անաղակալ հանդիպումը վայրկեան մը շփոթեցուց մեր բարեկամը : Ալ ի՞նչ օրուայ Առիւծ Գեւօն էր որ ինքզինք կորսնցնէր, քայլ մը ետ քաշուելով ճամբայ տուաւ, որ անցնին մայրն ու տղան ու ապա պէտքերը յարդարելով, աղայալայել ծանրութեամբ հաղաց ու սենեակի դռնէն ներս մտաւ :

Առիւծ Գեւոյի տպաւորիչ արտաքինը, խիստ դէմքը, մանաւանդ աչքերն ու երկար պէտքերը, երեք թիկնապահներով գալը, անոր համարձակ կեցուածքը, ասոնք բոլորը մէկտեղ ստիպեցին Հիւսէին բէկին ոտքի

բարձրանալով ընդունելու հիւրը : Թուրալ Սատանան երկու ընկերներով մուտքի մօտ կանգնած մնացին :

— Սէր սէրան, սէր չափան—դիմաւորեց Հիւսէին բէկը, իր կշտին նստեցնելով Առիւծ Գեւօն :

Սովորական խօսակցութիւն մը ծայր տուաւ երկուքին միջեւ : Քիւրտ կճանները, անընդհատ ներս ու դուրս ելլելով թաւ գորգի վրայ փռեցին նաչխուն սփռոց մը, եւ մեծ ու փոքր պղինձէ թասերով ճոխ սեղան մը յարեցին :

Իր պատկերաւոր խօսակցութեամբ, արժանիքը դիտող մարդու ծանր կեցուածքով, Առիւծ Գեւօն խորունկ տպաւորութիւն ձգեց Հիւսէին բէկի վրայ : Վերջինս անոր հետ, թէեւ աւիամայ, կը վարուէր ճիշդ այնպէս, ինչպէս պիտի ընդունէր իրեն աստիճանին հաւասար քիւրտ բէկ մը : Հիւսէին բէկի դնահատութիւնը աւելի եւս բարձրացաւ երբ ճաշը լրացնելէ վերջ տունէն դուրս ելան :

Հասարակ քիւրտը թէ մեծագոր բէկը, ամէն բանէ առաջ դէնքի մարդ է : Զէնքն է անոր հաւատարիմ ընկերը, պաշտպանը, ապրելու միջոցը, ինչպէս հայ դիւղացիին համար հողը, գութանը, եզները : Քիւրտին համար նախ դէնքը, յետոյ ձին, յետոյ կինը : Քիւրտի դրօսանքը գերազանցօրէն կապուած է նշանաձգութեան եւ ձիարչաւի հետ : Ասոնք քիւրտի համար գուարճութիւններ լինելով մէկտեղ, հրահանգիչ վարժութիւններ կը համարուին, կեանքի դպրոց մը, ապագայ կռիւներու համար վարժուելու, սովորելու՝ ինչ որ փորձառուները գիտեն : Երբ Հիւսէին բէկն ու Առիւծ Գեւօն դուրս եկան շրջապատուած հետեւորդներով, բէկի զօլամները սկսան նշանաձգութեան փորձեր ընել, բաց դաշտի մէջ ինկած բաւական մեծ կոճղի մը նշան բռնելով : Հետզհետէ աւելի վարպետները մէջտեղ ելան : Կոճղի վրայ փոքր տուփ մը

դնելով սկսան կրակել: Ղօլամներէն չատեր կրցան տուփը վար բերել կոճղի վրայէն: Հիւսէին բէկը մեծ հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր այդ փորձերուն: Ձեռքի հըրացանը երկարելով Առիւծ Գեւոյին ըսաւ.

— Առիւծ Գեւօ, դքու համբաւ լսած էինք, հիմա մեր աչքերով տեսնանք: Հեղ մըն ալ դու փորձէ:

Առիւծ Գեւօն չորս դին նայելով, բակի մոխրակոյտի վրայ ջարդուած սափորի տակ մը դրաւ, ու վանցի երիտասարդներէն մէկուն տալով հրամայեց որ տանի եւ կոճղէն յիսուն քայլ ալ հեռուն բարձրութեան վրայ դնէ սափորի կլոր տակը:

— Ծօ՛, նայէ որ ճակատը մեր կողմը դարձած եղնի, — գոռաց երիտասարդի ետեւէն Առիւծ Գեւօն, ու դառնալով ղօլամներուն ըսաւ. — տէ՛, հիմա դձեր մարիֆաթ ցուցնելու ժամանակ է, ո՛վ որ զարկաւ նշանին՝ էն դանջալ էնոր կուտամ. Տխարպէքիբի դործ է, խաս չալիկէ շինուած:

Նախ քիւրտերէն ոչ ոք ուզեց փորձել: Սափորի տակը հաղիւ կ'երեւար ու մարդիկ չէին ուզեր իրենց համբաւին հետ խաղալ այդքան հանդիսականներու առջեւ, երբ մտահ չէին որ հաւանականութիւն մը կար խփելու: Ղօլամները հրմշտկելով իրար առաջ կը մղէին, քրտական սովորութեամբ, բարձրաձայն պոռալով, կարծես իրական կռիւ մը տեղի կ'ունենար անոնց մէջ: Վերջապէս ծերունի քիւրտ մը մէջտեղ եկաւ: Շապիկին երկար թեւերը փաթթեց բազուկին վրայ, «պիսմիլլահ» ըսելով աջ ծունկը կպուց դետին, խնամքով նշան առաւ ու կրակեց: Գնդակը երկու թղաչափ աջ խփեց: Երկրորդ գնդակը հետք մը չձգեց, իսկ երրորդ գնդակը նշանէն մէկ թղաչափ վար կպաւ:

— Մարդ իր կրցածէն աւելի չի կրնար ընել, — ուսե-

րը թափահարելով ըսաւ քիւրտը ու քաշուեցաւ ղօլամներու մէջ:

— Հիմա քու կարգդ է, — նորէն պնդեց Հիւսէին բէկը, — այդ նշանը դու դրիր. եթէ խփուելու բան է, ցուցո՛ւր կարողութիւնդ:

Առիւծ Գեւօն ուշադրութեամբ քննեց բէկի հրացանը: Ըստ երեւոյթին անթերի մօսին հրացան մըն էր:

— Բէկ, — ըսաւ Առիւծ Գեւօն, — ամէն մարդ իր ձեռքի վարժուկ հրացանով մէյտան կ'ենէ, հրացանին վեր ու վար, աջ ու ձախ խփողը կայ: Բայց քու խաթեր համար դիմ բախտ փորձեմ:

— Եա փութկու Սուրբ Գէորգ — ըսելով Առիւծ Գեւօն աջ ծունկը կպուց դետին, հրացանը բարձրացուց, նշան բռնեց եւ անմիջապէս կրակեց: Սափորի տակը անշարժ կը մնար: Գնդակը կէս թղաչափ ձախ խփած էր, դետնէն փոշիի պուտ մը վեր թոցնելով:

— Հիւսէին բէկ, հրացանդ քիչ մը ձախ կը դարկէ, մեղքը խմ չէ, հրացանիդ է:

Երկրորդ անգամ նշանակէտէն քիչ մը աջ բռնելով կրակեց Առիւծ Գեւօն: Սափորի տակը ջարդ ու փշուր եղաւ:

— Մաշալլահ, մաշալլահ, — գոլեց Հիւսէին բէկը:

Ղօլամները պատկառանքով կը դիտէին Առիւծ Գեւօն: Աւելորդ է ըսել թէ՛ մեր բարեկամի դէմքը ուրախութեամբ կը ճառագայթէր: Բայց այդքանով չէր ուղեր բաւականանալ Առիւծ Գեւօն: Թոփալ Սատանան հայդուկներու մէջ նշանաւոր նշանաձիգ մըն էր: Անոր շնորհքը ցոյց տալու միջոց մը կը մտածար Առիւծ Գեւօն, երբ Հիւսէին բէկ ինքնաբերաբար առիթը տուաւ:

Բակի մէկ անկիւնը վառուած մոմ մը դրին. դուրս գալով բակէն մօտ երեսուն քայլ հեռաւորութեան վրայ՝ որոշեցին որ այդտեղէն կրակեն, մոմի լոյսը մարելու

համար: Իսկ յաջողելու գլխաւոր պայմանն այն էր որ մոմը պէտք էր անվնաս մնար: Երբ Հիւսէին բէկի ղօլամները կը պատրաստուէին սկսելու, Առիւծ Գեւոն իրեն յատուկ մեծ խօսքով թեամբ միջամտեց:

— Վալլահ բէկ, էս տեղէն երեխէն լէ կը դարկի. զմէյտան հինգ անգամ աւելցնելու է:

Անշուշտ Առիւծ Գեւոն գիտէր իր պահանջին անհեթեթութիւնը: Առաջարկած հեռաւորութենէն ոչ թէ մոմի լոյս, այլ մոմն իսկ դժուար թէ երեւնար: Անպատկառ միջոց մըն էր պարզապէս քիւրտերը շփոթելու համար: Երկար բարակ վիճաբանելէ ետք, վերջապէս քիւրտերը համաձայնեցան՝ պայմանով որ նախ Առիւծ Գեւոն կամ իր մարդիկը սկսին եւ առաջարկած տարածութիւնը զեղջըւի կէսի: Գեւոնյի ուղածն ալ այդ էր: Վերցնելով ծերունի քրտի հրացանը, որ Առիւծ Գեւոնյի դատողութեամբ ամենալաւն էր, երկարեց զայն թոփալ Սատանային: Առիւծ Գեւոն քիւրտերու ներկայութեան այնպէս կը վարուէր թոփալ Սատանայի հետ՝ որպէս թէ ան իրապէս իր ղօլամը լինէր:

— Ծօ՛, շա՛ն որդի թոփալ, կաշիդ քերթել կիտամ, եթէ զմոմ չմարես, — ու դառնալով Հիւսէին բէկին՝ կամաց մը փսիսաց անոր ախանջին — իմ մարդոցս մէջ մէկ հատիկ է շան տղան:

Թոփալ Սատանան չոքը գետին դարկաւ, ուշադրութեամբ նշան բռնեց ու կրակեց: Մոմը մարեցաւ:

— Բախտի բան է, բախտի բան է, — բողոքեցին քիւրտերը, որոնց համար այդ տարածութեան վրայ նման փորձ մը անկարելիութիւն կը համարուէր, — թող անգամ մըն ալ փորձէ:

Բարեբախտաբար երկրորդ փորձն ալ նոյն վերջաւորութիւնն ունեցաւ: Քիւրտերէն ոչ ոք ուղեց նշան բռնելու փորձութեան ենթարկուիլ: Ծերունի քիւրտը մտած-

կոտ արտայայտութեամբ գլուխը թափահարեց, ի զուր չէր որ կ'ըսէին՝ Ֆէդայու զնդակը մութին մէջ ալ դուշմանը կը գտնայ:

— Հազար ոսկի կ'արժէ էդպէս ղօլամ մը, — բարձրաձայն ըսաւ Հիւսէին բէկը:

— Տաս հազար ինկիլիզու ոսկի էլ տան չըմ խոյ, — ինքնաբաւականութեամբ փչեց Առիւծ Գեւոն:

Երբ Առիւծ Գեւոն իր մարդոցմով հեռացաւ, Հիւսէին բէկը մտածկոտ տրամադրութեամբ սենեակը քաշուեցաւ: Որքա՛ն արագութեամբ կը փոխուէր կեանքը: Դեռ երէկուայ Ֆլան այսօր ազատ մարդու հովեր կ'առնէր, գիրք կը բռնէր, բէկութիւն կը խաղար: Ասոր վերջը ո՞ւր պիտի յանգէր: Ահա Փետայի մը, որ արդէն երեք թիկնապահներով ման կուգայ, ո՞վ կ'ընայ ըսել թէ վաղը միւսօր տաս, տասնեւհինգ մարդ պիտի չունենայ իր հրամանին տակ: Աշխարհ տակնուվրայ կը լինէր, հին կարգերը, սովորութիւնները կը փոխուէին, վատ նշան էր: Հայը դեռ քանի մը տասնեակ տարի առաջ ձի չէր կրնար նըստիլ, հասարակ դանակ մը իսկ չէր կրնար կապել մէջքին, այսօր քիւրտի նման զինուած, աշխոյժ ձին տակը, ազատօրէն կը ճամբորդէ: Հիւսէին բէկը ձեռքը մօրուքին երկար մտածեց: Զէ՛, աշխարհը կը փոխուէր:

Այդ միեւնոյն օրուայ երեկոյեան կողմ, Խատիճէն փոքրիկ Ալիի ձեռքէն բռնած, որպէս թէ պատահաբար մտաւ Գրիգորենց թոնրատունը: Տան տղամարդիկը դեռ դաշտային աշխատանքէ չէին վերադարձած, միայն կիներն ու երեխաները կային հոն: Սովորաբար Խատիճէն շաբաթը մէկ երկու անգամ կ'այցելէր Գրիգորենց: Որպէս ունեւոր ընտանիք, քիչ թէ շատ կարգ ու սարք կար անոնց տունը, ուր յարգանքով ու սիրով կ'ընդունէին զինք: Գրիգորը Հիւսէին բէկի վատահոլութիւնը վայելող հայն էր Խաչանի մէջ. բայց ամէն բանէ աւելի, որովհե-

տեւ խառնակէն զուշակած էր Մեղոյի խօսքերէն, որ խա-
չանի յեղափոխական գործերը վարողներէն մէկն էր
Գրիգորը: Այդ գիտակցութիւնը հոգեկան մխիթարանք
կը պատճառէր սեւաւոր սրտին:

Թոնրատան մէջ աշխոյժ կենդանութիւն մը կը տի-
րէր. կրնէրէն ոմանք երեկոյեան ընթրիքի պատրաստու-
թեամբ զբաղած էին, թոնրատան մէկ անկիւնը, տան
փոքր հարսը խնոց կը հարէր, ուրիշ մը երեխան կ'օրօ-
րէր:

— Բարով եկար, խանո՛ւմ, հազա՛ր բարով եկար —
Գրիգորի մայրը մօտեցաւ խառնակէին:

— Բարեւ նանէ, դրան առջեւով կ'անցնէի, ըսի մէկ
նեւս մտնամ տեսնամ ի՛նչ կայ չկայ:

— Սաղութիւն, ի՞նչ պիտի եղնի, տընքտնքալով
կ'աշխատիմ, տանը գո՛րծ կը պահսի:

— Ժիր հարսի նման ոտքի վրայ ես միշտ նանէ, —
կարեկցարար ըսաւ խառնակէն, — ես քու հարսը թէ լի-
նէի, չէի ձգեր որ մատդ մատիդ դպցնես:

— Խանո՛ւմս, անոնք ալ կ'աշխատին, — բարեսրտա-
բար ժպտալով պատասխանեց պառաւը, գլխի շարժումով
հարսները ցուցնելով, ուտողը շատ, գործն ալ շատ է մեր
տանը, — ու ձեռքի աւելով շարունակեց թոնրի չորս բո-
լորը աւելի:

— Աղջի Սառա՛, — ձայնեց խառնակէն:

— Օ՛հ, բարի ես եկեր, խանո՛ւմ, — ձեռքի գործը ձը-
գելով Սառան մօտեցաւ խառնակէին:

— Սառա՛, ո՞ւր է ձեր խոնախը (հիւրը):

— Խանում սաքուն է, կ'ուղե՞ս կանչեմ:

— Չէ՛, ինքս կ'երթամ, դու գործիդ նայէ:

Սաքունի սովորական անկիւնը բաղմած Առիւծ Գեւօն
խոր մտածումներու մէջ թաղուած կ'երեւէր: Հայրենի
տունը կ'երթար վերջապէս, 28 տարի թափառելով Հա-

յաստանի մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը: 1880 թուականին
դէպքի մը պատճառով ստիպուած փախաւ հայրենական
տունէն, անցաւ Կաղզուանով Կարս, Պաթում ու ատկէ
քանի մը տարի վերջ սկսաւ երկարատեւ թափառումնե-
րու շրջանը: Խասուրէն հեռանալէն անմիջապէս յետոյ,
երբ Առիւծ Գեւօն դեռ Կաղզուան էր, Ռէս Գեւոյի հինա-
ւուրց տան կործանման բոթը առաւ: Երկու տարի չան-
ցած հայրը սրտի կսկիծէն մեռաւ փախստական դաւկի
անունը շրթներուն վրայ: Նահապետական շէն օճախը,
ուր անցուցեր էր մանկութիւնը եւ պատանեկութիւնը գո-
յութիւն չունէր այլեւս: Գիտէր որ գիւղի բէկը եւ շրջա-
կայ քիւրտ զիւղացիները Ռէս Գեւոյի մահէն յետոյ, գը-
րաւած էին հողերու մեծ մասը: Մահմանադրութենէն
քանի մը տարի առաջ Առիւծ Գեւոյի մեծ եղբայրը մե-
ռաւ, չորս որբեր ձգելով ետին: Առիւծ Գեւօն, երիտա-
սարդի մը եռանդով, այդ ծանր պայմանները զիմադրա-
ւելու չափ կամք եւ ուժ կը դնար իր մէջ: Պիտի շէնցնէր
Ռէս Գեւոյի օճախը եւ դեռ աւելին պիտի փորձէր. իր
պապուն, Մելիք Ասլանբէկի օրերը պիտի վերադարձնէր:
Ասոնցմէ դատ, հին հաշիւներ ունէր կարգադրելիք Խա-
սուրի բէկի եւ դրացի քիւրտերու հետ, որոնք իր հայ-
րենական հողերը բռնադրաւեր էին: Առիւծ Գեւօն բոլոր
դժուարութիւնները անտեսելով, վառ երեւակայութեան
չնորհիւ կը ծրագրէր ապագայ ընկիւնները: Այդ խոր-
հուրդներով տարուած էր Առիւծ Գեւօն, երբ յանկարծ
նկատեց խառնակէն ու Ալին, որոնք սաքուն կը մտնային:
Քօլողը գլուխը անցընելով՝ պատկառանքով ոտքի ելաւ
մեր բարեկամը:

— Բարով, հազար բարով ես եկեր մեր կողմերը, —
տխուր ժպիտ մը դէմքին խօսեցաւ խառնակէն, — նստի՛ր
Առիւծ Գեւօ, — ու խառնակէն նստաւ պուխարիկի միւս
կողմը, դէմ դիմաց Առիւծ Գեւոյին:

— Բարին վրադ եղնի խանութ, Աստուած զքու օրեր չատցնէ:

— Շնորհակալ եմ Առիւծ Գեւօ, եթէ տէրը կամենայ ո՞րք բարով: Մեր աւեր երկրէն տարին հաղիւ քանի մը ճամբորդ կ'անցնի:

— Մեր կողմերը կ'երթամ խանութ, Ալաշկերտ, քըսանութ տարի առաջ մեր տունը թողուցի դուրսաթ ելայ, կ'երթամ զիմ պապենական օճախ տեսնալու. տեսնեմ, ո՞վ կայ ողջ, ո՞վ մեռած է: Սաջանը ճամբուս վըրայ էր խանութ, ըսի մէկ հանդիպիմ...

— Լաւ է եղեր մեր գիւղով անցնիլդ, հին բարեկամներ ունիս հոս:

— Հա, խանութ, զաչխարհ պտտած մարդ եմ, ամէն տեղ լէ աղչական, բարեկամներ կը գտնուին...

— Եւ հին յեղափոխական ընկերներ, — Առիւծ Գեւոյի կիսատ ձգած նախադասութիւնը լրացուց Սատիճէն — հին ընկերներ, գէնքի ընկերներ: Հա՛, ես ալ ձեր մեծերէն մէկ երկուքին հանդիպած եմ:

— Ողորդ կ'ըսես, խանութ:

— Ին ուր Վան կը նստէր, ձեր մեծաւորը, ինչպէ՞ս էր անունը, — որպէս թէ անունը մտահան ըրած, շարունակեց Սատիճէն, — կադ էր, երեսն ալ աւրուած:

— Պարոն Լեւոնը:

— Հա՛, ա՛յդ էր անունը, ինչպէ՞ս է հիմա, ո՞ր կը գտնուի:

— Լա՛ւ է, շա՛տ լաւ, քաղաքն է:

— Աստուած հետը լինի, — խոր հոգոց հանելով շարունակեց Սատիճէն, — մէկ երկու անգամ հանդիպեր եմ անոր տոբթոր խանութի տունը: Գէշ օրեր էին այն ատենները, ի՞նչ զապանութիւններ կը կատարուէին Վանի մէջ:

Առիւծ Գեւօն սաստիկ յուզուած գլուխը կախեց: Մե-

լոյէն լսած էր Վահէի եւ Սատիճէի պատմութիւնը եւ կը զգար թէ խեղճ կինը եկած էր սիրած երիտասարդի ընկերը տեսնելու, հետը խօսելու ու այդքանով մխիթարուելու՝ եթէ կարելի էր մխիթարուիլ Վահէի նման մէկը կորսնցնելէ վերջ:

— Սանութ տոբթորը ի՞նչպէս է, — լուրսինը խղելով հարցուց Սատիճէն, — առաջ երբեմն կը դէէր, վերջերս տեղեկութիւն չունիմ իրմէ:

— Քաղաքն է, բայց այս քանի օրս Կովկաս կ'անցնի:

— Ի՞նչ ճամբով պիտի երթայ, հետաքրքրութեամբ հարցուց Սատիճէն:

— Պայազիտով:

— Օ՛, ի՞նչ բարեգէտ հանդիպում է, վաղը առտու երկու զօրամ կը զրկեմ Բերկրի, անկէ խանութը հոս կուգայ քանի մը օրով իմ մօտ մնալու, օ՛, ի՞նչ լաւ լուր տուիր. զիտե՞ս, մենք երկուքս ալ նոյն երկրացի ենք, իրարու լեզու կը հասկնանք... ան իմ խաս բարեկամուհիս է:

Մինչ Սատիճէն յայտնապէս ուրախացած կը խօսէր, Առիւծ Գեւօն ուշադրութեամբ փոքրիկ Ալին կը դիտէր: «Թէեւ մօրը աչքերն են», կը մտածէր Գեւօն, «բայց ճակատը, մաղերը, բերանը, ինքն ու ինք Վահէն»: Ինչպէս ըսեր ենք, Առիւծ Գեւոյի խիստ արտաքինի տակ ծածկըւած էր չափազանց փխրուն հոգի մը: Հետզհետէ Առիւծ Գեւոյի աչքերը սկսան խոնաւնալ, թէեւ ճիգ կը թափէր զգացած ներքին յուզումը տիրապետելու: Սովորական համարձակութիւնը կորսնցուցած, գլուխը բարձրացուց ու խնդրական ձեւով մը ըսաւ.

— Սանութ, Աստուած պահէ զքու զաւակ, երբ մեծնայ ասլանի նման երիտասարդ մը պիտի եղնի. թո՛ղ անգամ մը համբուրեմ զիւր ճակատ:

Սատիճէի համար նման խնդիրք մը բոլորովին անսպասելի էր: Խուզարկու հայեացքով նայեցաւ Առիւծ

Գեւոյի դէմքին: Անոր առնական խիստ աչքերը լեց-
ուած էին: Փայլալի նման ճշմարտութիւն լուսաւորեց
Խատիճէի միտքը: Առիւծ Գեւոն ծանօթ էր իր պատմու-
թեանը: Անսահման թախիծը չոքեցաւ մանկամարդ կնոջ
դէմքին, տխրութեամբ գլուխը կախեց ու երեսման հրեց
դէպի Առիւծ Գեւոն:

Երեսման կրծքին սեղմելով Առիւծ Գեւոն վայրկեան
մը երկուք նայեցաւ տղու սեւ աչքերուն, գլուխը ծռելով
քնքշօրէն համբուրեց երեսայի թուէրը: Փոքրիկ Ալին
օտարականի մը զգուսնեցն խուսափելով փախաւ մօրը
մօտ, մինչ Առիւծ Գեւոն կարմիր թաշկինակը հանելով
աչքերը կը սրբէր:

Դէմ դիմաց նստած Խատիճէն եւ Առիւծ Գեւոն լռե-
ցին: Այլեւս կարծես բան չէր մնացած խօսելու: Ամէն
բան ըսուած էր արդէն:

— Իմ ճակատագիրս, — հուռց հանելով ըսաւ Խատի-
ճէն եւ տեղէն բարձրացաւ:

Առիւծ Գեւոն ալ տեղէն բարձրացաւ, ձեռքերը կըրծ-
քին դրած:

— Բեղի բարի ճանապարհ, բարով հասնիս քուկին-
ներուդ, Առիւծ Գեւո: Ամէն անգամ մեր կողմերէն անց-
նելուդ, չմոռնաս տեսութեան դալու, — ու երեսայի ձեռ-
քէն բռնած իշխանուհիի մը ծանրութեամբ գլուխ տալով,
հեռացաւ Խատիճէն:

Յուզումէն խեղդուած Առիւծ Գեւոն չկրցաւ բառ մը
իսկ արտասանել: Պատկառանքով գլուխը խոնարհեցուց՝
ինչպէս պիտի ընէր եպիսկոպոսի մը հանդիպելու պա-
հուն:

Յաջորդ առտու հաղիւ լուսաստղը բարձրացած,
Առիւծ Գեւոն մեկնեցաւ Խաչանէն բէկի մը վայել չքա-
խումբով: Ալ ի՞նչ օրուայ ընկեր էր Գրիգորը եթէ թո-
ղուր որ հետիոտն երթային իր ազիզ ընկերները: Նաղա-

րաւայէն չորս երիտասարդներ, նախկին զինակիր խմ-
բերու անդամներէն, ձիաւորուած եկան Խաչան, երկու
ձի ալ Առիւծ Գեւոյի եւ թովալ Սատանայի համար բերե-
լով: Գրիգորի փոքր եղբայրն ալ միացաւ անոնց, ինչպէս
նաեւ Վանեցի երկու երիտասարդները, որոնք իրենց սե-
փական ձիերով կը համբորդէին: Դժուար չէ երեւակա-
յել Առիւծ Գեւոյի բռնած դիրքը: Երկու ձիաւորներ
տասնեակ մը քայլ առջեւէն կ'երթային, իսկ մնացած
վեցը պատկառօտ հեռաւորութեան վրայ կ'աշխատէին
պահել ձիերը:

Մէջտեղէն մէն մինակ կը ձիավարէր Առիւծ Գեւոն,
քուղը ծռած:

Եթէ մէկը այդ պահուն մօտ լինէր, անշուշտ պիտի
լսէր Առիւծ Գեւոյի փափուցը ինքնիրեն ուղղած.

— Գլուխդ թաղեմ, Առիւծ Գեւո, Մելիք Ասլանբէկի
թոռ, քէօ պապ հաղար Հիւսէին բէկ, քէօ հէր հացով
պատուով աղա, ծե', ք... մեռելի տղայ, դու ի՞նչ պիտի
եղնիս:

ԲԱԳԱԽԱՆ

Նպատ լերան ստորոտին փէշին վրայ, Արածանիի կողքին կը բարձրանայ Սուրբ Յովհաննու վանքը կամ ինչպէս տեղացիք կը կոչեն Իւչ Քիլիսէն: Հեռուէն դիտող մը աւելի շուտ ամրակուռ ամրոց մը կրնար կարծել այդ հսկայ շինութիւնը, քան հռչակաւոր սրբավայր մը:

Սուրբ Յովհաննու վանքը նուիրական վայր մը եղած է հեթանոս թէ քրիստոնեայ Հայաստան աշխարհի համար: Լայնախարխիս բարձր պարիսպով շրջապատուած, երկաթապատ ամրակուռ դռներով, մարտկոցանման բարձրադիր բուրգերով Սուրբ Յովհաննու վանքը, դարերէ ի վեր որպէս ուխտատեղի եւ որպէս ապաստանարան ծառայած է Բագրեւանդի եւ Մաղկոտն դաւառներու հայ բնակչութեան:

Սուրբ Յովհաննու վանքի հիմնարկութեան թուակաւոր կը սկսի այն օրէն, երբ հեթանոս Բագրեւանդ կործանուեցաւ:

Երբորդ դարու վերջերը Գրիգոր Լուսաւորիչը կը վերադառնար Կեսարիայէն որպէս եպիսկոպոսապետ քրիստոնէութեան հիմքը հաստատելու Հայաստանի մէջ: Բաղմաթիւ կրօնաւորներով, զօրավարներով եւ զօրքով կուգար Գրիգոր Լուսաւորիչը եւ առաջին անգամ կանգ կ'առնէր Տարօնի Աշտիշատ ականի առջեւ: Շատ հնուց Աշտիշատը կը համարուէր հեթանոս Հայաստանի սիրտը, կրօնական կեդրոնը ուր ամէն տարի Նաւասարդ ամսու սկիզբը կը կատարուէր աշխարհախումբ տօնախմբութիւնը հեթանոս Հայաստանի: Աշտիշատի ականին մէջ կը բարձրանային մեծամասնաբար Յոյներէ եւ Պարսիկ-

ներէ առնուած բայց ազգայնացուած մեր աստուածներու բազմութիւնն ու արձանները: Վահէվահեան սքանչելի բազմի մէջ զետեղուած էր Վիշապաքաղ Մեծն Վահագնի հսկայ արձանը, արեւածին աստուածը, որ խիզախութեան, ուժի եւ կռուի աստուածն էր: Վահէվահեան բազմի կողքին երկրորդ մեհեանի մը մէջ վահագնապան շուքով կը խարճրանար հայ ազգի փառքն ու ապրեցնողը, ամէն զգաստութեան մայր Անահիտի չքնաղ արձանը: Աստուածուհին հօրածին՝ դուստրն էր հեթանոս աստուածներու գերագոյնին, Արի եւ Մեծ Արամազդին, ստեղծողը երկրի ու երկնքի: Անահիտի մեհեանին քով վահագնաք բազմին մը մէջ, որ կը կոչուէր Վահագնի սենեակ, բարձրադիր անդրի մը վրայ վարդի պսակներով զարդարուած կ'երեւնար սիրոյ եւ ցանկութեան մայր, Աստղիկ աստուածուհիի արձանը, տարփուհին եւ կամ ամուսինը արեգակնածնունդ դիւցաղն Վահագն Աստուծոյ:

Աշտիշատի մէջ արեւնահեղ կռիւներէ վերջ յաղթելով քուրմերուն եւ անոնց կողմնակիցներուն, Գրիգոր Լուսաւորիչ հիմնադրապետ կործանել կուտար հեթանոսութեան փառահեղ մեհեանները, որոնք դարեւոր անցեալ մը ունէին եւ անոնց տեղ կը կանգնեցնէր քրիստոնէութեան առաջին տաճարը Հայաստանի մէջ, Աշտիշատի մայր եկեղեցին:

Մինչ Ս. Լուսաւորիչ Տարօնի մէջ քրիստոնէութեան հիմքը կը դնէր, հայոց արքան Տրդատ, Աշխէն տիկնոջ եւ Խոսրովիդուխտ քրոջ հետ, բաղմաթիւ պալատականներով, նախարարներով եւ զօրքով կ'անցնէր Բագրեւանդի Բագրեւան ականը, հոն զիմաւորելու Հայաստանի Լուսաւորիչը:

Երբ Սուրբ Լուսաւորիչ Աշտիշատի մէջ զբաղած էր մայր եկեղեցիի հիմնարկութեամբ, Տրդատ Թագաւոր

Բազաւանի մէջ կը սպասէր անոր վերադարձին: Նորա-
դարձերու մոլեռանդութեամբ, թաղաւորը կործանել
կուտար Բազաւանի մեհեանները, փշրել կուտար բոլոր
աստուածներու արձանները, որոնց ինք եւ իր հայրերը
դարեր շարունակ մեծարեր ու սլաշտեր էին:

Բազաւանի (բաղիններու տաւն) զլխաւոր մեհեանը
նուիրուած էր Վանատուր կամ Արամաղը հայր աստու-
ծուն, ստեղծիչը տիեզերքին: Ուրիշ մէկ բաղինի մէջ
որմզդական անշէջ կրակը կը վառէր: Բազաւանի մէջ կը
գտնուէր Տիգրան թաղաւորի եղբոր՝ Մաթան քրմապետի
դամբարանը, որու վրայ եղբայրը շինել տուած էր ըն-
դարձակ օթեւան մը, ուր բոլոր ճամբորդները կրնային
իջեանիլ եւ ձրխարար վայելել աստուածներու նուիր-
ուած գոհերու միտերն ու սէս սէս նուէրները: Անշուշտ
ասոնցմէ զատ կային Անահիտի, Վահագնի եւ Աստղիկի
մեհեանները, թէեւ այս մասին պատմական որոշ տուեալ-
ներ կը պակսին: Անշուշտ կային կ'ըսե՛նք, որովհետեւ
Վաղարշ թաղաւորի հրամանով Բազաւանի մէջ եւս հաս-
տատուեցան աշխարհախումբ տօնակատարութեան հան-
դէսներ՝ տարուան առաջին օրը: Երկու տեղ, Աշտիշատ
եւ Բազաւան, միաժամանակ աշխարհախումբ հանդէսներ
ունենալու սլարազան հետեւանք էր երկրի ընդարձակու-
թեան, ճանապարհներու չզոյութեան, որով անհնար էր
ամբողջ Հայաստանի համար ունենալ միակ հեթանոսա-
կան կեդրոն մը, ուր աշխարհախումբ հանդէսներուն բո-
լոր ժողովուրդը կարենար մասնակցիլ: Ասկէ պէտք է եզ-
րակացնել որ Վահագն, Անահիտ եւ Աստղիկ աստուած-
ներու նման ժողովրդական պաշտամունքի առարկայ
աստուածներու բաղինները անհրաժեշտօրէն գոյութիւն
պիտի ունենային Բազաւանի մէջ եւս:

Նախաքրիստոնէական շրջանին՝ թաղաւորը, Մեծ

Քրմապետը, նախարարները, ազատանին, ազատ քաղա-
քացիները եւ անաղատ զիւղացիութեան հսկայ դանդ-
ուածը կը համախմբուէին Բազաւան: Առատութեան եւ
լիութեան ամիսն էր Նաւասարդը, երբ երկրագործը ա-
միսներու ծանր աշխատութեան արդիւնքն ամբարները
հաւաքած՝ հնարաւորութիւն կ'ունենար մէկ երկու շա-
բաթով հեռանալու առօրեայ կեանքէն, ապրելով ուխ-
տաւորի անհողութեամբ, վայելելով հեթանոսական ու-
րախ հանդէսները: Այդ հանդէսները թէեւ կրօնական
հանգամանքով՝ մեծապէս աշխարհային բնաւորութիւն
կը կրէին: Հոն հաւաքուած ժողովուրդը կրօնական պաշ-
տամունքէ զատ՝ կ'ապրէր սանձարձակ ղեղխութիւնով,
ուրախութեամբ, խաղերով: Այդ տօնական տրամադը-
րութիւնը ստեղծելու մէջ անշուշտ Աշտիշատի սքանչելի
գինին, կաքաւոզ կիները, զեղանի ցնծուհիները կարեւոր
ղեր մը ունէին:

Ամէն ուխտաւոր տարուան աշխատութեան արդիւն-
քէն բաժին մը կը հանէր աստուածներուն, անոնց շնորհն
ու հովանաւորութիւնը վայելելու համար: Մասնաւոր-
ներ, որոնք աստուածներէն այս կամ այն շնորհը ստացեր
էին՝ այդ հանդէսներու ժամանակ կը ցուցադրէին զա-
նոնք: Զինուորականը՝ իր քաջութիւնը, զինավարժու-
թիւնը, արհեստաւորը՝ իր աշխատութեան արդիւնքնե-
րը, բանաստեղծը՝ իր տաղանդը, անպատրաստից երգեր
յօրինելով եւ փառաբանելով աստուածներէն իր պաշտպա-
նը եւ կամ նախարարական տոհմերէն որեւէ մէկը՝ որուն
հովանաւորութիւնը կը վայելէր: Համբաւաւոր զօրական-
ներ հրապարակով ամեհի դադաններու հետ կը չափուէ-
ին զինուած կամ անդէն, երբ հաղարաւոր աչքեր սարսա-
փով եւ անշափ հետաքրքրութեամբ կը հետեւէին այդ ա-
րիւնոտ մենամարտին: Յանդուղն կառավարներ միաձի
կամ երկձի կառքերով ասպարէզ կ'իջնային մրցելու ի-
րարու հետ, դառնալով որոշ տարածութեան մը վրայ:

Ամենաթողութեանը այդ հանդէսներէն ձերաշուն էր :
Հարիւրաւորներ կը մասնակցէին այդ մրցումին՝ ցու-
ցադրելով իրենց վարպետութիւնը եւ հայկական աղնը-
ւադոյն ձերութեամբ յատկութիւնը, որ հռչակուած էր
աշխարհի ամէն կողմը :

Հարիւր հազարներու հասնող տօնական տրամադ-
րութեան մէջ գտնուող ժողովուրդը, վրաններու տակ
հաւաքուած հետաքրքրական նորութիւնները կը դիտէր :
Հոս՝ ձեռնածու մը դարմանահարաչ փորձեր կը կատարէր,
հոն՝ լարախաղաց մը սուրեր կապած ոտքերուն՝ բարակ
չուանի մը վրայ կը պարէր. ուրիշ տեղ մը երկու զլխանի
հորթ մը բաղմութիւնը դէպի իրեն կը քաշէր : Ուրիշ
բաղմութիւ վրաններու մէջ ալ ամէն տեսակ արհեստա-
ւորներ իրենց աշխատանքները ի տես դրած էին : Բայց
ասոնց մէջ ամենահետաքրքրականը գուսաններու հաւա-
քոյթներն էին : Շուրջանակի նստած, տաւիղներու եւ
բամբիւններու ընկերակցութեամբ, գուսանները կ'երգէ-
ին հայ թաղաւորներու կատարած քաջադործութիւննե-
րէն, դրուադներ աստուածներու կեանքէն, անոնց կա-
տարած մեծադործութիւններէն, դրուատելով անոնց
մասնաշատուկ առաքինութիւնները, պանծացնելով աստ-
ուածային շնորհն ու գեղը անոնց :

Վահագն աստուածը, որ թէեւ ծագումով յունական
Հերակլէսն է, բայց հայ ժողովուրդը, ինչպէս վարուեր
էր աստուածներու շատերու նկատմամբ, դայն ամենէն
աւելի աղբայնացուցած էր, դարձնելով Հայաստանի ա-
մենաթողութեան արեւ աստուածը, քաջութեան, կրո-
ուի, յաղթութեան բարձրագոյն մարմնացումը : Մայր
ղղաստութեան եւ ոսկեմայրն Անահիտ, որքան ալ ամե-
նաթողութեան եւ փառաբանուած աստուածուհին էր,
տարակոյս չկայ սակայն որ աշխարհախումբ հանդէսնե-
րու իսկական տիրուհին Աստղիկն էր, սիրոյ, երգի եւ
մայրութեան աստուածուհին, որ իրեն վերագրուած նը-

կարագրով իսկ կը համապատասխանէր այդ հանդէսնե-
րու ոգիին : Բնականաբար գուսաններու անվերապահ
պաշտամունքը նախ անոր կ'ուղղուէր, աւելի անոր գով-
քը, անհասանելի գեղեցկութիւնը կ'երգուէր, տրուած
լինելով որ աշխարհախումբ հանդէսներու ժամանակ ար-
բեցողութիւնը, ցովութիւնը, գուարճութիւնը առաջնա-
կարգ տեղ կը բռնէին : Ասով մէկտեղ՝ գուսաններու եր-
գերուն ոգեւորութեան ամենազլխաւոր աղբիւրը Վա-
հագն աստուածն էր : Կ'երգէին անոր արեւի երկունքէն
ծնիլը, խաւարի վիշապներուն դէմ մղած մոլեգին պա-
տերազմը, որու ընթացքին սպաննած էր ահարկու վի-
շապները ու այդ յաղթութեամբ սանձահարած էր խա-
ւարի տիրապետութիւնը աշխարհի վրայ : Ահա թէ ինչ-
պէս կ'երգէին վիշապաքաղ հերոսի՝ Վահագն աստու-
ծունդը. —

Երկնէր երկին եւ երկիր,
Երկնէր եւ ծիրանի ծով,
Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղէգնիկն.
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր,
Վազէր խարտեաչ պատանեկիկ.
Նա հուր հեր ունէր, ապա թէ բոց ունէր մօրուս,
Եւ աչկունքն էին արեգակունք :

Ռամիկն ու ազատանին խմբաւորուած գուսաններու
շուրջը, յափշտակութեամբ կը լսէին անոնց ա'յնքան
պատկերաւոր երգերը, Վահագնի եւ Աստղիկի յաւիտե-
նական սէրը :

Ժողովրդի հետաքրքրութիւնը լարման ծայր աստի-
ճանին կը հասնէր, երբ գուսաններու մրցումը կը սկսէր :
Ահա գուսան մը ասպարէզ կը կարդար միւսներուն ան-
պատրաստից երգ մը ըսելով, որու շարունակութիւնը
յաջորդ գուսան մը պէտք էր յօրինէր : Մէկ ուրիշը եր-

գելով հարցումներ կուտար աստուածներու կամ թագաւորներու կեանքին վերաբերեալ որոշ գէտքի մը մասին, բայց այնպիսի ձեւով մը, որ ո՛չ ժամանակը եւ ոչ ալ թագաւորը կամ աստուածը պարզօրէն հասկնալի դառնային: Հակառակօրէր նոյնպէս երգով սլտի սլատասխանէր գտնելով ճիշդ պատասխանը:

Մրցումներու մէջ յաղթական ելնողները Մեծ Քրմայեւորի կողմէն կը վարձատրուէին վարդի պսակներով, որոնք աստուածներու արձաններու վրայէն կ'առնուէին, մասնաւորաբար Աստղիկ աստուածուհիի մեհեանէն, որու բաղինն ու ոսկեծոյլ արձանը չքեղօրէն դարդարուած կը լինէին բազմադան ծաղիկներով, բայց յատկապէս վարդերով: Այդ պատճառով ալ այդ հեթանոսական տօնախմբութիւնը կը կոչուէր նաեւ Վարդավառ:

Մեծ Քրմայեւորը ընդհանրապէս թագաւորական ընտանիքէն եւ կամ յայտնի նախարարական տոհմերէն ընտրուած, հանդիսաւոր զօհարերութիւններէ եւ պաշտամունքէ վերջ, Արածանիի սուրբ ջրէն առնելով կը սրսկէր ժողովրդի հոծ բազմութեան վրայ, որպէսզի ժողովուրդը մաքրուի բոլոր մեղքերէն: Վարդավառի այս հեթանոսական սովորութիւնը մինչեւ այսօր ալ անաղարտ կերպով կը մնայ քրիստոնեայ հայերու մէջ:

Ջուր սրսկելու պահուն հարիւր հազարներու հասնող ուխտաւորներէն ամէն մէկը աղաւնի մը բաց կը ձգէր, որոնք հաղարներով կը սաւառնէին բազմութեան վրայ՝ մթնոլորտը լեցնելով թեւերու բախումով: Այդ պահը աշխարհախումբ հանդէսի ողբերութեան դադաթնակէտը կը համարուէր. հաղարաւոր աղաւնիները օդին մէջ կը դառնային, ու վարը՝ տաւիղներու, բամբիւռներու եւ շեփորներու ներդաշնակ երաժշտութեան կ'ընկերանար ամբոխի դուռը՝ որ ալեկոծ ծովու մոնչիւնին կը նմանէր:

Աշխարհախումբ հանդէսներու երկրորդ կեդրոն՝

Բագաւանի հոյակապ տաճարներն ու աղբային աստուածներու արձանները անխնայ կը խորտակուէին Տըրդատ թագաւորի հրամանաւ: Երբ Լուսաւորիչ հասաւ Բագաւան, թագաւորը զօրքով եւ մեծամեծներով դիմաւորեց Սուրբը: Հոն Բագաւանի բաղիններու տեղ Ս. Լուսաւորիչը բաղիններու սրբատաշ քարերէն բարձրացուց Հայաստանի երկրորդ եկեղեցին, որուն մէջ ամփոփուեցաւ Ս. Յովհաննու նշխարներէն մաս մը: Զօրքն ու զօրականները, աղատն ու անաղատը, թագաւորն ու նախարարները երեսուն օր ծոմապահութեամբ, ապաշխարելով եւ աղօթելով անցընէին վերջ, Արածանիի ջուրերուն մէջ մկրտուեցան Ս. Լուսաւորիչէն եւ այդ օրէն սկսած քրիստոնէութիւնը դարձաւ Հայաստանի պետական կրօնը: Այսպէս բոլոր աղբերու մէջ Հայաստանը առաջնութիւն կը վայելէ պետականօրէն քրիստոնեայ դառնալով:

Դարերու ընթացքին Սուրբ Յովհաննու սկզբնական եկեղեցին, որ վերջին նոր շէնքերու յաւելումով վանք կոչուեցաւ, քանի մը անգամներ վերաշինուելով հասաւ մեծ պայծառութեան, դառնալով Հայաստանի հռչակաւոր վանքերէն մէկը: Եկեղեցին անդերադանցելի մնաց հին եկեղեցիներու մէջ իր մեծութիւնով եւ չքեղութեամբ: Հաւանական կը համարուի որ Հերակլ կայսեր կողմէ եւ կամ անոր օժանդակութեամբ եկեղեցին վերաշինուելով չըջապատուեցաւ լայնանիստ պարխաներով:

Ինչպէս Հայաստանի բոլոր քաղաքներու, վանքերու եւ եկեղեցիներու ճակատագիրը քաղաքական անցքերու աղբեցութեան տակ փոփոխական եղեր է, այնպէս ալ Ս. Յովհաննու վանքը տասնեւհինգերորդ դարէն սկսած բազմաթիւ անգամներ աւերուած ու վերանորոգուած է: Մասնաւորապէս Լենկթիմուրեան աշխարհաւեր արշաւանքները աւերեցին Կոզովիտ, Ծաղկոտն եւ Բագրեւանդ դաւառները, թալանուեցաւ Սուրբ Յովհաննու վանքը եւ

դարեր շարունակ ամայացաւ երկիրն ու այդ հռչակաւոր վանքը: Ժամանակի ընթացքին հետզհետէ հաւաքուեցան հայ ժողովուրդի բեկորները, գիւղերէն ոմանք վերաշինուեցան, նորէն սլաշծառացաւ Յովհաննու վանքը: Երկար ժամանակով ընդհանուր խաղաղութիւնը չխանդարուեցաւ մինչեւ տասնեւիններորդ դարու սկիզբը, երբ երեւանի խանը յարձակեցաւ Կողովիտ եւ Ծաղկոտն գաւառներու վրայ՝ արին եւ աւեր թողնելով ետին: Անցաւ փոթորիկը, նորէն սլաշծառացաւ վանքը, գիւղերը վերահաղմուեցան: Բայց շատ չանցած՝ վրայ հասաւ վերջի ոռւս-թրքական պատերազմը, որուն ճակատներէն մէկն ալ դարձած էին այդ երեք գաւառները: Պատերազմի ընթացքին, բայց մասնաւոր ուսաներու քաշուէլէն վերջ թուրք զօրքը եւ քիւրտական աշիրէթները կործանեցին, այրեցին ամէն ինչ որ կարելի էր այրել:

Մեր այս պատմութեան ժամանակ հռչակաւոր Ս. Յովհաննու վանքին ստուերը միայն մնացեր էր: Զկար նախկին շքեղութիւնը, հարստութիւնը: Ծաղկոտն հայաբնակ գաւառը վերածուած էր հոծ քրտութեան, իսկ հինգ կամ վեց խեղճուկ հայ գիւղերը ծայր աստիճան թշուառութեան եւ քայքայման ենթարկուած էին:

Վանքի արեւմտեան կողմը կը գտնուէր տասներկու տուներէ բաղկացած վանքի գիւղը, որուն գիւղացիները թշուառ դոյութիւն մը կը քաշքշէին վանքի հողերու վրայ աշխատելով: Իսկ Զիրաւ դաշտի վանքապատկան հողերը եւ վանքի արօտատեղիները, որոնք Ծաղկաց լեռներու վրայ կը գտնուէին, վաղուց յափշտակուած էին հարաւէն եկող քիւրտերու կողմէն: Պարիսպի արեւելեան կողմը վանքապատկան չորս աչքանի ջրաղացը հազիւ կ'ապահովէր վանքի հացը: Անշքացած վանքը այլեւս ո'չ

միարան եւ ոչ ալ վանահայր ունէր: Պարզապէս կը կառավարուէր Կարնոյ Առաջնորդութենէն նշանակուած ծերունի քահանայէ մը:

Լայնախարիսիս պարիսպով շրջապատուած ժամբակի մէջ կը բարձրանար Ս. Յովհաննու հինաւուրց եկեղեցին, սրբատաշ քարերով աղուցուած, որոնց վրայ դեռ կը նշմարուին եկեղեցիի հիմին մօտ միտոդեայ յունական արձանաղբութիւնը մը եւ եկեղեցիի պատին վրայ ասորական արձանաղբութիւններ, որոնք հաւանօրէն բաղիններու քարերէն էին: Լայն եւ ցած սիւներու վրայ կը բարձրանայ եկեղեցիի գմբէթը: Զարմանալիօրէն ընդարձակ խորանի կողքերուն մէկ մէկ մատուռներ շինուած էին, որուն պատճառով Ս. Յովհաննու վանքը տեղացիներէ կը կոչուէր Իւչ Գիլիսէ: Վանքէն քիչ անդին, Արածանիի եւ ճամբու մէջ, կ'երեւէին աւերակներու կոյտեր, եկեղեցիի մը հիմքը, բաղմաթիւ հողակոյտեր, որոնց տակ ապահովաբար թաղնուած կը մնայ մեր պատմութեան մէկ մասը: Հռչակաւոր Բաղաւանի տխուր աւերակներն են անոնք:

1908 թուականի Յուլիսի 28-ին Սուրբ Յովհաննու վանքի արտաքին պարիսպի երկաթէ մեծ դրան առջեւ նաստած էր վանքի քահանան: Օրուան տօթէն փախչելով՝ ծերունին կը հանդստանար պարիսպի հետզհետէ երկարող ռուքին տակ:

Տէր Սահակ, — այդպէս էր քահանայի անունը, — 60 տարիքը անց ծերուկ մըն էր: Լաւ ու վատ օրեր տեսած եւ սուր յիշողութեամբ օժտուած Տէր Սահակ՝ կենդանի պատմութիւնն էր այդ շրջանի կէս դարու անցուդարձերուն, արիւնալի պատահարներուն, չոռ ու ցաւին, որոնք քանի մը անգամ այցելած էին այդ շրջանները, բաղմաթիւ մարդկային կեանքեր հնձելով: Անասուններու քօս հիւանդութիւնն ալ, տարուան մը մէջ կիսած էր ա-

նոնց թիւը: Տէր Սահակը հաճոյքով կը պատմէր անցեալ դէպքերէն, եթէ զինք լսողներ գտնուէին: Կարծես անոր համար դոյուլթիւն չունենար փրկչական թուականը, ամէն դէպք կամ պատահար կը սկսէր ուսման-թրքական պատերազմով: «Էդ դէպք, պատահեցաւ երկու տասը տասը տարի առաջ Ռուս-Օսմանցու պատերազմէն» եւ կամ «Ռուս-Օսմանցու պատերազմէն հինգ տարի վերջը»... Այս ձեւով կը սկսէին անոր հետաքրքիր պատմութիւնները:

Բարի եւ առաքինի քահանայի համբաւ ունէր Տէր Սահակը: Բարութիւնը իր մէջ բնածին էր, իսկ առաքինութիւնը տարիքի պարտադրանք մը: «Է՛հ, քսան տարեկանիս ես լէ պակաս տղամարդ չէի»... Աչքերը պահ մը կը կայծկլտային ու ապա իրողութեան հետ հաշտուելով, ղուլթը կը կախէր հողոց հանելով. «Աշխարհը անցաւոր է, ախպե՛րս, ո՛չ ձեզ պիտի մնայ, ոչ լէ ինձ»: Երկար տարիներէ ի վեր կ'ապրէր վանքին մէջ: Լուսահողի երէցիկին մեռնելէն վերջ, երբ զինք Ս. Յովհաննու վանքը ճամբեցին, առանց տրտնջալու հպատակեցաւ: Կ'ուտէր, կ'աղօթէր եւ կը քնէր: Արդար լինելու համար, պէտք է ըսել, որ տարին քանի մը հեղ ալ կ'այցելէր Ծաղկոտն դաւառի 5-6 հայաբնակ ողորմելի գիւղերը: Բայց իր ամենազլխաւոր հոգն ու պարտականութիւնն էր վանքապատկան հողերու պահպանումը, որոնց վրայ հաղար չար աչքեր տնկուած էին: Դժուար, շատ դժուար հարց մըն էր այդ:

Ծաղկաց լեռներու հրաշալի արօտատեղիները եւ եայլախները շատ վաղուց բռնադրաւում էին Հայտաւրանցի եւ Զիւանցի քիւրտերու կողմէն: Պատմական շրջանին, մեր թաղաւորները, իշխաններէն շատերը եւ ազատանին, խուսափելով Այրարատեան դաշտի անտանելի տոթէն եւ փոշիէն, կը բարձրանային այդ բարձունքները, ուր թաւ կանանչն ու վայրի ծաղիկներու բաղմաթիւ

տեսակները եղեմական սրտիկեր մը կուտային: Դեռ մինչեւ այսօր Ծաղկաց լեռները հարուստ են պատմական եւ կրօնական յիշատակարաններով: Կիսաքանդ ամրոց մը, բերդի կտոր մը, պալատի մը մէկ մասը եւ բաղմաթիւ մատուռներու եւ եկեղեցիներու հետքեր իրարու կողքի փռուած են այդ բարձունքներուն վրայ:

Եթէ այդ վայրերը վերջնական կերպով կորած էին, Զիրաւի դաշտի վարելահողերու մեծագոյն մասն ալ յափըշտակուած էր ժամանակի ընթացքին: Այն քիչն ալ որ կը մնար Ս. Յովհաննու անմիջական շրջանին մէջ, հետեւեալ աճող քրտութեան ոտնձգութիւններէն շատ դժուար էր պահել:

Վանքի ջրաղացն իսկ, անվիճելիօրէն վանքապատկան, ժամանակ մը Զիւանցի քիւրտ բէկ մը դրաւեց որպէս թէ վանքի ունեցած պարտքերու փոխարէն: Երկար դատաւարութիւններէ վերջ, դատը տեղական դատարանէն զրկուելէն Պոլսոյ բարձրագոյն ատեանին: Հոն ալ նէն զրկուեցաւ Պոլսոյ բարձրագոյն ատեանին: Հոն ալ բոլորովին արդար դատ մը շահելու համար պէտք եղաւ լաւագոյն վճիռը չիւրադործելու համար տեղական կառավարոյն վճիռը չիւրադործելու համար տեղական կառավարութիւնը քիւրտ բէկերու աղղեցութեան տակ երկար ձգողեց, մինչեւ որ անհրաժեշտ համարուեցաւ Պայաղի-տի միւթասարիֆի բերանն ալ անուշցնել, ո՛չ թէ մեղրով, այլ ոսկիով:

Ասով մէկտեղ՝ Զիւանցի բէկի սարսափը միշտ կախուած մնաց վանքի գլխուն: Այդ սարսափէն որոշ մաս մըն ալ բաժին կ'իյնար Տէր Սահակին, որպէս վանքի վեֆիլը: Այնքան համեղ պատճառ մը կը համարէին Ս. Յովհաննու կալուածները, որ ամէն հասնող քիւրտ բէկ անոնց վրայ կ'ուղէր փորձել ուժը: Տէր Սահակը՝ ծերացած դամբի մօտ մէկ աչքը խուփ եւ միւսը բաց՝ ուշադրութեամբ կը հետեւէր սուր ախորժակով դայլերու վճմակին, մէկ կը մուտար, մէկ կը հաջէր, մէկ ալ խածնել կը փորձէր:

Կէսօրէն վերջ դով քամի մը սկսաւ փչել: Պարիսպի շուքերը երկարեցան դէպի արեւելք: Տէր Սահակը քնաթաթալս վիճակի մէջ աչքերը տրորեց, յօրանջելով. «Փառք քեզ, Տէր, փառք քեզ», ըսաւ ու կը պատրաստուէր տեղէն բարձրանալով իր խուցը քաշուիլ, երբ Տիատինի դիտաւոր ճանապարհի վրայ ձիաւոր մը ուշը դրաւ: Զիաւորը ձին քառամբակ քշելով ուղիղ վանք կուգար:

Տէր Սահակը նստած տեղը նախ շտկուեցաւ ու երբ ձիաւորը բաւական մօտեցաւ, տեղէն ելնելով քանի մը քայլ առաջացաւ:

— Օրհնեա ի Տէր, — ձիու սանձը քաշելով պոռաց երիտասարդը, ու անմիջապէս ձիէն վար ցատկելով մօտեցաւ քահանային:

— Աստուած օրհնի, ծօ Մկօ, խեր եղնի...

— Խերն ու բարին վրէժ դայ, — ծերունիին աջը համբուրելով պատասխանեց երիտասարդը, — Տիատինէն կուգամ, այ թէ ձին քշեցի, Թորոս աղէն ճամբեց:

— Յորի՞, — հետաքրքրուեցաւ քահանան, — հիւա՞նդ կայ, ծօ մեռել չեղնի՞...

— Չէ՛, տէրպապ, սաղութիւն: Ես ըսեմ տասը՝ դուն ըսէ քսան ձիաւոր Տիատինէն ճամբայ ելան վանք գալու. էս դիչեր ձըղի դօնախ պիտի եղնին:

— Տղա՛յ, ծո՞ւռ ես, վաղը ո՛չ կիրակի է, ոչ լէ տօն, էդ մարդիկը յորի՞ պիտի վանք գան:

— Վանայ քեղքէն ջով մարդ մը կուգայ, կ'ըսեն աղբի մարդ է: Ապաղայէն, Տիատինէն ձիաւոր չմնաց հետը կուգան:

— Ծօ, է՛դ աղի անունը ի՞նչ է:

— Առիւծ Գեւօ կ'ըսեն, դարդանդ մարդ մըն է. պետ պետ աչքեր, պէխերը ոնց որ մեր եզան կոտորները:

— Ծօ, Առիւծ Գեւօ ըսի՞ր, — տէրտէրը պահ մը կեղ-

րոնացած մտածեց, յիշողութիւնը պրպտեց, — ծօ, Մը-կօ՛, էտէնց անուն միտքս չի գար...

— Յեղափոխական մեծերանց է, Առիւծ...

— Այ պալամ, սահմանադրութենէն էսդին, ամէնքն ալ առիւծ կտրեցան, — Մկոյի խօսքը ընդմիջեց տէրտէրը, հեղնօրէն ծիծաղելով, — որ պիտի դան, բարով հագար բարով դան, վանքը աղբին տունն է:

— Հա, տէրտէ՛ր, Թորոս աղէն ասաց, ձեռաց ոչխար մը մորթէ, վանքի մեծ խուցը սարքէ...

— Ծօ, Թորոս աղէ՞ն է վանքի վէճիլը, — բարկացաւ Տէր Սահակը, — ոչխար մորթենք, մեծ խուցը բանանք, չէ տահա ի՞նչ հրաման ունի Թորոս աղէն... Տէ՛ր Աստուած, դու համբերութիւն տուր:

— Բայց Թորոս աղէն...

— Սո՛ւս ծօ, դօնախ եկողը դտածովը դո՛հ կ'եղնի, ոչ թէ ուղածովը: Հայտէ, երկար մի խօսար, ձիդ ախոռը քաշէ, խեղճ անասունը արիւն քրտինքի մէջ է:

Տէր Սահակը սաստիկ բարկացած, զթի տակէն մրթմրթալով մտաւ իր խուցը, դուռը ետեւէն ուժով մը չիկացնելով: «Տիատինի խանութպան Թորոս աղէն էս կ'ասէ, Թորոս աղէն էն կ'ասէ», ձեռներով օդը ծեծելով կը փնթփնթար Տէր Սահակը, — «յորի՞, վանքի մալը ետդմա՞ է: Առիւծ Գեւօ չէ, չէ մէկ... մեղայ մեղայ, քիչ մնաց բերնէս դէշ խօսք մը փախչէր: Առիւծ, ծօ էդ ի՞նչ առիւծ է, մարդս դադա՞ն կ'եղնի»: Բայց եւ այնպէս կանչեց վանքի խաթուն տնտեսը, պատուիրեց մեծ խուցը աւել եւ սարքի բերել: Ինչ ալ որ լինէր՝ Թորոս աղան Տիատինի աչքի դարնող խանութպանն էր: Ընթրիքի համար ալ կարդադրեց ձուածեղ, ձաւար վիլաւ եւ դոմէչի մածուն: Այդքանը լիուլի բաւական է հիւրերու համար, մտածեց Տէր Սահակը: Վանքի մօտէն անցնող մեծ ճանապարհէն երթեւեկող զինուորական սպաներու համար իսկ ատկէ աւելին չէր ըներ, ու այդ մարդիկը վան-

քի սեղանը վայելելով չնորհակալութեամբ կը մեկնէին : Էդքանը ինչո՞ւ բաւական պիտի չլինէր եկող հայերուն համար , խօմ ասոնք զապիթներէն աւելի մեծ մարդիկ չէին : « Ինչպէ՞ս չէ » , բարկութեամբ մտածեց Տէր Սահակը , « ոչխար մը մօրթել , չէ հա՛ , դոմէջ մը » :

Խուցի երկայնքը պահ մը չափելիէ վերջ , Տէր Սահակը հանդատացաւ վերջապէս . անկողնի կապոցին վրայ նստելով , ծոցէն հանեց համրիչը ու դանդաղօրէն սկսաւ հատիկները քաշել :

Միօն ձին ախոռը քաշելէ վերջ , նորէն վերադարձաւ պարխալի դրան քով՝ անհամբեր սպասելով Թորոս աղայի եւ ընկերներուն : Երկար չսպասեց : Շատ հեռուէն ճամբու վրայ արագօրէն մօտեցող փոշիի ամպ մը տեսաւ եւ անոր մէջ խառնուած խումբ մը ձիաւորներ : Միօն վանքի բակը վաղեց եւ բարձրացաւ Տէր Սահակի խուցը :

— Եկա՛ն , եկա՛ն , տէրպապ :

— Հա՛ , որդի , որ եկան՝ երթանք դիմաւորել :

Տէր Սահակ , առանց աճապարելու Փարսճան հագաւ , խուցը դոցեց եւ Միոյի հետ հասաւ պարխալի դուռը : Զիւաւորներու խումբը արագօրէն կը մօտենար : Տասնեւութը քսան հատ կը լինէին անոնք : Որքան ալ վանքը ազդի տունը կը համարուէր , այդքան բազմութիւն կերակրելը , դեռ ձիու յարգն ու դարին չհաշուած , վանքի վրայ զգալի բեռ մը կը նշանակէր : Տէր Սահակի մտահոգութիւնը այս պատճառով հիմնաւոր էր : Բայց եւ այնպէս եկողներու առջեւ վանքի դուռը չէր կարելի դոցել : Եւ մտածել որ այս բոլոր անախորժութիւններու պատճառը Տէր Սահակին անձանթ , ինչ որ Առիւծ Գեւո մըն էր : Գէթ ծանօթ ազդեցիկն մը լինէ՞ր եկողը , պայազդիտցի վաճառական մը , վանքի երեսփոխաններէն մէկը :

Երբ ձիաւորներու խումբը հասաւ վանքի պարխալի մօտ , դեռ մեծ դրանը չհասած , հեծեալները վար թռան ձիերէն : Բոլորի առջեւէն կը քալէր բարձրահասակ շա-

տախցիի հագուստով քոլոզաւոր տղամարդ մը : Առջին հայեացքով Տէր Սահակին թուեցաւ , որ քիւրտ բէկ մըն է եկողը , առնական հպարտ քալուածքով , քոլովի շուրջը բազմաթիւ փուշիներ փաթթած , կողքին կախուած տասնոց ատրճանակը , մէջքը շրջապատուած երկու կարգ փամփուշտակալով , եւ մէջքի դօտի մէջ խրած փղոսկրեայ կեռ խանչալ մը : Անոր հետ եկողները քանի մը քայլ հեռուէն կը հետեւէին , որպէս յարգանքի արտայայտութիւն :

Աւելորդ է յայտնել թէ Առիւծ Գեւոն էր Ս . Յովաննու վանքի պարխալի դրան առջեւ կանգնողը : Մեր բարեկամը ջերմեռանդօրէն երեսը խաչակնքեց , դրան երկու կողմի սրբատաշ քարերը համբուրեց , ապա մօտեցող քահանայի աջը առաւ շրթներուն եւ ճակտին դնելով համբուրեց , ինչպէս որ ընդունուած կարգն է :

Տէր Սահակ սաստիկ տալաւորուած էր նորեկի արտաքինով : « Եթէ հայերէն մարդ կարայ բէկ եղնի » , իւրովի մտածեց տէրտէրը , « Աստուած դիտէ էս մարդ բէկ է ու բէկ : Էտ ի՞նչ բոյ , ի՞նչ կեցուածք , ի՞նչ աչքեր » : Մասնաւորաբար Տէր Սահակի վրայ ազդեց այն պարագան , որ այդպիսի մեծ մարդ մը այնքան ջերմեռանդ հայ քրիստոնեայ էր :

— Անունդ եւ համբաւը լսած էինք ,— ըսաւ Տէր Սահակը , մոռցած որ դեռ քանի մը վայրկեան առաջ այնքան սրտնեղած էր ինչ որ անձանթ Առիւծ Գեւոյի դալու պատճառով ,— բարով , հաղար բարով եկար մեր վանքը , ուխտդ ընդունական եղնի , դուն վեր մեր աչաց , վեր մեր դլխին տեղ ունիս :

Առիւծ Գեւոն ուշադրութեամբ նայեցաւ Տէր Սահակի դէմքին , կարծես ձիւ մը թափելով վերլիշելու հեռաւոր անցեալի մէջ թաղուած մէկը : Յանկարծ դէմքի արտայայտութիւնը փոխուեցաւ ու աննշմարելի ժպիտ մը խաղաց դէմքին վրայ :

Առիւծ Գեւօն իր հետեւորդներով ծանր ու մեծ անցաւ պարիսպի դռնէն եւ մտաւ վանքի բակը եւ ուղղուեցաւ դէպի եկեղեցին:

— Մեծ խուցը պատրաստել տուի քրդի համար, — կէս մը շողոքորթելով, կէս մըն ալ անկեղծ զգացումով ըսաւ Տէր Սահակը, — քրդի նման բէկի մը համար լայտիս խուց է, ճամբէ կուգաս մէկ երթանք վեր, սօլուղ առ...

— Էտ վերջէն լէ կ'եղնի, — յօնքերը պոստելով նկատեց Առիւծ Գեւօն, — հըլէ մէկ ժամին դուռը բաց, ծռնիկ մը աղօթք ընենք:

Քոլովը վար առած, բաղմամբիւ անդամներ տաճարի դրան քարերը համբուրելով ու երեսը խաչակնքելով, Առիւծ Գեւօն իր հետեւորդներով եկեղեցիէն ներս մտաւ: Ս. Յովհաննու եկեղեցին Հայաստանի հին եկեղեցիներու մէջ ամենամեծը կը համարուի: Ներքնակողմը շատ վատ լուսավորուած մօռայլ խաւար մը կը տիրէ եւ հազիւ իրերը ստուերոտ անորոշութեամբ կ'երեւին: Բոլոր հին եկեղեցիներու նման խիստ նեղ եւ երկար պատուհաններ ունի, որոնցմէ շատերն ալ իրարու յաջորդող վերաշինութիւններու ժամանակ ամբողջովին դոցուած էին:

Տէր Սահակ բարձրացաւ խորանը եւ մէկ երկու մոմ վառեց: Առիւծ Գեւօն յամրաքայլ մտաւ կեդրոնական խորանի դասը, մօտեցաւ դրակալին եւ երեսը խաչակնքելով համբուրեց խաչն ու աւետարանը: Երկու մեծ մոմեր առնելով վառեց ու իր ձեռքով հաստատեց զանոնք աշտանակներու վրայ: Ապա մօտենալով վանահօր բարձրադիր բաղկաթուին, անոր քով ծռնիկի եկաւ ու ձեռքերով երեսը ծածկեց: Թերեւս կուլար:

Տէր Սահակ «հայր մեր»ով սկսաւ եւ պահպանիչով վերջացուց կարճ արարողութիւնը:

Երբ հիւրերը խուցը կը բարձրանային հանդստանալու համար, Տէր Սահակ քանի մը վայրկեանով մտաւ վանքի թոնրատունը, ուր տնտես խաթունը վանքի գիւ-

ղէն կնոջ մը օգնութեամբ ուխտաւորներուն ընթրիք կը պատրաստէր: Թոնրի խաչերկաթին վրայ մեծ պղինձով ձաւարի փլաւը կ'եփէր: Տէր Սահակը անգամ մը դարձաւ թոնրատան չուրջը, աչքով տնտղեց ամէն ինչ, ու պատուիրեց անմիջապէս դառ մօրթել տալ, արժանաւոր կերպով հիւրասիրելու համար նորեկ հիւրը:

Ընդարձակ խուցի չորս բոլորը ծալապատիկ նստած էին եկուորները: Առիւծ Գեւօն վերի անկիւնը ներքնակի մը վրայ բաղմեր էր: Մէկ կողքին Թովալ Սատանան էր, միւս կողքին Տիատինի Թորոս աղան, պատկառելի փոքրով միջին տարիքի մարդ մը:

Թորոս աղան բաւական կասկածելի անցեալ ունեցող խանութպան մըն էր Տիատինի մէջ: Կառավարութեան մօտ աղբեցիկ, թուրք պաշտօնեաներու հետ բարեկամ, քիւրտներու հետ կը պահէր ամենամօտիկ յարաբերութիւն: Հաղար ու մէկ պատմութիւններ կային անոր մասին, որոնց ստուգութիւնը ո՛չ ոք կրնար փաստել, սակայն եւ այնպէս կասկածելի համբաւ մը ունէր: Հայերը խորթ աչքով կը նայէին, թուրքերն ու քիւրտերը բարեկամ էին անոր: Սահմանադրութենէն վերջ, հարստութեան շնորհիւ, աչքի զարնող աղղային մը, զարմանալիօրէն թունդ աղգասէրի հովեր առաւ, աղղային բոլոր դործերու մէջ դեր խաղալով: Յեղափոխականներու հետ եղ ու մեղր էր, հարազատ եղբօր նման: Զկար ծանօթ յեղափոխականէն սկսած մինչեւ ճամբորդ հայդուկ մը, որ Տիատինէն անցնելուն, անոր հիւր չլինէր: Այդ պատճառով ալ երբ Առիւծ Գեւօն հետեւորդներով Տիատին հասաւ քանի մը ժամով հանգստանալու, Թորոս աղան անոնց դալու լուրը առնելով, զնաց դտաւ զանոնք եւ իր տունը տանելով հիւրասիրեց: Բնական էր որ Թորոս աղան իր բարեկամներով մեծապատիւ հիւրին ընկերակցէր մինչեւ անոր դիւղը:

Վանէն մինչեւ Ս. Յովհաննու վանքը Առիւծ Գեւօն

բարձր տրամադրութեամբ խօսեր խնդացեր էր: Ինչպէս ընթերցողն ալ իր յիշէ, խօսիլը Առիւծ Գեւոյի սիրական ունակութիւնն էր, մանաւանդ երբ ինքզինք չըջապատուած տեսնար լսելու պատրաստ ունկնդիրներէ: Սակայն հակառակ անոր խօսելու ունակութեան, երբ հեռուէն երեցաւ Ս. Յովհաննու վանքը, Առիւծ Գեւոյի զուարթ դէմքը մռայլեցաւ, չըթնէրը կարծես վակուեցան, մեղամաղձոտ տրամադրութեան մէջ ինկաւ: Ընթերցողը կը յիշէ որ Առիւծ Գեւոն իր բազմաթիւ պատմութիւններու մէջէն հերոսական արժէք մը կուտար Իւչ Բիլիսէի ճամբու վրայ տեղի ունեցած կռուի մը, որու դերակատարները աւուր պատշաճի երեքէն եօթի կը բարձրանային: Արդեօք այդ հերոսական կռուի վերջիչումը եղաւ պատճառը Առիւծ Գեւոյի տրամադրութեան փոփոխութեան: Այդ ոչ ոք կրնայ ըսել:

Եկեղեցիէն դուրս գալով Առիւծ Գեւոյի դէմքը աւելի թախծոտ արտայայտութիւն մը ստացած էր: Անոր տրամադրութեան փոփոխութիւնը չափազանց զգալի էր զինք չըջապատողներու համար: Տխառնէն բերուած դանաղան աղանդերներն ու չորս չիչ օղին ալ օգուտ մը չունեցան: Առիւծ Գեւոն իրարու ետեւէ բաժակները կը դատարկէր մեքենական կանոնաւորութեամբ, կարծես պարտականութիւն մը կատարած լինելու համար միայն:

Ընթրիքը չուտով վերջացաւ: Շատեր հանդստանալու համար մեկնեցան իրենց յատկացուած խուցերը: Առիւծ Գեւոյի հետ մնացին Թոփալ Սատանան, Տէր Սահակը, Թորոս աղան եւ երկու երեքը չքախումբէն: Վերի անկիւնը նստած Առիւծ Գեւոն իրարու ետեւէ սիկարէթ պլլելով, առանց խօսելու կը ծխէր: Անոր այդ տրամադրութիւնը ներկաներու համար հետզհետէ անյարմար կացութիւն մը կը ստեղծէր: Վերջի սիկարէթը սրտնեղութեամբ մոխրամանի մէջ նետելով, Առիւծ Գեւոն ծոցէն ուլունքներով դարդարուն դրամի քսակը հանեց, ու մէ-

ծխտիէ մը հանելով մէջէն, Տէր Սահակի ծոնկին վրայ դրաւ:

— Տէրտէր, էս կիրակի ամիոյիս եւ հօրս համար հոգեհանգստի կարգ կատարէ, — խնդրեց Առիւծ Գեւոն:

— Վեր իմ աչաց, բէկս, — զուարթացած պատասխանեց Տէր Սահակ, — պապուդ, հօրդ անո՞ւնը...

— Յորի՞ կը հարցուս, Տէր Սահակ, — Առիւծ Գեւոն տխուր ժպիտով մը նայեցաւ ուղիղ տէր հօր աչքերուն. — զիմ ամիսն, զիմ հէր չըս գինայ: Հէ՛յ, հէ՛յ, Տէր Սահակ, ծերացեր ես, մէկ լաւ մտիկ տուր, զիս չե՞ս ճանչնայ... Դարպասի կուշտ մէկ հատ նայեցայ, ըսի, էսա տէրտէր, Տէր Սահակն է:

— Որդի, բէկ, ը՛հմ, աչքերս լաւ չին չոկի. երեք քսան եւ հինգ տարեկան եմ — պահ մը ուշադրութեամբ Գեւոյի դէմքը դիտելով, — Աստուած դիտէ չիմ ճանչնայ... ո՞ր տեղացի կ'եղնիս հրամանքը:

— Խաստուրայ եմ, Տէր Սահակ, էլ ըսի՞մ...

Խեղճ ծերունի քահանան ձեռքերը տրորելով ճիգ կը թափէր անցած դացած մարդիկը յիշելու, մէկու մը նըմանցնելու այդ դէմքը: Զէ՛, Տէր Սահակ վստահ էր, կեանքին մէջ չէր տեսած ա՛յդքան տալանդալի տիրական դէմքով հայ մը: Եթէ միայն քիւրտ լինէր Առիւծ Գեւոն. է՛հ, անոնց մէջ այնքան ազդեցիկ բէկեր կային, աչքաուր կռուողներ, նոյնիսկ աւաղակներ, հպարտ, վայրագ, առնական կեցուածքով մարդիկ, թերեւս անոնց մէջ դառնութիւն անոր նմանը: Հայը խեղճ ծնած, վիղը ծուռ, նոյն իսկ անուն հանած հայն ալ աննշան դիմադրածով կը լինէր, որուն վրայ անբացատրելի բան մը կար, աներեւոյթ քօղ մը, հեղութեան կամ խեղճութեան: Իսկ Տէր Սահակի մօտ նստողը, մեղա՛յ, մեղա՛յ, կարծես թոռուն լինէր, բէկի հով մը ունէր վրան, աչիւթի արիւն երակներուն մէջ: Ինչպէ՛ս չէ, Խաստուրի ժողովուրդ ճըժ ու

պիտերով մատներուն վրայ կրնար համբել Տէր Սահակը, բայց քովը նստողը... Ձէ՛, այդ մարդը զինք ձեռք առած կ'երեւէր, խոստուրցի չէր կրնար լինել:

Տէր Սահակ բաւական ժամանակ Առիւծ Գեւոյի դէմքին նայելէ վերջ՝ դուրսը բացասաբար շարժեց:

— Զոհս Գեւոն լէ չէի՞ր ճանչնար:

— Է՞, — բացաղանջեց Տէր Սահակ, ձեռքը ոտքը դող ելած:

Ո՞վ չէր լսած Ռէս Գեւոյի պատմութիւնը: Ամբողջ Ալաշկերտի շրջանին մէջ կա՞ր տուն մը համբաւուած հացով ու պատուով ինչպէս անոր նահապետական մեծ տունը. կա՞ր հայ մը որ լսած չլինէր անոր պատմութիւնը:

Խուցի մէջ գտնուողները լարուած ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէին այդ տարօրինակ խօսակցութիւնը: Թոյիալ Սատանան քաշուած խուցի վարի անկիւնը, մտիկ կ'ընէր առանց այդ խօսակցութենէն բան մը հասկնալու: Առիւծ Գեւոյի յանկարծական տխրութիւնը զարմացուցեր էր զինք. առանձին ալ մնացած չունէին որ պատճառը հարցնէր:

— Տէրտէր, Ռէս Գեւոն քանի՞ զաւակ ունէր, էդ զինա՞ն...

— Օրհնած. երկու հատ, մէկ՝ Սարգիս, մէկ լէ Ասլան. Սարգիս էս երկու երեք տարի կ'եղնի մեռաւ:

— Տէր Սահակ, Ասլանը ի՞նչ եղաւ:

— Ասլանը... — անցեալի սարսափելի յիշողութիւնը յամբացուց ծերունի քահանան, որ սարսափահար կը նայէր Առիւծ Գեւոյին:

— Ասլանը ի՞նչ եղաւ, — հարցումը կրկնեց Առիւծ Գեւոն:

— Ասլանը, Աստուած ողորմի հողուն, խըց պապը, Մելիք Ասլանբէկը կտրիճ բաբախկիթ երիտասարդ մըն

էր, — ընդմիջումներով սկսաւ պատմել Տէր Սահակ, — ես ըսեմ քսան, դու ըսէ՛ կրտուն տարի առաջ Ալաշկերտու շրջան խըց քամբախ ու վերան եղնէր: Զիւլանցի Ռաշիտ բէկ, սատաներաց բայ եղնի էնոր սեւ հողին, Խոստուրայ Տէր Եղիշու աղջիկ կը տեսնայ, կը հաւնի, կ'ուզէ իր լամկուն հարս առնի... Հայ քրիստոնեայ աղջիկ քրտու հա՞րս, մեղայ մեղայ իմա՞լ կ'եղնի... Տէր Եղիշէն ոտք ձեռք կ'իյնայ, Առաջնորդարան, Պատրիարքարան իրար կ'անցնու, խապար կը հասցու մեծ վեղերի ախանջ... Ռաշիտ բէկ, իմալ որ թագաւոր վեր Ալաշկերտի դաշտին: Կտրածը կտրած, կապածն լէ կապած: Էն ո՞վ սիրտ կ'ընէր էնոր դէմ կենէր, զհրաման չկատարէր: Ռէս Գեւոն լէ, պատուով անունով իշխան, Ատլճալագու Մելիք Ասլանբէկի տղան, իմա՞լ կարար էդ պղծութեան դիմանալ: Խապար ճամբեց Ռաշիտ բէկին, ըսաւ. «բէ՛կ, էդա բան չ'եղնիր, քրդուն՝ քիրդ աղջիկ չի պակսիր, արի՛ բէկ, ձեռք քաշի էս անօրէն բանէն, խուրճինով ոսկի կը բերեմ քու տղի հարսնիքին, ես լէ քիրվա կ'եղնիմ»:

Բոլորը լարուած ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէին: Եթէ մէկը նայելու լինէր Առիւծ Գեւոյի դէմքին՝ պիտի տեսնէր անոր դունաթափ դէմքը, որու վրայ կաթիլ մը արիւն չէր մնացած: Ըստ երեւոյթին հանդարտօրէն նըստած, երկու ձեռքերու մատները իրարու անցուցած կը ճզմէր, կարծես պիտի փշրէր զանոնք հողեկան խռովքը ծածկելու համար: Պահ մը հանգստանալով Տէր Սահակ շարունակեց.

— Ռաշիդ բէկ լէ ի՞նչ օրուայ Ռաշիդ բէկն էր, որ զիր խօսք զետին ձգէր: Ղօլամներուն հետ զլաճ կը ճամբէ Խոստուր, որ Տէր Եղիշու աղջիկ զօրով բերին: Ռէս Գեւոն լէ իր մշակներանց հետ կալը կ'եղնի: Մէկ լէ դեղաց հաւարի ձէն աշխարհ կը բռնի, «վայ աման տարան, հա՛ տարան զԱշխէն»: Կալ ու կալուոր իրար կ'անցնին, Ռէս Գեւո մշկներաց հետ կը վազէ դեղ: Ասլան խըց իր հէր

ոտացը շուտ, կը հասնի տուն, պատն ի վեր կախուած շեշխանի հրացանը կ'առնէ դուրս կը վազէ: Ու ի՞նչ տեսնայ: Ռաշխտ բէկու լաճ Զամշութ բէկը Աշխէնի մազեր քաշելով ձիու վրէն կը դնէ զաղջիկ: Մեր Ասլան, լուս իջնայ վեր ինոր դերեղմանին, ծունկ դետին կը կպու, շեշխանէն կ'արձակէ: Իմալ որ վիզը կտրուել հաւ ձաղը, Զամշուտ բէկը մէջ հողերաց կը տապլտիկ: Էդ սհաթին Ռէս Գեւոն լէ իր մարդերանցով դեղ կը մտնի: Ռաշխտ բէկի զօլամներ զԱշխէն թողած զԶամշուտ բէկ կը թոցուն վեր ձիուն ու փախիր որ փախչիս:

Առիւծ Գեւոյի շնչառութիւնը ծանրացած, կուրծքը փրցոյի նման կը բարձրանար եւ աչքերը վայրագօրէն կը փայլէին:

— Զամշուտ բէկի սպանութիւն, — շարունակեց քահանան, — իմալ որ երկնուց կայծակ իջնէր վեր Ալաշ-կերտու դաշտին: Ողջ երկիր սասանեցաւ: Ռէս Գեւոն զԱսլան փախուց Ուռուսի սինոր, Կաղղուանու քաղաք, մօտ իր քաւորանց... Իմ աչք քոռնար, չտեսնէի էն դուռում օրեր: Գրդեր շատ թալան արին, անտիրական հայեր մորթեցին վեր ճամբաներուն: Հինգ օր լէ անցուկ չէր, էնոնք եկան վեր Խաստուրի: Ռէս Գեւոն ծածկուաւ մէջ վանքի սլահարանին: Էլ ի՞նչ ըսեմ: Գեղ թալնեցին, Ռէս Գեւոյի տուն իմալ որ անապատ եղնէր, ցախաւել մ'էլ չմնաց: Տարին, տարին Ռէս Գեւոյի ամբաւ հարըստութիւն: Տաւար, ոչխար մաքրեցին անիրաւներ, մէկ լէ զոգսի մշակ մորթեցին վեր տան չէմքին: Էտուց վերջ Ալաշկերտու դաշտ հանդարտաւ: Ռէս Գեւոն լէ դուրս եկաւ Ժամէն: Մտաւ իր տուն, տեսաւ զաւրուած օճախ: Ծնկան եկաւ մէջ թոնրատան, փառք ետուր Աստուծու, «փառք քէ Աստուած, փառք քէ', մալ ու հարստութիւն նորէն կ'եղնի, իմ Ասլան անօրինաց ձեռքէ աղատուաւ»: Ասլան լէ, Կաղղուանաւ կ'անցնի Ղարս, էն տեղէն լէ Պա-

թում: Վերան եղնի Պաթում քաղաք, հինգ վեց ամիս կ'անցնի չ'անցնիր սեւ խաղարը հասաւ Խաստուր: Ասլանը բարակացաւով մեռած էր: Էլ էտ ցաւուն իմալ դիմանար Ռէս Գեւոն: Դարտ էրաւ, որդու կսկծուց մեռաւ լուսահողին:

Ծանր լուրթիւն մը տիրեց խուցին մէջ: Թէեւ սովորական պատմութիւն մըն էր լսածնին, բայց Առիւծ Գեւոյի դունաթափ դէմքը, դուրս ինկած աչքերը եւ քարացած վիճակը, շատ աւելի բան կ'ըսէին քան տէրտէրի պատմութիւնը: Յանկարծ Առիւծ Գեւոն գլուխը կուրծքին կախեց, ուսերը ցնցուեցան եւ կարմիր թաշկինակին մէջ ծածկելով դէմքը բարձրաձայն սկսաւ հեկեկալ: Թոփալ Սատանան մէկ ոստիւնով հասաւ ընկերոջ մօտ՝ անոր դուռը գրկեց կուրծքին վրայ քաշելով:

— Գեւո', Գեւո' ջան, աղի'ղ ախպէրս, քեզի ի՞նչ եղաւ:

Առիւծ Գեւոն կամաց մը թոփալ Սատանայի թեւերէն աղատեց գլուխը, արցունքները չորցուց ու դառնալով քահանային ըսաւ.

— Տէր Սահակ, իմալ չի ճանչցար, ես Ասլանն եմ:

— Վայ դու իմ աչքիս լուս, դու մեր նոր Ղաղարոս, — ծերունի քահանան փղձկելով փաթթուեցաւ Առիւծ Գեւոյին, — դուն իմ բէկս, իմ փաշէն, հաղար հաղար բարով եղնի քու գալ, դու Ռէս Գեւոյի տան ճրագսին եղնիս, փառք քեզ Աստուած փառք քեզ, իմալ որ Սիմէոն ծերունին ասաւ, «արդ արձակեա' զիս, Տէր»...

Ներկաներու մէջ թերեւս ոչ ոք այնքան չէր զարմացեր որքան թոփալ Սատանան: Տարիներէ ի վեր Առիւծ Գեւոյի մտերիմ ընկերն ու սրտակիցը, երբեք կասկած անգամ չէր ունեցեր Գեւոյի անցեալի մասին: Ընդհանրապէս հայդուկները շատ քիչ կը հետաքրքրուէին մէկ-մէկու անցեալով: Սովորաբար կը գործածէին առաջին անունը, իսկ որտեղացի լինելնին անյայտ կը մնար:

Յեղափոխութեան շրջանին, Առիւծ Գեւօն, հակառակ շատախօսութեան, ընդհանրապէս իր անցեալի մասին լուռ կը մնար: Անգամ մը միայն երբ ընկերներով դոմի մը մէջ հաւաքուած կը խօսէին, նորակոչ հայդուկ մը ծանրապէս վիրաւորեց Առիւծ Գեւոյի ինքնասիրութիւնը: Թոփալը կը յիշէր թէ ի՞նչպէս ընկերը գունաթափեցաւ, ձեռքն ու ոտքը դողալ սկսան եւ ինքզինքը այլեւս զսպելու անկարող բացազանչեց. «Ծօ՛, աւանա՛կ, ես Մելիք Ասլանբէկի թոռն եմ»... ու յանկարծ նախադասութիւնը չվերջացուցած լռեց: Անշուշտ հայդուկները եղածը կատակի տալով սկսան ծիծաղել, մինչեւ որ Առիւծ Գեւօն բարկութիւնը գտած, նոյնքան սրտանց սկսաւ խնդալ, արտասանած խօսքերը կատակի տալով: Թոփալ Սատանան ալ Առիւծ Գեւոյի յանկարծական պոռթկումը վերագրելով անոր սովորական փչոցներուն, որոնց վարժուած էր, բոլորովին կարեւորութիւն չտուաւ ըսուած խօսքերուն: Ու ահա այդ դէպքէն տարիներ վերջ՝ յանկարծ կը բացուէր վարագոյրի ծալը: Ս. Յովհաննու վանքի խոցին մէջ, մինչ այդ ծանօթ Առիւծ Գեւօն նոր դիմադծով մը երեւան կուգար:

Դեռ Խաստուր չհասած, Առիւծ Գեւոյի համբաւը թեւեր առած աւելի արագ ճամբայ կտրեց: Ալաշկերտի գիւղերը անսովոր խանդավառութեամբ ոտքի ելան, Ռէս Գեւոյի մեռած համարուած տղան, յեղափոխական հայդուկ Առիւծ Գեւօն, արժանաւայել ձեւով դիմաւորելու համար: Մեր պատմութեան արդարութիւն ըրած լինելու մտքով պիտի խոստովանինք որ Թոփալ Սատանան Առիւծ Գեւոյի շուքին տակ ինկած, բոլորովին գունաթափուած էր: Եթէ անոր վրան ուշադրութիւն կը դարձնէին, պարզապէս Առիւծ Գեւոյի ընկեր լինելուն համար էր: Արտաքինով բոլորովին տպաւորիչ չէր Թոփալը, մանաւանդ երբ կանգնէր ընկերոջը մօտ, որու ուսերուն հազիւ թէ

հասնէր գլուխը: Ատկէ դատ չէնքով շնորհքով երկու խօսք իրարու չէր կրնար կապել մեր Թոփալը, մասնաւորապէս ճաշկերոյթներու ժամանակ երբ բաժակաճառերը արագութեամբ իրարու կը յաջորդէին, դարնան կարկուտի թափով: Շատեր նոյնիսկ կը դարմանային, որ այդպիսի աննշան մէկը Առիւծ Գեւոյի նման մարդու մը ընկեր կըրնայ լինել: Այս բոլորով մէկտեղ, Թոփալ Սատանան գոհ կ'երեւնար իրեն ինկած բաժինէն:

Ս. Յովհաննու վանքի յայտնութենէն վերջ հոգեբանական որոշ փոփոխութիւն մը առաջացաւ Թոփալ Սատանայի մէջ, ինքն ալ հաստատօրէն չէր գիտեր թէ ի՞նչն էր պատճառը կամ ինչո՞վ կ'արտայայտուէր իր մէջ տեղի ունեցած փոփոխութիւնը: Թոփալ Սատանան ո՛չ պակաս յայտնի կուռող մը եղած էր հայդուկային կեանքին մէջ, քաղմաթիւ կուրներու մասնակցած եւ երկար տարիներ ծառայած էր յեղափոխութեան: Ասով մէկտեղ Առիւծ Գեւոյի նոր դիմադիծը, դայն խրտչեցուց: Անարդար չլինելու համար պիտի ըսենք, որ Առիւծ Գեւօն անցած օրերու նման սիրով կապուած իր ընկերոջը հետ՝ մտքէն իսկ չէր անցըներ որ Թոփալ Սատանան կրնայ տարբեր վերաբերմունք մը ունենալ կամ սպասել իրմէ: Ծիչդ է, Առիւծ Գեւօն վերէն կը նայէր Թոփալի վրան, բայց այդ նոր բան մը չէր ու չէր թէ միայն անոր, այլ բոլոր ընկերներու նկատմամբ ալ հովանաւորող վերաբերմունք մը ունեցեր էր միշտ:

Յաջորդ առտու երբ խոցի մէջ առանձին էին երկու ընկերները, Թոփալ Սատանան տատամսելով մօտեցաւ ընկերոջը եւ ըսաւ.

— Է՛հ, Առիւծ Գեւօ, ինծի հրաման, մինչեւ էս տեղ եկայ քու ազիդ խաթեր համար...

— Հէ՞, Ծօ՛, ծո՞ւռ ես. էդ ո՞ւր բարով.

— Ի՞նչ գիտնամ, ախպէ՛րս, մէկ Վանայ քաղաք

կ'իջնամ, էնտուց դէնը Աստուած ողորմած է:

Վայրկեան մը քարացածի նման կանգնած մնաց Առիւծ Գեւօն՝ բոլորովին չհասկնալով Թոփալ Սատանայի նոր տրամադրութեան պատճառը: Ընկերոջ բռնած դիրքէն եւ խօսելու ձևէն, յանկարծ լսյա մը ծաղեցաւ Առիւծ Գեւոյի մտքին մէջ եւ ձեռները կողքին դրած, մեծաձայն ծիծաղ մը փրցուց:

— Ծօ՛, վա՛յ աւանակ, հրամա՞ն կ'ուզես, ծօ առ քեզի հրաման, — ու ծանր թաթը իջեցուց Թոփալ Սատանայի գլխուն, — ծօ՛, յորի՞, մենք ակալէր չե՞նք, ես քու հոգուն մատաղ եղնիմ, ըպա մեր կերած աղ ու հաց, էսքան տարու մեր ընկերութիւն, էլ հէջ չը խօսաս, հայտէ վար իջիր, թո՛ղ ձիանքը հաղորին:

Առիւծ Գեւօն եւ իր հետեւորդները առտու շատ կանուխ մեկնեցան Ս. Յովհաննու վանքէն, այդ երեկոյ Գարաքիլիսէ հասնելու նպատակով: Աւելորդ է ըսել թէ՛ Տէր Սահակն ալ, հակառակ իր վաթսուեւ եւ հինգ ասորիներու բռնան, երիտասարդական աւիւնով ցատկեց վանքի աշխէտ ձիւ վրայ՝ Առիւծ Գեւոյին ընկերանալու համար մինչեւ Խաստուր:

Երբ Գարաքիլիսէ մտան՝ արեւմտոցի ժամանակ էր. գիւղացիները եւ խանութպանները մեծ բաղմութեամբ, կիներով եւ ճիւղ ու պրժերով, գիւղաքաղաքի արեւելեան ծայրը հաւաքուած դիմաւորեցին եկողները: Սահմանադրութեան յաջորդող քանի մը ամիսներուն, ինչպէս գրեթէ բոլոր հայաշատ շրջաններու մէջ, այնպէս ալ Գարաքիլիսէի դիմաւորումը եղաւ մեծ իրարանցումով, երգերով, ծափահարութիւններով եւ հրացանաձգութեամբ:

Սահմանադրութենէն առաջ հրացան ունենալու մեղքը բաւական էր որ հայ մը կեանքի մնացած օրերը անցընէր քանտի խոնաւ դնտանի մէջ: Սակայն այդ օրերուն հրացանաձգութիւնը տեսակ մը անխուսափելի դարձած

էր գաւառական հանդէսներու, տօնախմբութիւններու եւ դիմաւորութեան ժամանակ: Հայը նոր կ'արթննար մղձաւանջային կեանքէ մը եւ բնականաբար այն՝ որ մինչ այդ արդիւրած էր իրեն, մասնաւոր դրաւչութիւն մը կը ստանար:

Գիւղաքաղաքի թուրք եւ քիւրտ բնակչութիւնը, ինչպէս կառավարչական պաշտօնէութիւնը, թամաշայի համար լեցուած էր փողոցները: Բերնէ բերան կը պատմուէին Ասլանի (Առիւծ Գեւոյի) կտրիճութեան մասին սուտ ու զորդ պատմութիւններ, մասնաւորաբար քիւրտները ատամ լճրտացնելով կը պատմէին իրարու Ջամշուտ բէկի սպանութեան պարագաները: Արդէն դառնացած Սահմանադրութեան հետեւանքով բաւա հայերու երես առնելէն, հանդէսներու կամ դիմաւորումներու առթիւ հայերու վարմունքը, քիւրտները հաղիւ կրնային տանիլ: Ասկէ աւելի անոնց անհասկնալի կը մնար կառավարութեան թոյլատու վերաբերմունքը: Անոնց կը թուէր թէ՛ մինչ այդ իրենց առանձնաշորհեալ դիրքին որպէս մրցակից, հայերը հրապարակ կ'իջնան եւ կառավարութիւնը մատերու արանքով կը նայի եղածին վրայ:

Բաղեւցի Հաճի Սեդրակ աղայի տունը իջաւ Առիւծ Գեւօն, Թոփալ Սատանայի եւ Տէր Սահակի հետ: Մըթնելուն հետ փողոցները ամայացան եւ գիւղաքաղաքը խոր մթութեան մէջ թաղուեցաւ: Այդ օրուան անցքերը, հայերու անչա՛փ ուրախութիւնը, եկող անձնաւորութեան դիրքը եւ անցեալը պատճառ դարձան Պոլսէն նոր եկած գայմադամին ուշ ատեն այցելութեան գալու պատուաւոր հիւրին:

Սահմանադրութեան մեղրալուսնի շրջանն էր, նոր եկող բարձր պաշտօնեաներ իրենց դիրքը ամրացնելու մըտահոգութեամբ կ'աշխատէին հայերը սիրաշահիլ: Գայմադամի այցելութեան լուրը բերնէ բերան տարածուեցաւ

հասարակութեան մէջ, ալ աւելի հաստատելով Առիւծ Գեւոյի բացառիկ վարկը:

Յաջորդ առտու, հաղիւ ժամը 10-ին, Առիւծ Գեւոն կրցաւ մեկնիլ Գարաքիլիսէէն, մօտաւորապէս վաթսուէն ձիաւորներու ընկերակցութեամբ: Գարաքիլիսէի փողոցները լեցուած էին բաղմութեամբ, մանաւանդ կիներով եւ երեխաներով, որոնք իրար հրմշտկելով կ'ուզէին տեսնել հռչակաւոր հերոսը: Առիւծ Գեւոն հաղիւ Հաճի Սեդրակի դռնէն քայլ մը դուրս նետած, օդը թնդաց կեցցէներով եւ բարձրագոյն աղաղակներով:

Առիւծ Գեւոյի կասկածելի համեստութիւնն իսկ անակնկալի եկած էր ժողովուրդի սրտագին ընդունելութենէն: Ծանր ու մեծ՝ դլուխ տուաւ ժողովուրդին, աշտանակեց ձին, ու ձիաւորներով շրջապատուած դուրս ելաւ Գարաքիլիսէէն մեծ ճանապարհը, որ Պայաղիսէն կ'երկարի մինչեւ Կարին եւ Տրապիզոն:

Գարաքիլիսէէն դէպի արեւմուտք տափարակ դաշտի վրայ կը բարձրանայ Դաւոյի Գիթ անունով մենաւոր բլուր մը: Հո՞ծ բաղմութիւն մը եւ բաղմութիւ ձիաւորներ բլուրի տակ կը սպասէին: Հեռաւոր Ալաշկերտէն (Վաղարշապետ), Մոլլա Սիւլէյմանէն, Խաչուէն, Ղայաբէկէն, Ներկոյ Գիւղէն, Եխնիթափայէն ո՛վ ձի ունէր՝ ձիաւոր, ո՛վ կրնար քալել՝ հետիոտն արշալոյսը չբացուած ճամբայ ելած էին Ռէս Գեւոյի տղան՝ Առիւծ Գեւոն դիմաւորելու համար: Դաւոյի Գիթ բլուրի տակ բաղմութիւնը անհամբեր կը սպասէր անոր գալուստի, երբ չոսէի վրայ երեւցաւ արաղօրէն մօտեցող ձիաւորներու բաղմութիւնը:

Նրկու կողմերու հանդիպումը շատ յուզիչ եղաւ: Շատ մը տարեց զիւղացիներ, որոնք աղանատես վիպիներ եղած էին Ռէս Գեւոյի օճախի աւերման՝ բերնէ բերան լսած էին Ատէլճիփաղի (Արծկէի) Մեկիք Ասլան բէկի

պատմութիւնը, դիտէին Ասլանի կատարած քաջագործութիւնը, թէեւ իրենցմէ չատեր ատոր հետեւանքով սաստիկ տուժած էին: Նրբ ձիաւորներու խումբը մօտեցաւ, շրջապատեցին Առիւծ Գեւոն եւ դրեթէ բռնութեամբ վար բերին ձիէն: Նրդերու, ծափահարութիւններու եւ հրացանաձգութեան ձայներ օդը կը թնդացնէին: Ամէն մարդ կ'ուզէր տեսնալ հերոսը, անպատճառ շօշափել զայն՝ կարծես անկարող հաւատալու թէ երեսուն տարիներ վերջը մեռած համարուած մէկը կրնար իրենց մէջ դառնուիլ:

— Է՛ Առիւծ Գեւո, մեր փառք Ասլան բէկ, ո՞ւր էր քու լուսահոգի հէր, մէյ մը խըտրվտէր դերեզմընի մէջ, զդլուխ վեր վերցնէր՝ տեսնէր դէս օր, դէս ուրախութիւն: — Առիւծ Գեւոյին բռնած: Կ'ըսէր Ներկոյ Գիւղէն ծերունի մը որ հեռուէն հեռու խնամի կուղար Ռէս Գեւոյի տանը:

— Վալլահ, ասլանի լէ կը նմանի մեր Ասլան բէկ, — քովի դառնողին կ'ըսէր ուրիշ ծերունի մը. — Աստուած ուր հետ եղնի, չար աչքէ պահէ. Ռէս Գեւոյի օճաղ չէն ու պայծառ մնայ ճըթերով ու թոռներով:

Բոլորը միացած շարունակեցին ճամբան դէպի Խաստուր: Հաղիւ երկու ժամուան հեռաւորութիւն մը կը մընար հոն հասնելու: Առիւծ Գեւոն կարգադրեց որ ձիաւորները զանդաղօրէն քշեն, ոտաւորները չնեղելու համար:

Ըսե՛նք որ Առիւծ Գեւոն քիչ մը չմած էր եղած ընդունելութենէն: Անշուշտ դիտէր, որ իրենց տան բարեկամներ շատ կային եւ իր հասակակից մարդոց յիշողութենէն ելած չէր Ասլանի անունը, բայց այս եղածը դերիվեր էր այն բոլորէն՝ ինչ Գեւոյի վառ երեւակայութիւնը կրնար երազել: Թովալ Սատանան անդամ մը մօտեցաւ Առիւծ Գեւոյին, ժպտաց ու քիչ մը քաշուելով ըսաւ.

— Ասլան բէկ, էս օ՛րս ալ պիտի տեսնէինք:

— Ծօ՛, ք... մեռելու տղայ, — բարկացաւ Առիւծ

Գեւօն, — էդ ի՞նչ Ասլան բէկ ի, տնաւե՛ր, ես քու ախպէր, ես քու Առիւծ Գեւօն: Վեր իմ կշտին մնայ, ծօ քէ կ'ասեմ ծուռի տղայ, էս օր մեր երկուքի օրն ի, իմ աղիդ ախպէր Թովալ Սաստանի օրն ի:

Դաւոյի Գթէն կէս ժամ հեռանալէ վերջ արեւմտեան կողմը բարձրութեան վրայ երեւցաւ Սաստուրի Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ կամ ինչպէս Բաղրեւանդի ժողովուրդը կը կոչէր՝ Ս. Աստուածածնու վանքը: Քանի կ'առաջանային, հեաղհետէ Սաստուր գիւղը երեւան կուգար՝ վանքի բլուրի տակ լայնօրէն փռուած: Երբ աւելի եւս մօտեցան, պարզ աչքով կը տեսնուէին գիւղի տունները եւ տանիքներու վրայ հաւաքուած բաղմութիւնը: Ո՛չ միայն Սաստուրի, այլ Զէականի եւ Խօշիանի ժողովուրդը հաւաքուած էր գիւղին մէջ:

Ս. Աստուածածնի վանքին մօտ հաւաքուած էին երեք գիւղերու ձիաւորներն ու ժողովուրդը: Հաղիւ կէս ժամի հեռաւորութիւն մը կը բաժնէր եկողները Սաստուրէն, երբ վանքի տակ հաւաքուած բաղմութիւնը հրացան արձակելով շարժեցաւ առաջ:

Ինչպէս ըսինք, մեր Առիւծ Գեւօն հակառակ իր ինքնավստահ բնաւորութեան, կէս շմած վիճակի մէջ կը գտնուէր. անսպասելի էր եղած ընդունելութիւնը: Բաղմութեան աղաղակներու եւ հրացաններու որոտի մէջէն յանկարծ ականջին հասաւ վանքի եւ հայ կաթողիկոսներու եկեղեցիին դանդաղներու ձայները, որոնք բարի գալուստի ողջոյն կուտային Սաստուրի կորած զաւակին:

Զանդակներու ձայները կարծես հմայքով մը սթափեցուցին թմրած Առիւծ Գեւօն, որուն աչքերը լեցուեցան արցունքով: Գեւօն քոլովը գլխէն վար առնելով քանի մը անգամ երեսը խաչակնքեց: Քիչ հեռուն կը գտնուէր Սաստուրը, հօրենական օճախը, ուրկէ քսանեւութ տա-

րի առաջ գիւղերով փախաւ կեանքը փրկելու համար, եւ սակայն ի՞նչ ծանր դնով:

Ահա Սաստուրէն գիւղաւորողները հասան եւ խառնրեցան բաղմութեան: Այլեւս անկարելի էր առաջանալ: Սաստուրի քահանան եւ հայ կաթողիկոսներու վարդապետը գիւղի մեծամեծներու հետ շրջապատեցին Առիւծ Գեւօն եւ իրարու ետեւէ բաներ մը ըսին, բայց անոնց խօսքերը կորսուեցան տիրող աղմուկին մէջ: Առիւծ Գեւօն ձիէն վար իջած էր: Շրջապատող գիւղացիք մէկ կուլային, մէկ կը խնդային, եւ շատ անգամ երկուքը միասին: Բաղմութիւնը ալ ու ձախ հրմշտկելով՝ տասնեակնեք տարեկան առօրէ պատանի մը, բարձրահասակ ու համաչափ կաղմով, Գեւոյի թեւերուն մէջ ինկաւ, «Ամո՛ւ» պոռալով:

— Լաւօ՛, դու վի՞ր տղէն ես, — զարմացած հարցուց Առիւծ Գեւօն:

Պատանին, սաստիկ յուզուած, «Ամո՛ւ, ամո՛ւ» կը կրկնէր միայն, Գեւոյի ձեռները համբուրելով:

— Մեծ եղբորդ, Սարգիսի տղան է, — բացատրեց հայ կաթողիկ վարդապետը, — շատ ուշիմ երեխայ մըն է:

Առիւծ Գեւօն գրկեց պատանին, սեղմեց կրծքին եւ շառաչիւն համբոյրներով ծածկեց անոր երեսը, մրմնջելով:

— Վա՛յ լաւօ, դո՛ւ Սարգիս աղբոր էդոմն ես, ես քու պաժիմ ու պալեխիմ մեռնիմ:

Ճամբու վրայ խոնուած բաղմութիւնը վերջապէս կարգի մտած՝ դանդաղօրէն յառաջացաւ դէպի Սուրբ Աստուածածին վանքը: Դժուար է նկարագրել ատկէ վերջ կատարուածը: Տանիքներու վրայ, եկեղեցիին առջեւ, ճամբու երկու կողմերը կանգնած բաղմութիւնն ու եկողները անվերջ հրացան կ'արձակէին, կը պոռային, կ'երգէին: Սաստուրի տարեց գիւղացիները, որոնք երիտա-

սարդ Ասլանը կը յիշէին, ոմանք անոր մօտ ընկերները, ձայն ձայնի կուտային: «Բարո՛ւ, հաղա՛ր բարով, Ասլան բէկ»: Մէկը կը պոռար. «Հէ՛յ Ասլան, ձիկ չճանչցա՞ր, Տէր Օվանէսի տղէն»: Եօթանասունը անցուկ ծերուկ մը դժուարութեամբ բազմութիւնը ճեղքելով հասաւ Առիւծ Գեւոյի մօտ ու պինդ մը համբուրեց երեսներէն, — «հաղար բարով եղնի դալդ, Ասլան բէկ, Աստուծով մեծ հօրդ տեղը բռնես»:

Առիւծ Գեւոն ուշադրութեամբ նայեցաւ ծերուկին, դժուարութեամբ, բայց ճանաչեց որ քաւորն էր:

Եկեղեցի մտած պահուն, դրան առջեւ, Առիւծ Գեւոյի ոտներուն տակ երեք ոչխար մօրթեցին, որպէս մատաղ: Տիրացուներն ու գիւղի քահանաները Տէր Նշանն ու Տէր Սահակը շուրջաւորուած «Հրաշափառ Աստուած» չարականը երգելով դասը առաջնորդեցին Առիւծ Գեւոն: Գոհարանական մաղթանք կատարուեցաւ եւ պահպանիչով մը վերջացաւ արարողութիւնը: Եկեղեցական թափօրով դուրս ելան եւ վանքը շրջապատող ընդարձակ դերեզմանատան մէջ, Ռէյս Գեւոյի դերեզմանի վրայ հոգեհանգստեան աղօթք կատարուեցաւ:

Երբ շրջապատուած բազմութեամբ եւ գիւղի երեւելիներով Առիւծ Գեւոն հօրենական տունը դիմեց, որ դերեզմանատան առջեւէն անցնող մեծ ճանապարհի միւս կողմը կը գտնուէր, սեմին վրայ դայն դիմաւորեց իր մեծ եղբոր կինը, Նոյեմդարը, խնամքով ծածկած բերանն ու քթի ծայրը գլխանոցի շորով, երկու աղջիկներու եւ մէկ տղուն հետ, մինչ մեծ որդին Առիւծ Գեւոյի հետ կուգար: Նոյեմդարը ծռեցաւ ու տաղեր երկարած ձեռքը համբուրելով ճակտին դրաւ: Առիւծ Գեւոյի կողորդը սեղմուեցաւ, հերոսական ճիգով մը արցունքները զսպեց, ու կռանալով դրկեց փոքրիկները եւ համբուրեց: Նոյեմդարը սեմի վրայէն ներս քաշուած, ձեռները կրծքին վը-

րայ ծալած, ճամբայ տուաւ տաղերովը որ ներս մտնայ հօրենական տունը, որպէս տան մեծը, տէրն ու տիրաւիանը:

Հայ գիւղը իր որոշ օրէնքներն ունի, պարտադիր բոլորի համար: Շատ ալ որ Առիւծ Գեւոն կ'ուզէր մէկ երկու խօսք փոխանակել եղբոր այրիին հետ, բայց այդքան բազմութեան առջեւ անշուշտ անպատշաճ էր, բայց ատկէ աւելին՝ անդիւր օրէնք կար որ չէր կրնար ոտնակոխ ընել, նոյնիսկ Առիւծ Գեւոյի նման հերոսը: Երբ քսանութը տարի առաջ մեր բարեկամը Ջամշուտ բէկի սպանութեան պատճառով հեռացաւ խաստուրէն, մեծ եղբայր Սարգիսը երկու տարուան ամուսնացած էր միայն: Այն ժամանակ, ըստ աւանդական սովորութեան, հարսը չխօսկան էր ընտանիքի անդամներու հետ. պէտք էր որոշ ժամանակ մը անցնէր, որպէսզի յարմարաւոր նուէրով մը հարսին թոյլատրուէր ընտանիքի որեւէ անհատի հետ խօսելու: Գաւառներու մէջ սովորական երեւոյթ մըն էր տեսնել բազմաթիւ զաւակներու տէր մայր մը, որ սկեսրոջ հետ գլխի շարժումներով միայն կը խօսի:

Առիւծ Գեւոն եղբոր փոքր երեխաները գրկած, հօրենական տունը մտաւ: Կարճ միջանցք մը կը հասցնէր զարմանալի կերպով ընդարձակ թոնրատունը, ուր հացի թոնիրէն զատ երկու աւելի փոքր թոնիրներ եւս կային, բազմանդամ ընտանիքի մը տնտեսութեան համար անհրաժեշտ: Թոնրատան երեք պատերու մէջ կը բացուէին երեք սենեակներու դուռները, որոնցմէ մէկը յատկաւ ուած էր մառանի գործածութեան, մէկը՝ ընտանիքի սենեակն էր, հիւրանոցը, ճաշասրահը, ննջարանը, իսկ երրորդին մէջ կը գիշերէին պատուաւոր հիւրերը, մինչ սովորական հիւրերը գիշերը կ'անցընէին ախոռի սաքուն որ նոյնպէս հիւրանոց կը համարուէր:

Թոնրատան աջ կողմի վրայ կը բացուէր ընտանիքին

յատկացուած սենեակը, որ ինչպէս ըսինք, իբր հիւրա-
սենեակ ալ կը դորձածուէր: Երկարաւուն, ընդարձակ
սենեակ մըն էր այդ, երեք կողմերը կանգուն մը բարձ-
րութեամբ, եթէ կարելի է ըսել, հոգէ միակտուր թախ-
տերով, որոնք երեք կանգունէն աւելի լայնութիւն ու-
նէին: Դրան սեմի հաւասարութեամբ նեղ անցք մը կ'եր-
կարէր մինչեւ սենեակի կեդրոնը: Հիւրերը՝ այդ նեղ
անցքին մէջ ձգելով իրենց տրեխները կամ չուսթերը՝ կը
բարձրանային տախտի վրայ որ ծածկուած էր փսիսթով,
իսկ անոր վրան ալ կարպետներով եւ կամ թաւ դորգե-
րով:

Քահանաները, գիւղերու աչքի դարնող մարդիկը եւ
Առիւծ Գեւօն այդ սենեակը մտան, մինչ հասարակու-
թեան մեծ մասը թոնրատան եւ սաքուի մէջ տեղաւոր-
ուեցան: Մատաղահասակները հեռաւոր գիւղերէ եկող-
ները հրաժեշտ առնելով հետզհետէ մեկնեցան իրենց տե-
ղերը: Թորոս աղան եւ Տիառինէն իր հետ եկող ձիաւորնե-
րը վերադարձան Գարաքիլիսէ՝ այդ գիւղեր հոն անցընե-
լու համար, իսկ Այաղայէն եկողները Առիւծ Գեւոյի
խնդրանքին վրայ մնացին զանազան տուներու վրայ
բաժնուելով: Արեւամուտի ժամանակ, մօտակայ գիւղե-
րու հիւրերուն հետ Խաստուրցիներն ալ քաջուեցան: Տան
անդամներու եւ Առիւծ Գեւոյի հետ մնացին միայն Տէր
Սահակն ու Թովալ Սատանան: Եղբօր երեխաներով չըր-
ջապատուած, որոնցմէ ամենամեծը տասնեութ տարե-
կան աղջիկ մըն էր, յաջորդը մեղ ծանօթ պատանին, հա-
ղիւ տասնեւհինգ տարեկան, իսկ մնացած երկուքը երկ-
ուորեակներ, Առիւծ Գեւօն անսովոր տխրութեամբ կը
մտածէր, երբեմն երեխաներուն զլուխները շոյելով: Նո-
յեմզարը դրան քով ձեռները կրծքին վրայ ծալած, մեղ-
մօրէն կ'արտասուէր ուրախութեան եւ տխրութեան ար-
ցունքներ թափելով:

— Ատեն է հարս, զճիւղ տար պառկեցու, — գլուխը
վեր առնելով խօսեցաւ Առիւծ Գեւօն ու երկուորեակները
զրկելով համբուրեց:

Ինչ խօսք որ երեխաները չէին ուզեր պառկիլ: Այդ
օր իրենց աւերակ տունը ճշմարիտ հարսնետան կերպա-
րանք ստացեր էր, ու մէկ ալ հօրեղբայրը, որու մասին
հաղարումէկ պատմութիւններ լսած՝ բայց երբեք տեսած
չէին, յանկարծակի տուն էր եկած:

— Գացէ՛ք, գացէ՛ք, պալեքս, վաղ լէ հոս իմ, մըհլ
օր լէ, ամէն օր լէ, Աստուած վկայ, ձեր հօղբէր էլ զձեզի
էդում չը ձգեր:

Նոյեմզարը երեխաներով դուրս ելաւ: Խեղճ կին,
եթէ մարդ այդ պահուն կարենար կարգաւ անոր հոգին:
Այդ չէն տունին սեւաւոր հարսն էր եղած: Ամուսնութե-
նէն երկու տարի վերջ պատահեցաւ մեծ աղէտը, տաղըր
փախաւ, նահապետական չէն տունը աւերուեցաւ, վրայ
հասաւ Ասլանի մահուան բօթը, յետոյ Ռէս Գեւոյի ա-
նակնկալ մահը: Այդ բոլոր դժբախտութենէն վերջ, թըշ-
ուառութեան երկար տարիներու ծանրութիւնը չօքեցաւ
Ռէս Գեւոյի երբեմնի չէն օճախի վրայ: Սարգիսը, Առիւծ
Գեւոյի մեծ եղբայրը, բնաւորութեամբ երկչոտ եւ խա-
ղապսէր մարդ մը, չըջապատող թշնամիներու դէմ կըռ-
ուելու անկարող, հետզհետէ զրկուած հօրենական հողե-
րէն, ողորմելի կեանք մը ապրեցուց իր ընտանիքին:
Չորս տարի առաջ, Սարգիսն ալ հոգերու եւ զրկանքներու
մէջ աչքերը փակեց: Նոյեմզարը մնաց չորս որբերով ա-
ռանց աշխատող ձեռքի մը օժանդակութեան: Եւ անոր
սեւաւոր կեանքը աւելի եւս դառնացաւ:

Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ Ասլանի ողջ
լինելու մասին բերնէ բերան անորոշ լուրեր հասան գիւղ:
Օր մըն ալ լուր հասաւ թէ Ասլանը՝ Առիւծ Գեւօ ան-
ուամբ ծանօթ հայդուկն է եւ Պայազլիտի ճամբով շու-

տով տուն կուգայ: Եւ ահա այնքան անհամբերութեամբ սպասուած Ռէս Գեւոյի տան ժառանգը արտակարգ ցոյցերով տուն մտաւ: Նոյեմբարի սրտին վրայէն խոշոր քար մը վերցուցին: Դրան կուշտը կանգնած, անհուն սիրով եւ կարօտով կը նայէր տաղբոջը, անոր աղայական նայուածքին, սլափառաղդու դէմքին: Եթէ վստահ չլինէր թէ եկողը իր տաղբը՝ Ասլանն է, ո՛չ մէկ կերպով պիտի կրնար ճանչնալ դայն: Նոյեմբարի ճանչցած Ասլանը բարձրահասակ, բարեձեւ, սեւ աչքերով եւ սեւ ու դանդուր մաղերով սիրուն երիտասարդ մըն էր, հազիւ թեթեւ աղուամաղէ ծածկուած թշերով ու չթունքի վերի մասով, որուն համար հոգի կուտային դիւղի աղջիկները: Իսկ այժմ սենեակի վերի անկիւնը ծալապատիկ նստող Առիւծ Գեւոն, արծաթախառն մաղով՝ հաստ եւ երկար պեխերը դէմքի կէսը ծածկած, փոթորկալի կեանքի բերումով հայեացքը ծանր ու դաժան, ոչինչով կը յիշեցընէր նախկին երիտասարդը:

Երեխաներու մեկնումէն յետոյ, Թուրալ Սատանան եւ Տէր Սահակը, օրուան անցքերէն յոգնած, անկողին մտան: Առիւծ Գեւոն դուրս եկաւ թոնրատունը: Երեխաները երկնցած էին թոնրի կուշտին փռուած թաղիքի կտորի մը վրայ ու հազար կարկտաններով ծածկուած վերմակ մը հաղիւ կը ծածկէր դանտնք: Աղքատութիւնը ու թշուառութիւն կաններեւ էին թոնրատան մէջ: Նոյեմբարը թոնրի սլոռնիկին վրայ նստած, ձեռներով դէմքը ծածկած, անձայն կուլար: Թոնրատուն մտնելէ առաջ դրան սեմին վրայ պահ մը կանգ առաւ Առիւծ Գեւոն, այդ տխուր սլափերը դիտելով: Աչքերը չորցնելով Առիւծ Գեւոն ալ եկաւ թոնրի կուշտին նստաւ, մինչ Նոյեմբարը գիւղական պատշաճութեան համաձայն, փորձեց ոտքի ելլել: Առիւծ Գեւոն ձեռքէն բռնելով չթողուց որ տեղէն շարժի:

— Նստիր Նոյեմբար, — տխրօրէն գլուխը երերցնելով ըսաւ Առիւծ Գեւոն, — էրնէկ դըն օր որ դու զմըր տուն քողկուկ հարս մ'էիր, էն ատեն մըր տուն շէն ու շէնլըք էր ու հայր Արբահամու սեղանով լեցուն օճախ էր: Շատ տարտեր քաշեցիր հընչի որ չորս եթումներ մեծցուցիր. Աստուած դըռ օրեր աւելցու, անտարտ ապրիս, քանի որ ըս ջան կ'ապրի, էլ հոգ մի՛ ըներ, Սարգսի եթումներ իմ ճըժերն են:

Առիւծ Գեւոն ծոցէն հանեց ուլունքներով նախշուն քսակը, ու մէջէն ուսական ոսկի մը հանելով սեղմեց հարսի ափին մէջ:

— Նոյեմբար, հասուկ ճժերու տէր ես, ալ ինձմէ քեզ հրաման, խօսէ:

Նոյեմբարը կուսակով վերցուց Առիւծ Գեւոյի ձեռքը եւ համբուրելէ վերջ հոգոց հանելով, մեղմօրէն ըսաւ.

— Ասլան ախպէր, զվոր մէկն ըսեմ, զվոր մէկ թողիմ, խտայ է մըր հալ, քու լուս աչքով կը տեսնաս:

— Գինամ, գինամ, — գլուխը օրօրցնելով պատասխանեց մեր բարեկամը, — շատ, շատ տարտ քաշեցիր, տուն ու տեղ շահեցիր իրիկ մարդու պէս.

— Տուն տեղ կ'ըսես Ախպէր Ասլան, ի՞նչ կայ մըր տուն, մէկ ըս թաղիք, մէկ լէ վերմակ: Մեր գեղ ու գեղական երոր դըռ գալու լուր առան՝ քիչ մը ժամուց, քիչ մը տներուց ժողվեցին զմըղի տուն ու տեղ ըրին: Գու լուսհոգի աղբէր մեռնէին յետոյ՝ մնացինք վըր դարտակ սուֆրին, վըր պաղ թունտրտան, տարին մինակ մէկ անգամ Մայր Աստուածածնայ տօնին զմսի երես կը տեսնեն էթումներ:

— Ըպա մըր հոդե՞ր, — կարծես ականջներուն չհաստալով, ապշած հարցուց Առիւծ Գեւոն:

— Ախ ի՞նչ ըսեմ, քու լուսհոգի հօր մեռնէին վերջ՝ քրտեր գավթեցին զգետու ընդոյի արտեր: Տէրվիշ աղան

լէ առաւ զգեղի բոլորի երեք կտորներ , մէկ զմեծ արտ ,
մէկ զջաղցի վղին , մէկ լէ Զէտկանու սինորի արտ :

— Պա մնացածնե՞րը :

— Դու ակաօր մեռնելէն վերջ՝ մնացած մէկ երկու
արտ լէ գեղական կը վարէ , կէս Կիսրար , քընի մը չափ
մըզի կը մնայ չը մնայ :

— Լաւ ես մտածեր էի բան : Տաւար բան ունի՞ք :

— Մէկ կով ունինք , էնոր լէ չար աչք կտաւ , ծծեր
ցամքան , հորթիկ մ'լէ կայ իրիցու ախոռն է :

Այս պատասխանը ստանալով , Առիւծ Գեւօն ալ բան
չհարցուց . բարձրացաւ նստած տեղէն եւ ճրագակալի
վրայէն ձէթի ճրագը վերցնելով , ուղղուեցաւ ախոռը :
Համեմատաբար նեղ եւ շատ երկար ախոռ մըն էր , երկու
կողմերուն վրայ երկարած մսուրներով : Անասունները
կապելու երկաթէ օղակներէն դատելով , քառասուն կով ,
եղ եւ դոմէշ հանդստօրէն կրնային հոն տեղաւորուիլ : Ա-
խոռը բոլորովին դատարի էր : Տանիքի մէկ կողմը չոքեր
էր , ու ո՞վ գիտէ թէ ե'րբ կրնար փուլ դալ : Ախոռի վարի
ծայրէն , անդուռ անցքով մը կը բացուէր ոչխարներու
փարախը որ շատ աւելի ընդարձակ էր քան ախոռը : Հոն
երեք հարիւրէ աւելի ոչխարներ կրնային զետեղուիլ :
Փարախի տանիքի կէսէն աւելին քանդուած էր , ու երկնքի
աստղերը կը ցոլային բացուածքի մէջէն : Առիւծ Գեւօն
չորս բոլորը նայեցաւ , երկար ա՛խ մը քաշեց ու մտած-
կոտ դէմքով վերադարձաւ թոնրատունը : Զեռքի ճրագը
տեղը դնելով՝ «գիշեր բարի» մը փափսաց ու վերադար-
ձաւ սենեակը , ուր Տէր Սահակն ու Թովալ Սատանան
ձայն ձայնի տուած կը խոկային :

Դանդաղ ծանրութեամբ զգեստները հանեց Առիւծ
Գեւօն , ճրագը մէկ շունչով մարեց ու խոր հոգոց հանե-
լով վերմակը քաշեց դիւտուն : Ինչ որ տեսաւ , ինչ որ լսեց
Նոյեմբարէն կրնար յուսահատութիւն պատճառել երկա-

թէ ջիղեր ունեցող տղամարդու մը : Թէեւ մեր բարեկամը
խորապէս ազդուած տեսածէն ու լսածէն , հաղիւ անկո-
ղին մտած սկսաւ ծրագիրներ մշակել , դործունէութեան
ուղեղիւ մը կաղմել : Առիւծ Գեւօնի վառ երեւակայու-
թիւնը տենդազին աշխատանքի լծուած էր :

ԱՌԻԻԾ ԳԵՒՈՅԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուս թրքական պատերազմէն քանի մը տարի առաջ խաստուրի մէջ տեղաւորուած էր քիւրտ ընտանիք մը: Ռէս Գեւոյի մահուընէն վերջ այդ ընտանիքի մեծը դարձաւ խաստուրի աղան: Իրական պատկեր տալու համար պիտի ըսենք որ այդ ընտանիքի ղեկավարները ընդհանրապէս հաշտ կ'ապրէին խաստուրի ժողովրդի հետ: Անշուշտ այս գնահատութիւնը համեմատական արժէք մը ունի: Մեր պատմութեան թուականէն ինը տարի առաջ, այդ ընտանիքի գլխաւորը, Տէրվիշ աղան, հայդուկներու հետ կռուի ժամանակ կը սպաննուի եւ անոր տեղը կը բռնէ Հասան աղան, կարճահասակ, խեղճուկ արտաքինով մարդ մը: Տէրվիշ աղան, որ քրտութեան մէջ անուն եւ հռչակ ունէր, Ռէս Գեւոյի մահուընէն վերջ գրաւած էր անոր երեք նշանաւոր արտերը, ինչպէս վերը յիշեցինք: Որքան ալ որ անոր յաջորդ Հասան աղան բարեսիրտ մարդու համբաւ կը վայելէր, մտքէն իսկ չէր անցուցած Սարգսի որբերուն վերադարձնել անոնց օրինաւոր ժառանգութիւնը: Կը հերկէր, կը ցանէր եւ կը քաղէր այդ արտերու բերքը հայ գիւղացիներու միջոցով, որոնք պարտաւոր էին ձրիարար աշխատիլ աղայի համար:

Հասան աղան օր առաջ իմացած էր Առիւծ Գեւոյի գալու մասին: Քրտավարի քաղաքականութիւն բանեցընելով, կանչեց գիւղի քահանան եւ յայտնեց անոր, որ շատ ստիպողական դործի մը պատճառով պիտի հեռանայ գիւղէն դէպի Ալաշկերտ (Թուրքադ Գալէ): Հասան աղան այդ ձեւով թէ' հայերու խաթրը պահած կը լինէր եւ թէ' վերջ կուտար քիւրտերու գրգռութեան, որոնք չէին կրը-

նար տանիլ Ջամշուտ բէկի սպաննողին հանդէպ քիւրտ բէկի մը սիրալիրութիւնը: Ասկէ դատ, այն ալ կար, որ հայերու ոգեւորութիւնը սահմանադրութենէն վերջ եւ Առիւծ Գեւոյի գալու պատճառով այնչափ ուրախութիւնը, շատ ալ Հասան աղայի սրտովը չէր: Առիւծ Գեւոն կրնար լաւ կռուող մը լինիլ, բայց ինչպէս խաստուրի ժողովուրդը, ան ալ իր Փլան կը համարուէր: Ասով մէկտեղ Հասան աղան այդ գիշեր ուշ ժամանակ գիւղ վերադարձաւ, ընկճուած վիճակի մէջ: Ճամբան հանդիպած գիւղերու մէջ լսած էր Առիւծ Գեւոյի վերադարձի մանրամասնութիւնները, հարկւրաւոր ժողովուրդի եւ բազմաթիւ ձիաւորներու գիւղաւորումը: Սակայն ինչ որ Հասան աղային աւելի մտածել տուաւ, այդ Գարաքիլիսէի դայմադամին այցելութիւնն էր Առիւծ Գեւոյին:

Յաջորդ առտու մինչեւ կէս օր ի զուր Հասան աղան սպասեց «Իր հայի», Առիւծ Գեւոյի գալուն: Պարտադիր սովորութիւն մըն էր բոլոր խաստուրցիներու համար, երկար բացակայութենէ վերջ, վերադարձի ժամանակ բէկի ոտքը երթալ թանկարժէք նուէրով մը:

Սակայն, ո'չ եկող, ո'չ դացող: Առիւծ Գեւոյի կողմէ այս բացայայտ անտեսումը, շատ ծանր մտահոգութեան պատճառ դարձաւ Հասան աղայի համար: Մէկէ աւելի պատճառներ ունէր մտահոգուելու: Կէս օրին, զօլամի մը ընկերակցութեամբ Հասան աղան բարւոք համարեց երթալ բարի գալուստ մաղթելու Առիւծ Գեւոյին:

Առտու շատ վաղ անկողնէն ելած էին տնեցիք եւ հիւրերը: Տէր Սահակ հապճեպով բրթուճ մը հաց ու պանիրով նախաճաշած, մեկնած էր: Առիւծ Գեւոն թուիալ Սատանայի հետ լուս աչքով քններ էր հօրենական տան վիճակը: Աղքատութիւնը ակներեւ կերպով բոյն դրած էր երբեմնի չէն օճախին մէջ: Ախոռն ու փարախը

կիսափուռ վիճակի մէջ էին, յարգանոցի երգիքը ժամանակին քանդուեր եւ տնեցիք սիւնները դործածեր էին թոնիր վառելու համար: Բայց ընդարձակ շինութեան թոնրատունը եւ յարակից երեք սենեակները անվնաս վիճակի մէջ կը դռնուէին: Առիւծ Գեւօն երկար բարակ կը բացատրէր Թոփալ Սատանային լինելիք նորոգութիւնները. դեռ նոր բաժանմունքներու մասին ալ կը խօսէր, ոգեւորուած կը բացատրէր իր ծրագիրը եւ այն որ շուտով այդ քայքայուած օճախը պիտի շինարարուան պէս, եւ թերեւս աւելի փայլուն վիճակի պիտի հասնէր:

Թէեւ Թոփալ Սատանան վարժուած էր Առիւծ Գեւոյի մեծախօսութիւններուն, ընկերոջ ծրագիրները լսելով լուրջ կերպով վախցաւ որ ան կամ խելքին եկեր է եւ կամ բաց աչքով կ'երազէ: Վանէն հեռանալու ժամանակ լեւոնը երեքական ոսկի տուած էր իրենց, որպէս ճանապարհածախս: Այդ չնչին դոմարով ի՞նչ կարելի էր ընել: Թոփալ Սատանան գլուխը օրօրելով Առիւծ Գեւոյի խօսքը կտրեց ու ըսաւ.

— Առիւծ Գեւօ, ըստ քու յիշման ըսածներ դրամով կ'եղնի, դու տեղ մը խղիւղնա՞յ իս պահի...

— Խղիւղնա՞...

— Ախրէր, յուստէ՞ կիդան ըստ գումըշտանք, էղներ, ճուղ մը ոչխար, ըստ իմա՞լ պիտի լեցուին ցորենի հորեր, իմա՞լ պիտի թըժեցուս զախոս, զոչխարի դոմ, էլ չըմ Լսի դքու շինելիք նոր տներ:

Ամբարտաւան հայեացքով Առիւծ Գեւօն վերէն վար չափեց Թոփալ Սատանան եւ ուսերը թօթուելով նորէն շարունակեց իր մեծ ծրագիրներու մասին խօսիլ:

— Առիւծ Գեւօ՛...

— Զէ՛նդ, — բարկացաւ Առիւծ Գեւօն ընկերոջ երկխոսական անհասկացողութենէն վրդոված, — հա քու

խելք, հա մեր Համբոյի խելք, լուս իջնայ էնոր դերեզմընի վրէն, ծօ՛ սարսախ, իմ անուն ի՞նչ է.

— Գու անո՞ւն, ծոա՞ր Գեւօ ջան.

— Ծօ ք... մեռելի տղայ, իմ անուն ի՞նչ է:

— Է լաւ, ըսենք, Առիւծ Գեւօ...

— Հա հըմալ ըսէ՞, որ Առիւծ Գեւօ է, իմ ըսածներ լէ դրքի ու Աւետրնի խօսք է: Հիմա խելքիդ պառկա՞ւ:

— Հա ախպէրս, — մըմուաց քթին տակէն Թոփալ Սատանան, հասկնալով թէ ընկերոջ ծրագիրներուն եւ աւետարանի խօսքերուն մէջ ի՞նչ կայ կրնար լինիլ:

Կարգ մը երկտասարդներ որոնք Պաստուրի յեղափոխական կազմակերպութեան կը պատկանէին, հակառակ աշխատանքի եռուն ժամանակ լինելուն՝ լոյսը բացուելէն վերջ հաւաքուեցան Առիւծ Գեւոյի շուրջը: Պաստուրի քահանան ալ եկաւ: Առիւծ Գեւօն առանց այլեւայլի խօսքը ուղղելով քահանային ըսաւ.

— Տէր հայր, քեզի ու մըր դեզի մեծաւորներուն շատ պարտական իմ: Ըսելիքս էն է, որ զիտայ կարպետներ, զպուտիկներ, յըմէն լէ դեղացոց է: Ռէս Գեւոյի օճախ հալալ ու արդար վաստըկով օճախ է: Փառք Աստուծու, ըսքան տարուց յետոյ զիմ ոտք հօրս շեմքէն ներս դրի, էլ Ռէս Գեւոյի տուն անճրադ չէ, էնոր տիւր ու տիւրական կայ: Ճժեր խուրպան, ժողվէք զչաթ ու փրթի, զվանքին՝ վանք տարէք, զմէկէլտընք լէ՝ ուրանց տիւր ուրտոնց տուէք, չունքի իմ հօր տուն անվաստակ բան չեմ ուղի, հարամ մալ աչք կը հանի: Ես ու իմ ընկեր, վըր չոր քրուն, վըր դետնի խըսլին կը ստրուորինք: Մեզի աւելի բան պէտք չէ: Հայտէ ճժեր ձեզի դուրպան, զիտայ կարպետներ, զիտայ պուտիկներ, զիտայ բարձեր տարէք ուրանց տիւրուրտոնց:

Թէեւ քահանան ուղեց հակառակիլ, խնդրելով որ ժամանակ մը մնան այդ իրեղէնները, մինչեւ որ Առիւծ Գեւօն հնարաւորութիւն ունենայ տան տնտեսութիւնը

վերակազմելու, սակայն մեր բարեկամը այնպիսի խիստ պատասխան մը տուաւ որ քահանան լռեց:

— Հէ՛յ, հէ՛յ, — յօնքերը կ'իտելով խօսեցաւ Առիւծ Գեւօն, — Ռէս Գեւոյի տղէն ո՛չ անճար է, ոչ լէ ողորմութեան մոլխթած, որ ես զիմ հօր տուն չի կրնամ չէնցընել, էդ մէկ իմ, մէկ լէ Աստուծու մէջ: Յորի՞, էս քըսան տարի աղգութեան զինուոր եղայ, իմ կռիւներն ինչո՞ր, Պօղոսքեան, ինչո՞ր, Բասենայ դաշտ, Գործոթ, Ղլլճայի սար, Ծիծանցու գեղ, զո՞ր մէկ ըսիմ, ես հօրենական տուն եկայ, որ խալխին ձեռք երկնցում, ողորմութիւն առնեմ: Զէ՛, վալլահ չէ, ես զիմ հաշիւներ իմ ձեռք կը մաքրեմ տուածնին հետ: Ռէս Գեւոյի տան պարտականներ էլեւօք կան: Էս գեղ լէ ունի մէկը, ես Առիւծ Գեւօ չեղնիմ թէ ընոնց պողղէն դուրս չը բերեմ զմըր տան արդար իրաւունք:

Գեւոյի ակնարկութիւնը ինչո՞ր մասին բաւական թափանցիկ էր, բոլորն ալ հասկցան որ խօսքը գիւղի քիւրտ աղայի մասին էր: Բայց ատկէ աւելի լսողներու հետաքրքրութիւնը շարժեցաւ Առիւծ Գեւոյի ունեցած կռիւներու թւումին մէջ՝ լսելով ինչո՞ր մասին նշանաւոր կռուի մասին: Ուրեմն իրենց Ասլան բէկն ալ հայդուկներէն մէկն էր, որոնք սպաննեցին Հասան աղայի մեծ եղբայրը, Տէրվիշ աղան:

— Ասլան բէկ, — խնդրեց գիւղի խմբապետներէն մէկը, — ողորդե՛ որ դու լէ ինչո՞ր կռուի մէջն էիր:

— Հա՛յ հա՛յ, ծօ էտլէ խօսք է. մէկ ուրիշ կեալս կը պատմեմ: Տէ՛ ձեզ դուրպան գէս դաթ ու փրթին տարէք տիրուն: Շարաթ գիշեր վարժատան մէջ հաւաքուեմ պիտի եղնի, ինչո՞ր մասին տղամարդ հոն հաւաքուեք եղնի, Առիւծ Գեւօն ձէ բան ունի ըսելիք, մէկէլ գեղերանց լէ խապար տուող եղնի:

Մինչ երիտասարդները դադարէին տան մէջ գտնելու

և ող իրեղէնները փոխադրելով՝ քահանան շուքի նման դուրս սարգելով շունչն առաւ Հասան աղայի մօտ: Մանրամասնօրէն պատմեց անոր Առիւծ Գեւոյի սպաննալիքն ու պահանջները եւ հեռացաւ: Հասան աղայի մօրուքը ձեռքը մնաց: Ատկէ վերջն է որ որոշեց ինք երթալ Առիւծ Գեւոյի մօտ:

Սենեակին մէջ մարդ չէր մնացեր եւ ոչ ալ փոխ առնելու իրեղէններէն կտոր մը: Երկու ընկերները չոր փսիաթի վրայ նստած իրար կը դիտէին: Յանկարծ կուշտերը սեղմելով Առիւծ Գեւօն բարձրաձայն սկսաւ ծիծաղել, թոփալ Սատանայի մտախոհ գէմքին նայելով:

— Ծօ՛ սարսախ, էդ երեսդ ինչո՞ւ թթուեցաւ, սգաւոր ես թէ մարդ ու միւլքերդ կորսուան, ծօ՛ աւանակ, մէկ ինձ հայէ, հէ՛յ քեզ կ'ըսեմ, վալլահ, պիլլահ, թիլլահ երեք չորս շարաթէն էս տան մէջ հարսնիք պիտի եղնի...

— Ծօ ախպէր ծո՞ւր, — ալ բարկացած պոռաց թոփալ Սատանան, որուն համբերութիւնը սպառած էր, — ծօ էս հալիդ հա՞րս պիտի բերես:

— Հէ՛յ հէ՛յ, աղիդ ախպէրս, Առիւծ Գեւօն կարգը գինայ, առաջ դուն՝ վերջը ես:

— Ե՞ս պիտի կարգուիմ:

— Հա՛, վալլահ:

Թոփալ Սատանան այլեւս աւելորդ համարեց խօսել, փորձեց ոտքի ելնելով սենեակէն դուրս գալ, բայց Առիւծ Գեւօն ընկերով թեւը բռնելով ստիպեց որ նստի: Ատկէ վերջ երկար, շատ երկար փոփոխալով խօսեցաւ Առիւծ Գեւօն, մինչ թոփալը ուշադրութիւնը սրած, մտիկ կ'ընէր ընկերով խօսքերուն եւ երբեմն գլուխով հաւանութիւն յայտնելու նշաններ կ'ընէր:

Կէս օրէն քիչ անցած սենեակի սեմին վրայ երեւցաւ Հասան աղան զօլամի ընկերակցութեամբ:

— Սէր սերան, սէր չաւան, — ծանրօրէն տեղէն բարձրանալով դիմաւորեց Առիւծ Գեւօն, — դալուստդ բարի, Հասան աղա, թէեւ Ռէս Գեւոյի տունը քեզ լայնդ տեղ մը չէ, — ու ձեռքէն բռնած նստեցուց քովը, առանց սենեակի պատուաւոր անկիւնը զիջելու աղային։

— Բարի եկար Ասլան բէկ, վեր մեր աչքին, վեր մեր գլխուն, — արկամայ պատասխանեց Հասան աղան, որու ուշադրութենէն չէին վրիպած Գեւոյի հեղնական խօսքերը, — դաշխըրքի բաներ ո՞վ զրինայ Ասլան բէկ, էս օր չէն տուն, վաղը աւերակ, դուն սաղ եղնիս։ Ողջ գալդ էր պէտք, մնացածը դատարկ բան է. մեք լէ մեր պարտքը գիտցող աղա ենք, մեր խեղճ հայերու օգնելը մեր տան պարտքն է...

Այդ պահուն Առիւծ Գեւօն բերանը լայն բացած ձայնաւոր կերպով յօրանջեց։ Պարզ էր Հասան աղայի համար, այդ ձեւի խօսակցութիւն մը իր կողմէն ցանկալի հետեւանք մը պիտի չունենար, խոհեմութիւն համարեց լռելը։

Բարեսիրտ մարդու համբաւ չահած էր Հասան աղան։ Անոր այդ բարեսրտութիւնը շատ աւելի շնչուած ձեւով երեւան եկաւ սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ։ Շրջակայ հայ գիւղերու մէջ այլեւս ինքնակոչ բէկերու վարկը ինկած էր, նոյնիսկ դռնուեցան երկու գիւղերու հայեր, որոնք մերժեցին աղայի համար օլամի երթալ։ Բէկերը թէեւ ասի մը հող չունէին այդ գիւղերուն մէջ, բայց Համիտեան շրջանին որպէս թէ գիւղացիները պաշտպանելու համար եկած եւ գիւղացիներու ծախսով ու աշխատանքով շինել տուած էին քէօշկեր, դեռ աստիճանաբար ծանրացող տուրք մըն ալ դնելով այդ ժողովուրդի վրայ։ Այդ կարգերը սակայն, հետզհետէ կը մաշէին եւ հայ ժողովուրդը պահանջկոտ կը դառնար, իր իրաւունքները կը պաշտպանէր։

Այս պարագան շատ լաւ գիտէր Հասան աղան։ Եթէ խառնուրի հայերու հետ խոհեմ վարուեցողութեան քաղաքականութիւն մը սկսած էր, եթէ կ'աշխատէր սիրաշահիլ զանոնք, պարզապէս իր կողմէն յիմարութիւն պիտի լինէր գրգռել Առիւծ Գեւոյի նման մէկը, որ թէ' անուն հանած կռուող մըն էր եւ թէ հայ ժողովուրդի աչքին ազդեցիկ մարդ մը։ Այս պատճառով Հասան աղան սրտանց կը փափաքէր Առիւծ Գեւոյի հետ հասկացողութեան գալ, անշուշտ առանց իր դիրքէն եւ իրաւունքներէն բան մը զիջելու։

Ինչպէս ըսած ենք, Հասան աղան մէկէ աւելի պատճառներ ունէր մտահոգուելու։ Ռէս Գեւոյի մահէն անմիջապէս վերջ, Հասան աղայի եղբայրը, Տէրվիշ աղան, բռնադաւաճ էր Ռէսինց երեք լաւագոյն արտերը։ Եղբոր սպաննուելէն վերջն ալ ինք շարունակած էր այդ հողերէն օգտուիլ, որպէս թէ անոնք իր սեփական հողերը լինէին։ Բայց եղած անարդարութիւնը այսքանով չէր վերջանար։ Այդ հողերու կալուածագրերը Ռէս Գեւոյի անունով կը մնային։ Հասան աղան այդ հողերէն օգտուելով հանդերձ՝ հողային հարկը խեղճ Նոյեմդարը կը վճարէր, դաւակնելու բերնի հացը կտրելով։ Առիւծ Գեւոյի եղբոր մահէն վերջն ալ Հասան աղան աւելի մեծ յիմարութիւն դործեց, Շերեան գետի վրայ Ռէս Գեւոյի երկու աչքանի ջրաղացը գրաւելով։ Եթէ միայն այս յիմարութիւնը կատարած չլինէր, դառնութեամբ կը մտածէր Հասան աղան, մնացածներու մասին հասկացողութեան մը գալը այնքան ալ դժուար չէր լիներ։ Ո՞վ գիտնար թէ քանի մը տարիէն սահմանադրութիւն կրնայ հռչակուիլ եւ Ռէս Գեւոյի մեռած կարծուած տղան ալ կրնայ վերադառնալ խառնուր։

Մէկ երկու անգամ թէեւ Հասան աղան փորձեց անցեալի մասին խօսք բանալ, Առիւծ Գեւօն անոր խօսքը կը

տուրը նետեց : Զանազան խնդիրներու մասին սովորական ճոռոմ լեզուով Առիւծ Գեւօն խօսեցաւ, պատմեց թէ ի՞նչ պատճառներէ զրդուած Սուլթանը սահմանադրութիւն հռչակեց, պատմեց իր կռիւներէն եւ մասնաւոր դիտում մով Խաստուրի կռուին մասնակցելն ալ յիշեց :

Յանկարծ Հասան աղայի դէմքի գոյնը թուաւ, մոխիր կտրեցաւ : Այդ կռուին մէջ սպաննուած էր մեծ եղբայրը, Տէրվիշ աղան եւ ո՞վ դիտէ թէ...

Հասան աղան ղօլամը ետին ձգած, տուն վերադարձաւ ընկճուած տրամադրութեամբ : Առիւծ Գեւօն մեծ տպաւորութիւն ձգած էր վրան, կը զգար թէ եթէ ան իր տան հակառակորդ մը դառնայ, ինք կորսուած է, իրեններն ալ հետը : Եթէ միայն համաձայնութեան եղբ մը գտնուէր Առիւծ Գեւոյի հետ, եթէ կարողանար բարեկամանալ անոր հետ, թէկուզ ծանր պնով իսկ, Հասան աղան աւելի քան ուրախ պիտի լինէր :

Երեկոյեան կողմ, Առիւծ Գեւօն պառկած էր թաղիքի կտորի վրայ, բաղմադոյն կարկտաններով վերմակը վրան քաշած, ու ծանր ծանր կը տքար : Թուիալ Սատանան ընկերոջ գլխի վերեւ նստած՝ ձեռներուն, վզին եւ ճակատին բարկ քացախ կը քսէր, ճշմարիտ հիւանդապահի մը կանոնաւորութեամբ : Սմբողջ օրը հիւրեր պակաս չէին եղած, մանաւանդ երբ մթնեց եւ զիւղացիք արտերէն վերադարձան տուները : Առիւծ Գեւոյի անակնկալ հիւանդութիւնը անկեղծօրէն տխրեցուց շատերը, մասնաւորաբար երիտասարդները, որոնք իրենց ղեկավարը կը համարէին զայն : Ամէն նոր եկող հիւանդութեան մասին կը հարցնէր եւ տնային դեղ մը կ'առաջարկէր : Այցելուներէն մէկը, որ քանի մը չաքաթ առաջ եկած էր կովկասէն, վաղեց տուն ու ծրարով անգլիական աղ բե-

րաւ, եւ բաժակ մը ջուրի մէջ հալեցնելով՝ կը ստիպէր Առիւծ Գեւոյին խմել այդ բաժակը՝ հաւատացնելով որ մինչեւ առտու փորը կը քակուի ու «սաղ սալամէթ» ոտքի կ'ելլէ : Առիւծ Գեւօն կը վշար ցաւէն կամ բարկուեցնէն, քանի աչքը կ'իյնար բաժակի վրայ ու աղաչաւոր հայեացք մը կը նետէր ընկերոջը : Թուիալ Սատանան հազիւ ծիծաղը զսպելով, բաժակը կողքին դրաւ, յայտնելով որ քնելու ժամանակ կը խմցնէ դեղը :

Գիշերը յառաջացած էր երբ վերջին հիւրը մեկնեցաւ : Հազիւ թէ հիւրը սենեակէն դուրս ելաւ, Առիւծ Գեւօն վերմակը նետեց վրայէն, նստաւ ու խոշոր բռունցք մը հասցուց Թուիալ Սատանայի կողին :

— Ծօ՛, քրտու լամուկ, է՛դ անտէր քացախին մէջ յորթ՞ ջուր չդրիր, անաստուած, վիզս, երեսս լաք այրուեցաւ :

— Վայ ես քրդի ի՞նչ լսեմ, ծօ շնորհակալ ալ չես, — խնդալով պատասխանեց Թուիալ Սատանան, — ափսոս էն բաժակով դեղ չխմցուցի, հիմա օյին վիճակի մէջ կ'եղնէիր :

Առիւծ Գեւօն առանց կարեւորութիւն տալու ընկերոջ խօսքերուն, հապճեպով սկսաւ հաղնուիլ : Երկուքն ալ պատրաստ էին : Դուրս եկան թոնրատունը : Նոյեմբարը երեխաները քնացուցած, ինքն ալ թոնրի կուշտին կուճ եկած, կը կնքվարտէր : Տղամարդոց ոտնաձայնէն արթնցաւ ու ոտքի ելաւ :

— Նոյեմբար, մենք կ'երթանք, չեղնի ձգես երեխաները սենեակս մտնեն : Գեղին մէջ աղմուկ պիտի եղնի, թոնրատան դուռը գոց պահէ : Թէ մարդ ցիկ հարցու, կ'ըսես շատ ծանր հիւանդ եմ, տէ մնաս բարով :

— Բարով երթաք, հազար բարով գաք, Աստուած զձեզի պահէ չարէն, Աստուած տուչմընի աչք հանի, —

բարեմաղթեց Նոյեմբարը, մինչ երկու ընկերները կորան ախոռի թանձր մթութեան մէջ:

Թոփալ Սատանայի ձեռքէն բռնած Առիւծ Գեւոն զայն առաջնորդեց ոչխարներու փարախը, որ համեմատաբար աւելի լուսաւոր էր քանդուած երդիքի պատճառով: Իրարու օղնելով բարձրացան փարախի կիսափուլ պատի վրան ու հոնկէ վար ցատկեցին: Քանի մը քայլ անդիէն կ'անցնէր Պայազլիտէն Կարին երկարող ճանապարհը:

— Ծօ Թոփալ, շնչաց Առիւծ Գեւոն, տէ ոտքերդ վերցուր, Մեծ Առջի պոչը սարերուն չդպած, պէտք է դեռ դարձած եղնինք:

Պահ մը մեծ ճանապարհէն երթալով ծոեցան դէպի ձախ, դեռ կամուրջը չհասած եւ կէս շրջան մը դառնալով արագ քայլուածքով մը Շերեան գետի ափով սկսան յառաջանալ: Կէս ժամէն աւելի քալած կը լինէին, երբ Առիւծ Գեւոն կանգ առաւ սաստիկ հեւալով: Ճակտի քրտինքը սրբեց ու նստաւ ուռիի ծառերով եզերուած գետի ափին:

— Ծօ', նստի՛ր Թոփալ, մէկ շունչ մը քաշենք:

— Մօտեցա՞նք:

— Հա', քարընկէց մը տեղ եղնի կամ չեղնի:

Ատեն մը երկուքն ալ լռեցին: Թոփալ Սատանան անհանդարտ, պիտին հետ կը խաղար մտածկոտ ձեւով մը: Մէկ ալ ընկերոջ թեւը շարժելով ըսաւ.

— Գիտես ախպէրս, շատ գէշութիւններ ըրած կամ, բայց էս մէկը...

— Ծօ', կը վախնա՞ս:

— Դուն էլ բան ըսիր, ի՞նչ պիտի վախնամ, — բարկացաւ Թոփալ Սատանան, — բայց վալլահ մեծ մեղք է...

— Հարամ մալին մեղք չ'եղնիր. քու մեղք լէ իմ վըղին? Աւետարան լէ էտ կ'ըսէ, մէկ անողին երկուք ըրէ. հիմա հասկցա՞ր...

Այդ բացատրութիւնը որոշ չափով գոհացուցիչ թուեցաւ Թոփալին. եթէ սուրբ աւետարանն ալ այդ կ'ըսէր, ալ ի՞նչ մտահոգութիւն պատճառ կար: Հաղիւ հինգ վայրկեան հանգստացած, երկու ընկերները սողալով սկսան առաջանալ հնձուած արտի մը մէջէն: Ամէն ուղղութեամբ ցորենի հսկայ դէպերը կը բարձրանային զինուորներու նման պահակ կանգնած արտերու տարածութեան վրայ:

Աստեղագարդ պայծառ դիչեր էր, խոշոր աստղերը աղամանդի նման փայլուն՝ կարծես իրարու ձայն կուտային, մթնոլորտը լեցնելով լուռ երաժշտութեամբ որ մարդ կը զգայ առանց լսելու: Լուսինի հիւծած մահիկը կարծես մէջտեղէն պիտի կոտորուէր: Վեհափառ խաղաղութիւն մը կը ծանրանար դաշտին վրայ: Ծղրիթներու սուր ձայնը աւելի եւս զգալի կ'ընէր գիշերուան անշարժ լռութիւնը:

Առուի անցք մը կը դատէր առաջին արտը յաջորդէն: Երկրորդ արտը մտան: Քանի մը քայլ առնելէ վերջ, Առիւծ Գեւոյի ոտքերը կ'թոտեցան ու կամաց մը նստաւ մեղմօրէն հեկեկալով: Այդ արտը հօրենական մեծ արտն էր: Գիւղացիի համար եղներուն մէջ կայ հատ մը, տան սիւնը, որ կը սիրէ հարազատ զաւկին նման: Այդպէս ալ արտերու մէջ կը լինի մէկը, հարուստ հողով, որ բերքի առատութեամբ կը լեցնէ ամբարները, վատ հունձքի ժամանակ ընտանիքի գոյութիւնը կը փրկէ: Տնտեսութեան «աչքի լոյսն» է ան: Այդպէս էր մեծ արտը Ռէս Գեւոյի տան համար:

Գեւոն դետնէն բուռ մը հող ճանկեց, տարաւ շրթներուն մէկ երկու անգամ համրուրեց, աչքերուն եւ երեսին քսեց, մինչ արցունքի խոշոր կաթիլները կը կաթկթէին հաստ պիտերու վրայ:

Մեծ արտը կը գտնուէր Խաստուրի հողերու վերջա-

ցած կէտի վրայ, ուրկէ անդին կը սկսէին Զէտկան գիւղի հողերը: Տասներկու հսկայ դէզեր երկու շարքի վրայ շարուած էին: Ամէն մէկ դէզը երեք բարդ էր, մէկ բարդը երեսուն խուրձէ բաղկացած:

Աչքերու արցունքը թեւով սրբեց Առիւծ Գեւոն, քանի մը անգամ խաչակնքեց եւ «եա Փութիւն Սուրբ Գէորգ» կանչեց ու ընկերոջ հետ միասին սողալով հասաւ արտի կէսը: Ինչպէս կը սպասէր, արտին հսկող պահապան չը կար: Եւ ինչո՞ւ լինէր: Ով կը համարձակէր Հասան աղայի մալին կամ չօփին ձեռք տալ: Զէ՞ որ աղայի թեւը երկար էր, սուրը՝ կտրուկ: Վայրենի բոց մը վառեցաւ Գեւոյի աչքերուն մէջ: Զէ՛, չուտով, շատ չուտով Հասան աղան խելքի պիտի դար, պիտի իմանար թէ ո՞վ է Առիւծ Գեւոն:

— Առ դէսոնք, — ձէթոտած լաթի կտորները երկընցընելով փսփոսաց Գեւոն, — ես առջի շարքէն, դու լէ՛ տեւներուն կրակ կուտաս: Հիմա չուտ շարժէ, քէ՛ տեսնամ, կէծեւ կրակի պէս:

Առաջուց որոշած էին դէզերու Զէտկանի կողմը դարձած ճակատներէն կրակ տալ, որպէսզի խաստուրի կողմէն բոցերը քիչ մը ուշ երեւնային: Այդ պարագային իրենք ապահով կրնային հեռանալ: Առիւծ Գեւոն առաջ անցաւ դէպի դէզերու հեռաւոր ծայրը: Սատանան ալ նոյն ուղղութեամբ առաջացաւ եւ վերջի դէզէն կրակ տալով սկսաւ ետ դառնալ, ճամբուն վրայ դառնումներն ալ կրակելով: Հազիւ երեք կամ չորս վայրկեան տեւեց դործողութիւնը, երբ Առիւծ Գեւոն ալ միանալով Թովալ Սատանային, վաղէ վաղ անցան յաջորդ արտը եւ դէտի եզերքի ստուերոտ ուռիներու տակ կանգ առին:

Բոցը՝ նախ խուրձերու արտաքին մասերը լիզելով, բարձրացաւ մինչեւ դէզերու կատարները՝ բռնկող լուցկիի մը արագութեամբ, յետոյ կարծես թէ մարեցաւ,

բայց չանցաւ երեք չորս վայրկեան, յանկարծ ալիք ալիք բարձրացող բոցերու լեզուները ամէն կողմէ շրջապատեցին դէզերը:

Հրդեհի աստիճանաբար ուժեղնալուն հետ դիչերուն և խաւարը կը նահանջէր, լուսաւոր հրապարակ մը դոյացնելով:

Յանկարծ խոր լուսթիւնը թնդաց որոտացող հրացաններու ձայներէն:

Հրդեհի առաջին աղդանշանը տուաւ Զէտկանը, յետոյ խօշեան գիւղը եւ ամենէն վերջ խաստուրը: խաղաղ լուսթեան մէջ հրացաններու որոտը ալիք ալիք կը տարածուէր՝ խուլ արձագանգ ձգելով դէտի վրայ: Հրացաններու ձայներուն հետ Զէտկանի, խօշեանի եւ խաստուրի կողմերէն հաւարի ձայները օգին մէջ իրար դիպան. «հաւա՛ր, այ հաւա՛ր, դէզերը այրեցին, հաւա՛ր, այ հաւա՛ր»:

Երեք գիւղերու բնակիչները սրտատրոփ ոտքի ցատկեցին: Արդեօք որո՞ւ դէզերը կ'այրէին: Գիւղերու հեռաւորութիւնը եւ գիւղերու և խաւարը անհնարին կը դարձնէին ճշգրտուել հրդեհի վայրը: Ամէն մէկը իր հոգիներու շրջանին մէջ կը համարէր զայն: Գիւղացիներէն որը բոպիկ, որը շապիկ վարտիկով, ոմանք ալ գինուած՝ ուղիղ գծով կը վազէին դէպի կրակը: Իսկ գիւղերու մէջ մնացողները, մեծամասնաբար կիներ ու երեխաներ, տանիքներու վրայէն ձայն ձայնի տուած կը շարունակէին պոռալ. «հաւա՛ր, այ հաւա՛ր»...

խաստուրի ամբողջ բնակչութիւնը լեղապատառ դուրս թափած էր տուններէն, կարծես երկրաշարժ մը պատահած լինէր: Տղամարդիկ կը վազէին, ծերերը իրարու կը պատմէին բազմաթիւ համանման դէպքեր, կիներն ու երեխաները տանիքներէն «հաւա՛ր» կը պո-

ռային եւ կամ երդիքէ երդիք իրարու հետ բարձրաձայն
կը վիճէին:

Հասան աղան ալ հաւարի ձայներէն արթնցած
բարձրացեր էր տանիքը, ուր ցածկեկ աթոռակի մը վրայ
նստած կը դիտէր անօրինակ հրդեհը: Թշնամութեան
համար դէպ Վառելու հին սովորութիւնը միշտ ալ գոյու-
թիւն ունեցած էր Ալաշկերտի դաշտին մէջ, բայց այդ
տարի, կարծես սահմանադրութեան բարիքներէն մէկը
լինէր, նման դէպք մը դեռ չէր պատահած: Անշուշտ
չատ անդամներ Հասան աղան տեսած էր դէղերու այրը-
ւիլը, բայց այս անգամուանը հսկայ բան էր, կարծես
դէղերուն հետ միասին կ'այրէր դետնի հողն ալ: Ամբողջ
դաշտի վրայ լուսեղէն պսակ մը կը տարածուէր:

Հասան աղան ատեն մը մինակը նստած կը դիտէր,
երբ Խաստուրի Ռէս Յակոբը մօտեցաւ անոր քով եւ
դետնի վրայ նստաւ:

— Բէկ, Աստուած քեզ պահէ, եաման կրակ է, շատ
դէղեր վառուած պիտի եղնին: Գեղէն շատ մարդ զնաց,
բայց դեռ մէկը ետ չեկաւ խապարը բերող: Աստուած
դտուշմանի տունը աւրէ, մարդ սուրբ հացին լէ ձեռք
կուտա՞յ...:

— Հըմ, տուշմանի գործ կ'երեւնայ. Զէտկանի հո-
ղերուն մէջ է կրակը:

— Հա բէկս, ինձի ալ այդպէս կ'երեւնայ, Զետկանի
հողերուն վրայ է, — աղային դուր դալու համար կեղծա-
ւորաբար համաձայնեցաւ Ռէս Յակոբը, թէեւ աչքի չա-
փով կը կարծէր թէ Հասան աղայի արտի դէղերն էին
վառուողները:

Իրարու հետեւէ դիւղի առաջաւոր համարուած մար-
դիկն ալ եկան Հասան աղայի երդիքը ու շրջապատե-
ցին դայն: Ամենէն վերջը եկաւ Ծերունի քահանան:

— Տէրտէր կը տեսնե՞ս, թամաշայի նստեր ենք, —

խնդաց բէկը, — եաման կրակ է:

— Ընողին ձեռքը չորնայ, — անիծեց քահանան, —
Աստուծո՞ւմէ գտնայ:

Ներկաներէն ամէն մէկը տարբեր կարծիք մը կը
յայտնէր. կային որ Խօշեանի հողերուն մէջ կը տանէին
կրակը, բնադէօրէն իրենց դիւղի սահմաններէն հեռու
նետելով հրդեհի վայրը. կային որ Զէտկանի հողերուն
վրայ կը տանէին. մէկ երկուքն ալ, որոնք կը կասկա-
ծէին թէ Խաստուրի հողերու վրայ է կրակը, հեռաւո-
րութենէն դատելով կը մտածէին Հասան աղայի մեծ
արտի վրայ, բայց այդ մասին խոհեմաբար կը լռէին:

Մօտ ժամ մը անցնելէ վերջ, խաւարի մէջ հեռուէն
խօսակցութեան ձայներ լսուեցան դիւղացիներու՝ որոնք
կը վերադառնային հրդեհի վայրէն:

— Հէ՛յ, Մակար, — հեռուէն խօսող դիւղացիի ձայ-
նը ճանշնալով պոռաց Ռէս Յակոբը, — մէկ էստեղ արի,
աղայենց տանիքը:

— Ա՛յ ա՛յ, — լսուեցաւ հեռուէն ձայն մը, — էս է,
կուղամ:

Քանի մը վայրկեան վերջ տանիքի վրայ երեցաւ
Մակարը, աղքատ Խաստուրցի մը, որ ամենէն առաջ
հասնողներէն մէկը եղաւ այրուող դէղերուն: Տանիքի
վրայ եղողները հետաքրքրութեամբ շրջապատեցին
դայն, ամէն մէկը նախ եւ առաջ իր արտի դէղերու մա-
սին կ'ուզէր լսել, ու ահա ամէնը մէկէն հարցումներու
տարաւի մը թափեցին շուարած Մակարի վրայ: Ո՞ր մէ-
կուն պատասխանէր. եթէ ըսելիքն ալ սովորական բան
մը լինէր՝ անշուշտ բոլորի երեսին կը պոռար դէղերու
տիրոջ անունը: Բայց որ չէր կրնար: Ռէս Յակոբը սաս-
տեց բոլորին որ լուռ մնան ու ինք հարցուց:

— Մօ Մակար, էն վի՞ր դէղերը այրուեցան:

Մակարը վայրկեան մը շփոթած գլուխը կախեց ու ապա անհամարձակ ձեւով մը ըսաւ.

— Մեր բէկի մեծ արտի դէղերն են: Տասներկու դէղերն ալ լաբ մօխիւր կտրեցան. չատ զօրաւոր էր կրակի ուժը, անկարելի եղաւ մօտենալ...

Բէկը շրջապատող գիւղացիները ցաւակցաբար դըլուխնին շարժեցին: Այդպէս ալ համարձակութիւն, Խաստուրի բէկի դէղերը արտին մէջ հրդեհէ: Ոմանք ափսոսացին, մէկ երկուքն ալ անիծեցին շարագործը եւ թերեւս ամենէն չատ ցաւ յայտնեցին անոնք, որ այդ բարի աւետիսը առնելով ներքուստ ուրախացած էին:

Հասան աղան ուղղակի չլմած էր: Ատեն մը քարացածի նման նստած տեղը անշարժ մնաց: Երբեք, երբեք նման դէպք մը չէր պատահած իր արտերուն մէջ: Եթէ երբեմն գիւղացիները իրարու հետ թշնամանալով մէկ մէկու արտէն քանի մը դէզ կը վառէին, Հասան աղան որպէս գիւղի մեծը, կը տուգանէր յանցաւոր կարծուածը, տուգանքի մեծ մասը ինք դրպանելով: Բայց որ իր՝ Հասան աղայի դէղերը կրակեն, Տէր Աստուած, որո՞ւ մտքէն կրնար անցնիլ այդպիսի անհեթեթութիւն մը: Եւ աակայն իր տասներկու դէղերը միանգամէն այրուած էին: Անշուշտ այս լուրը պիտի տարածուէր Ալաշկերտի դաշտի բոլոր գիւղերու մէջ, իր բարեկամները պիտի տխրէին եւ թշնամիները վրան պիտի խնդային, որպէս թէ ինք հասարակ Փլա մը լինէր:

Հասան աղան, վայրկեան մը իսկ չերկմտեցաւ թէ ո՞վ կրնար նման յանդուգն բան մը ընել՝ անտեսելով իր աղայական դիրքը: Կամաց մը տեղէն ելաւ ու տանիքէն վար իջած ժամանակ որպէս թէ հարցուցած լինելու համար միայն, քահանային ըսաւ.

— Հա տէրտէր, Ասլան քէկը հիւսնդ է ըսիր:

— Քեզ ղուրպան բէկ, էս իրիկուն քովն էի, կրակներու մէջ կ'այրէր խեղճը:

Յաջորդ օրը ուրբաթ էր: Հասան աղան իր տենեակը քաշուած կը մտածէր: Սահմանադրութենէ վերջ զարմանալի կերպով փոխուած էր կեանքը: Ո՞ւր առաջուայ վերաբերմունքը, սովորութիւնները, աղայի հանդէպ պատկառանքը: Գիւղացին մէկէն այլափոխուած էր վզի կապը կտրած խենթ հորթուկի նման, որ ո՛ւր կոխելը, ի՛նչ ընելը չի գիտեր եւ պոչը մտրակի նման վեր տնկած՝ ցատկոտելով աջ ու ձախ կը վազէ: Զէ՛, ժամանակի հետ կեանքը փոխուած էր, իսկ թէ այդ փոփոխութիւնը մինչեւ ո՞րտեղ կրնար հասնիլ, այդ մասին սարսափով կը մտածէր Հասան աղան: Այդ առտու թէեւ քահանան, Ռէս Յակոբն ու քանի մը ծերունիներ եկած էին իր մօտ մխիթարական խօսքեր ըսելու, բայց խաստուրցիներու մեծամասնութիւնը, որպէս թէ բան մը պատահած չլինէր, ըստ իր սովորութեան առտու չատ կանուխ դնացած էր դաշտային աշխատանքներու: Հէ՛յ անցած օրեր, լաւ օրեր, երբ իր տան պատահած փոքրիկ դժբախտութիւն մը ամբողջ գիւղը ոտքի կը հանէր: Եթէ միայն նախասահմանադրական շրջանին պատահելու լինէր նման դէպք մը, խաստուրցիք աղայի կրած վնասը աւելօք կուտային:

Ինչպէս ըսած ենք, խելօք մարդ մըն էր Հասան աղան եւ երեւոյթներու արժէքը ըմբռնող: Ան կը զգար որ աղայութիւնը զգեստի նման սկսած էր աստիճանաբար մաշիլ, իսկ թէ մինչեւ ո՞ւր կրնար հասնիլ այս ընթացքը, այդ էր որ չէր ուղեր տեսնել: Եթէ միայն սահմանադրութիւնը հուշակուած չլինէր՝ իր Փլաները ա՛յդքան երես չէին առներ, մանաւանդ երկար տարիներ Կովկաս ապրած նորեկները, որոնք աղայի իրաւունքները մոռցած էին եւ ո՛չ ալ պէտք եղած յարգանքով կը վարուէին:

Միակ թագուն յոյսի մը կառչած էր Հասան աղան. ո՛վ
դիտէ թէ նոր կարգերը, որոնք պապենական սովորու-
թիւններուն եւ դուրանի ու շարիաթի ալ հակառակ էին,
չուտով չէի՞ն վիճակելու: Իսկ մինչեւ այդ վիճակու-
թիւնը, թէկուզ բարիութենէն ատամները սեղմելով,
պէտք էր սիրաշահիլ ֆլաները՝ քիչ մը անոնց սանձերը
թուլցնելով: Անհրաժեշտ էր որ ինք ընդառաջ երթար ա-
նոնց՝ փրկելու համար պապենական տան շահերը: Իսկ
Առիւծ Գեւոյի հետ անհրաժեշտ էր օր առաջ հասկացո-
ղութեան մը դալ, քանի ուշ չէր:

Կէս օրուայ մօտ Հասան Աաղան զօլամներէն մէկը
ճամբեց Ռէս Յակոբը եւ քահանան կանչելու: Երեքը
միասին մինչեւ արեւամուտի ժամանակ նստած խօսե-
ցան: Թէ ի՞նչ էր անոնց խօսակցութեան նիւթը, ո՛չ ոք
իմացաւ:

Առիւծ Գեւոն եւ Թովալ Սատանան դեռ լուսաստղը
չերեւցած վերադարձան տուն եւ սենեակի վախճանով վրայ
երկնցած անխռով կը քնանային: Առտու շատ կանուխ,
ինչպէս սովորաբար կը սկսի դիւղական կեանքը, ամբողջ
տնեցիք ոտքի վրայ էին: Թոնրատնէն լսուող երեխաներու
աղմուկէն արթնցաւ Առիւծ Գեւոն, աչքերը տրորեց, բե-
րանը լայն բացած յօրանջեց եւ աքացելով արթնցուց
Թովալ Սատանան:

— Ծօ տնաքանդ, բաւական է քնես, կէս օր եղաւ:

Կէս օր չէ, դեռ արեւն իսկ չէր ծագած: Թովալ Սա-
տանան ամբողջ մարմնով ձգուեցաւ, ինչ որ բաներ մը մը-
ռաց քթի տակէն ու ոտքի ցատկելով հետեւեցաւ ընկե-
րոջը: Բակի մէջ իրարու ձեռք ջուր լեցնելով լուացուե-
ցան ու վերադարձան թոնրատունը, ուր Նոյեմզարը կա-
ւէ ամանի մը մէջ լաւաշ հացի փշրանքներ թափած, տա-
քացած կաթ կը լեցնէր վրան: Փայտէ դգալներով զին-
ուած երեխաներուն հետ շրջապատեցին ամանը:

Երբ Առիւծ Գեւոն եւ Թովալ Սատանան քաշուեցան
իրենց սենեակը, դուռը ետեւնուն դոցելով երկնցան
իրարու քով եւ երկար ատեն լուռ մնացին:

— Տէ՛, մեծ ախպէ՛ր, — Թովալը հարցական նայե-
ցաւ ընկերոջ դէմքին:

— Ջան սաղութիւնդ, Թովա՛լ, — որպէս թէ ընկե-
րոջ միտքը չհասկնալով պատասխանեց Առիւծ Գեւոն:

— Հա՛, էդ մէկը հասկցայ, ուրի՞շ...

— Ծօ, մէկ երկու օր էլ համբերէ, ամէն բան իր
կարգին կ'եղնի, Սուրբ Աւետարանն էլ կ'ասէ. «Ո՛վ համ-
բերեցէ, նա իսպառ կեցցէ»:

— Որ ի՞նչ:

— Ծօ աւանակ, դու Սուրբ Աւետարանին լէ չես
հաւտար, քեզի կ'ըսիմ համբերէ, ասկէ աւելի էլ ի՞նչ ը-
սիմ որ հասկնաս:

— Է լաւ, ըսենք թէ համբերեցինք. ի՞նչ է քու խօսք,
օր ցերեկով կռնակիս վրայ պառկած դառաստաղի մար-
դակները համբեմ. գործէ մործէ բան չկայ, աւարայ ա-
ւարայ պառկեր ենք:

— Հա՛, էդ լաւ ըսիր, ել երթանք, մէկ ոլորտինք
գիւղը, — Գեւոն ծիծաղելով ոտքի հանեց ընկերը ու միա-
սին դուրս ելան:

Արեւը դեռ նոր կը ծագէր, երբ երկուքը դուրս ելան
ու հանդարտ քայլերով ուղղուեցան դէպի Սուրբ Աստ-
ուածածին եկեղեցին, որ ամբողջ Ալաշկերտի դաշտեցի-
ները վանք կը կոչէին: Նոր ծագող արեւի ճառագայթնե-
րը շեղակի ինկած, ոսկեղօծեր էին ամբողջ բնութիւնը,
լեռներու կողերն ու դաշտը, դէզերու կատարներն ու ե-
կեղեցիի ճակատը: Ծառ մեծ գերեզմանատուն մը չըջա-
փակած էր վանքը: Այդ գերեզմանատան մէջ աւելի քան
հինգ հազար գերեզմանաքարեր կային հին ու նոր ժամա-
նակներէն մնացած: Այդքան հսկայ գերեզմանատուն մը

հաղիւ թէ Խաստուրի նման փոքր գիւղ մը կրնար ունենալ: Զանազան ձեւի ու մեծութեան գերեզմանաքարերուն վրայ, բացի սովորական պարզ քառանկիւն տապանաքարերէ, քանդակուած էին թամբուած ձիեր, անթամբ ձիեր, խոյեր ու դոմէշներ պատկերող արձաններ: Կային բազմաթիւ քարեր, որոնց գրութիւնները եղծուած էին հարիւրաւոր տարիներու ընթացքին:

Առիւծ Գեւօն իր գիտցածը ու լսածը կը պատմէր Թոփալին՝ իր կողմէն յաւելումներով, որոնց մարդ կըրնար հաւատալ կամ ոչ: Ինչպէս նախօրօք ըսած ենք, վանքը կը գտնուէր աննշան բարձրութեան մը վրան, հաղիւ երկու քարէնկէց հեռու Խաստուր գիւղէն: Այդ բարձրութեան վրայէն Ալաշկերտի ամբողջ դաշտը բաց գրքի նման կ'երեւնար, հեռուէ հեռու ցրուած գիւղերով:

Արեւելքէն մեծաշուք Արարատի ձիւնափայլ գագաթը հսկայ կանթեղի նման կը ցցուէր, արեւի ճառագայթներուն տակ շքեղօրէն ոսկեզօծուած, մինչ գագաթի միւս կողմերու կապտաւուն ճերմակը աւել իւրաքանչիւր պայծառացնէր գագաթէն դէի նման վար կախուած ոսկեզօծ շերտը: Արարատէն սկիզբ կ'առնէին բազմաթիւ լեռնաշղթաներու թեւեր ու կ'երկարէին զանազան ուղղութեամբ: Հայկական պարը դէպի արեւմուտք կ'երկարէր, Կաւալը, Բոզ Տաղ, Աղսուլախ, Աղաղ բարձրաբերձ լեռներով, որոնք ուռա-թրքական սահմանը կը գծէին, երկու կողերուն վրայ ունենալով սքանչելի արօտատեղիներ, որոնցմէ միայն խաշնարած քրտերը կրնային օգտուիլ: Դէպի հարաւ արեւելք իրարու վրայ կը բարձրանային Ծաղկաց լեռները, մեր թաղաւորներու եւ պալատներու հանգստավայրը, գիւթական աշխարհ մը, եզակի բնական տեսարաններով, զարդարուած, թաւաշնման խոտով ու անհամար ծաղիկներու զանազան տեսակներով:

Հարաւէն կը տարածուէր Շէրեանի լեռնաշղթան՝

Մերդեմիւր, Խալիսա եւ Շէրեան բարձր գագաթներով, որոնց մէջէն կ'անցնի Դըլըճ Կէտուկը: Արեւմուտքէն Շէրեան լեռնաշղթան եւ հայկական պարը իրարու կը միանան, Դահար Կէտուկով: Այս լեռնաշղթաներու շուրջպարին մէջ կ'ամփոփուին պատմական Կողովիտ, Ծաղկոտն եւ Բաղրեւանդ գաւառները: Արեւելեան Եփրատի երկու գլխաւոր ճիւղերը հակադէր ծայրերէ ըսկիզբ կ'առնեն եւ այդ երեք գաւառները ոռոգելով կուգան եւ իրարու կը միանան Գարաքիլիսէն փոքր հեռուորութեան մը վրայ, ուրկէ ուռճացած Եփրատ գետը կը հոսի դէպի Դուֆախ: Այդ երեք գաւառներու մէջ ամենէն ընդարձակը, ամենէն բարեբերը կը համարուի Բաղրեւանդը, կամ ինչպէս ներկայիս կը կոչեն Ալաշկերտի դաշտը:

Առիւծ Գեւօն եւ Թոփալ Սատանան վանքի դրան առջեւ նստած, սքանչացումով կը հետեւէին արեւի բարձրանալուն հետ շրջակայ գիւղերու եւ դաշտի կենդանանալուն: Ամէն ուղղութեամբ շարժում եւ աշխատանք: Եթէ անջրդի արտերը քաղուած կը լինէին յուրսի սկիզբները, ջրարբիները՝ հաղիւ այդ ամսու վերջը, որով այդ ամսու ընթացքին գիւղացին դաշտի վրայ էր: Գերանդիի եւ մանգաղի փայլուն պողպատը երբեմն արեւի ճառագայթներու տակ ինկած, արծաթի նման կը փայլէր:

— Ծօ, հըլէ ճըղարէ մը պլլենք, — առաջարկեց Առիւծ Գեւօն, որուն դէմքը խոր բաւականութիւն մը կ'արտայայտէր:

Սիկարէթին ծովիւր ագահութեամբ ներս քաշելով, Առիւծ Գեւօն սկաւալ պատմել թէ հին ժամանակ, ներկայի Խաստուր փոքր գիւղը մեծ աւան մըն էր բազմահազար բնակիչներով: Այդ տեսութեան իբր ապացոյց, կը ցուցնէր զարմանալիօրէն ընդարձակ գերեզմանատու-

նը, որու նմանը դոյութիւն չունէր ամբողջ Ալաշկերտի մէջ եւ այն բազմաթիւ աւերակներու հետքերը, որոնց կարելի էր հանդիպել ամէն քայլափոխի: Դեռ երկու տասնեակ տարիներ առաջ գիւղի կեդրոնը կը գտնուէր լայնանիստ աւերակ մը, որոշ մասերով դեռ կանգուն վիճակի մէջ, որ Խանուսի քաղաք անունով կը կոչէին տեղացիք:

— Ուրուս Օսմանլուի կռուէն առաջ,— կը պատմէր Առիւծ Գեւօն,— երբ մեր գեղի երիտասարդները ամէն տարի Շէրեան լեռը կը բարձրանային մեր դաշտի ջրանցքը մաքրելու համար, հազար երիտասարդ կ'եղնէինք. երեք կ'էն օրերուն. տահուլ գուրնէն մէկ կողմէն կը զարկէր, մենք հա՛մ վը պարէինք, հա՛մ կ'աշխատէինք: Հին սովորութիւն էր, որ աշխատանքը վերջացնելով հաւաքուէինք Ռամկան գեղը, հացատէր Մելոյի տանը: Ծօ, տուն որ կ'ըսիմ, դուն հասկցիր հազար բարիքով օճախ մը, տղաքներով, թոռներով լեցուն, տասնմէկ օրօրոց կը չըղչար թունրատան մէկ կուշտը. ոչխարին հաշիւը չի կար, չորս գութնի գոմէջ ու եղ դուրս կ'ելլային ախոռէն, ա'լ բան չըսիմ սեւատաւարի մասին: Հազար երիտասարդի համար ճաշ կը պատրաստուէր Մելոյի տան մէջ: Հարսերը մեղուներու նման կ'աշխատէին, էլ ի'նչ ըսես որ չի կար սեղանի վրայ, Հայր Աբրահամի օրհնութիւնը կար վեր Մելոյի տան: Մեր Ալաշկերտու տուն աւիրաւ Ուրուս-Օսմանլու կռուի տարին: Ես ըսեմ երկու հազար, դուն ըսէ երեք հազար տուն ռսերաց հետ քառուեցան սինոռի էն կողմը: Մեր Խաստուրայ լէ շատ տուն դնաց, էն ժամանակ խըց թոփրաք Գալէն մեծ քաղաք մ'էր Խաստուրը, հիմա պղտիկցեր, ճանկիս մէջ կը ժողկիմ: Հա', թոփրաք Գալէ որ կ'ասեն, էդ մեր հայ թագաւորաց քաղաք էր, անունն լէ Վաղարշակերտ էր:

էս օր լէ մեր թագաւորաց բերդեր կը մնան, աւերուած եկեղեցիներ, վանքեր, էլ ո'ր մէկն ասեմ:

Նոր սիկարէթ մըն ալ պլեց Առիւծ Գեւօն, ա'խ մը քաշեց ու թոփալ Սատանայի ուսին զարնելով շարունակեց:

— Մեր Խաստուր լէ մեծ քաղաք էր, էսոր տարիքը մինչեւ Նոյ Նահապետը կը հասնի: Սուրբ Վարդան զօրավարն լէ մեր Խաստուր եկած է, հոռոմներու երկիրը անցած ատեն: Հայ անմխարան նախարարներէն քէն ըրած, կ'ասէ. «մեղք ձեր ի դլուխ ձեր»։ Իր մարդոցմով կուգայ մեր Խաստուրայ քաղաք: Հոս կը մնայ քանի մը օր: Մէկ լէ նախարարներ առանց գլխի մնացած, կը հասնին յետ Սուրբ Վարդանի, ձեռք ոտք կը պաշեն, մեղայի կուգան, նոր վեր խաչ աւետարանի երդում կուտան, նորէն սէր միութիւնը կ'եղնի մէջերնին: Սուրբ Վարդան լէ հայոց զօրքի գլուխ կ'անցնի, կ'երթայ վեր Աճմու բանակին: Ա'խ, անօրէն Վասակ, մէրդ քու տեղ քար բերէր աշխարհ:

Երկար ատեն լռեցին երկու ընկերները: Արեւը արդէն կարգին բարձրացեր էր: Դաշտին մէջ հնձուորներու շարանները յառաջ կը շարժէին ոսկեգոյն արտերը հընձելով: Հնձուորներու ետեւէն կը հասնէին խուրձ կապողները:

— Օ'ֆ, ծօ թոփալ, ի'նչ անուշ բան է էս կեանքը: Հէ'յ, հէ'յ, ատեն մը մեր արտերուն մէջ լէ քառսուն հնձուոր գերանդի կը շարժէր: Մեր տունը իմալ որ վանքի տուն եղնէր, մեր սեղան միշտ փռուկ էր, տասը կ'երթար քսանը կուգար, էլ թուրք, էլ քիւրտ, հարցնողը ո'վ, կ'ուտէին, կը կշտանային, բերան մ'ալ օրհնութիւն կուտային: Գարուանսարի պէս մեր տան դռները ցերեկ-դիւեր բաց էին: Թոփալ, էն ատեն մեր տան մէջ Հայր Աբրահամու պէրէքէթը կար:

Թոփալ Սատանան թէեւ չպատասխանեց, բայց այնպիսի նշանակալից հայեացք մը նետեց ընկերոջ դէմքին, որ հաղար խօսքի արժէք ունէր: Գեւօն հասկեցաւ անոր միտքը ու քիչ մը հեղնական ժպիտով, ըսաւ.

— Ծօ անհաւատ, ծօ կռապալշտ, նորէն կ'եղնի, ուղտի կաշին որքան թեթեւ՝ նորէն էշու մը բռն կ'եղնի, հասկցա՞ր, ես քէ կ'ըսեմ, քու յոյս դիր վեր Առիւծ Գեւոյին: Հէ՛յ, հէ՛յ, ինչեր պիտի եղնին: Ծօ նայէ է՛ն կողմը, ուռու բարտի ծառերաց մէջ էն ջաղացքն լէ իմն է: Երկու աչքէ ջաղացք ի, ողորմածիկ հերս էնոր քարերը նախիջեւանու կողմերաց բերել տուած է, խաստուրայ ջաղացքներու մէջ էնոր հատը չի կայ:

— Ո՞վ կ'աշխատցնէ էդ ջաղացքը:

— Ծօ, էդ լէ դարթեր է Հասան աղէն. կ'ուղես հիմա երթամ ջաղացք ձեռացը կ'առնիմ. բայց Թոփալ, ես լէ իմ հաշիւ ունիմ, ես Առիւծ Գեւօ չեղնիմ, թէ էդ Հասան աղին աչք չըրցնեմ, իմ հօր մալերաց տէր չեղնիմ:

— Ախպէրս, էդ իմա՞լ կ'եղնի, Գործոթէն էսդին էդ խօսք շատ լսեցի, — հակառակեցաւ Թոփալ Սատանան:

— Մէկ երկու օր լէ սապըր ըրէ, ծո՛ւռ տղայ. հալա նոր հասանք տուն... որ քիչ խելք ունենայիր, շատ բան հասկցած կ'եղնէիր...:

Կէս օրուան մօտ երկուքը վերադարձան տուն եւ Նոյեմզարի պատրաստած թանապուրով դոհացած, քաշուեցան իրենց սենեակը, ուր երկնցան կողք կողքի:

Մթնելու մօտ, երբ դաշտային աշխատանքները կը վերջանան եւ գիւղացիք կը վերադառնան գիւղ, երիտասարդները սկսան հաւաքուիլ Առիւծ Գեւոյի մօտ:

Սահմանադրութենէն վերջ, տարիներով Կովկաս պատանամ երիտասարդներէն շատեր վերադարձած էին խաստուր: Կովկասի մէջ անոնց մեծամասնութիւնը յափոխական կուսակցութեան միացած էր: Բնականաբար Կովկասի համեմատաբար աղատ պայմաններու մէջ

անոնք աւելի յանդուգն, ձեռներէց եւ աղա-բէկերու առջեւ ձկնելու ունակութենէն ազատուած էին: Շատ շատեր Կովկասի մէջ ծանօթ էին Առիւծ Գեւոյին եւ կամ լսած էին անոր անունը: Անոնց համար ան հռչակաւոր հայդուկ մըն էր, Կովկասի մէջ յարգուած կուռող մը, որու երիտասարդութեան կատարած յանդուգն արարքը, Զում-շուտ բէկի սպանութիւնը, մեծապէս նպաստած էր անոր հռչակին տարածութիւնը:

Բնականաբար Կովկասէն եկողները, նախ քան Առիւծ Գեւոյի գալը, համբաւած էին անոր քաջութիւնները, ամէն մէկը բան մըն ալ իր կողմէն աւելցնելով տեղական հայրենասիրութենէ մղուած: Գիւղի երիտասարդութեան համար հին Ասլանբէկը լեզենտական անուն մըն էր, թէեւ իրենցմէ ոչ ոք կը յիշէր դայն. իսկ անոր վրայ աւելցած հայդուկ Առիւծ Գեւոյի քաջագործութիւնները, այնպիսի լուսաշող պսակ մը կազմած էին անոր գլխու շուրջը, որ երիտասարդութիւնը սիրով հպատակեցաւ անոր հեղինակութեան, զայն համարելով խաստուրի եւ չրջանի յեղափոխական ղեկավարը: Երիտասարդութիւնը կը հաւաքուէր Առիւծ Գեւոյի մօտ լսելու անոր բերնէն հայդուկային կռիւներու մասին, կամ մօտիկ ընելու անոր նշանաւոր ճառերը, որոնց համբաւը հասած էր խաստուր: Հակառակ անոնց սպասումին, Առիւծ Գեւօն ոչ թէ չէր ճառեր, այլ հազիւ կը խօսէր գիւղի գլխուն անցած տարիներու պատահած դէպքերու մասին: Ու այդքանով կը դոհանար:

Ինչպէս ամէն գիւղի մէջ, խաստուրն ալ, մանաւանդ Առիւծ Գեւոյի գալէն վերջ, երկու հակընդդէմ թայֆաներու բաժնուեցաւ: Երիտասարդութիւն, բազմաթիւ ընտանիքներ, որոնք Ռէս Գեւոյի բարեկամները եղած էին, բռնեցին Առիւծ Գեւոյի կողմը, իսկ մի քանի ունեւոր ընտանիքներ, քահանան եւ Ռէս Յակոբը՝ Հասան աղային կրթնելով հակառակ դիրք բռնեցին: Բոլորի համար ալ

պարզ էր, թէ վերջ ի վերջոյ Առիւծ Գեւօն եւ Հասան աղան պիտի բռնուին իրարու հետ:

Հաղիւ թէ երիտասարդները հաւաքուած էին, երբ քահանան եւ Ռէս Յակոբը ներս մտան ու տեղաւորուեցան Գեւոյի երկու կողմը: Այդ երկուքն ալ սիրուած մարդիկ չէին գիւղին մէջ: Քահանան անողնայար մարդ մըն էր, աւելի խեղճ՝ քան չար մարդ մը, որուն գլխաւոր պակասութիւնն էր մեծերու առջեւ ծով կամ ինչպէս ժողովուրդը կ'ըսէ, ուժեղի դուռնայով պարել: Ծուքէն վախցող, երկու կը մտածէր մէկ քայլ առնելու համար: Անոր գլխաւոր խորհրդատուն Հասան աղան էր:

Սահմանադրութեան հռչակումն ալ չկրցաւ ներշնչել անոր հոգեկան արիութիւն: Այն մարդը մնաց ինչ որ էր. Համիտեան ռէժիմի օրով: Գիւղի կիները, սակայն, կը սիրէին զայն որպէս լաւ պատարագիչ եւ շարական երգող: Թէկուղ Խաստուրի նման գիւղի մը մէջ, կինը որոշ ազդեցութիւն մը ունի, երբ հարցը կը դառնայ եկեղեցիի եւ տէրտէրի շուրջ:

Ռէս Յակոբը բոլորովին տարբեր տիպ մըն էր: Աղքատութենէ առաջ եկած, ուժեղ կամքի տէր, խորամանկ եւ ազահ մարդ մըն էր: Ռէս Յակոբը ձեռք ձեռքի տուած Հասան աղայի հետ, գիւղի մէջ կտրածը կտրած, կապածը կապած էր: Համիտեան ռէժիմին ամէնքը կը դողային անորմէ: Կովկասէն վերադարձող շատ մը փախստականներէ սպառնալիքով կաշառք վերցուցած էր, որպէս թէ կառավարութեան մեծերու բերանը անուշցնելու համար: Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ, գիւղացիներու մեծամասնութիւնը միացած, հանրադրութեամբ մը գիւմից Թոփրագ Գալէ, զայն ռէսի պաշտօնէն քշելու համար: Ողջ լինի Հասան աղան, որուն եւ քիւրտ բէկերու ազդեցութեամբ ընթացք չստացաւ գիւղացիներու խնդի-

րը: Ռէս Յակոբը ինը տարիէ ի վեր գիւղի Ռէսն էր, եւ պիտի մնար որքան ատեն որ ուղէր Հասան աղան:

Երբ քահանան ու Ռէս Յակոբը ներս մտան, խօսակցութիւնը յանկարծ դադրեցաւ: Քահանան ծռելով Առիւծ Գեւոյի ահանջին վախսաց. «Կարեւոր խօսակցութեան համար եկած ենք կուշտդ, կ'ուզենք առանձին տեսնուիլ հետդ»: Առիւծ Գեւոյի ձեռքի շարժումին վրայ երիտասարդները հեռացան սենեակէն, բացի Թոփալ Սատանայէն: Քահանան դառնալով Ռէս Յակոբին ըսաւ.

— Ռէս Յակոբ, հիմա ինչո՞ւ համար որ եկանք, ըսէ՛ Ասլան բէկին:

Երկար ու մանուածապատ յառաջարանէ մը վերջ, Ռէս Յակոբը խօսքը բերաւ հասցուց Զումշուտ բէկի սպանութեան յաջորդող դէպքերուն: Որպէս սրտցաւ համագիւղացի մը, պատմեց այդ դէպքէն վերջ Ռէս Գեւոյի տան հետ պատահած դժբախտութիւնները, նահապետական օճախի աւերումը:

— Ծէրեան գետի մէկէլ ամիսն դտնուած բոլոր հոգերը զարտեցին Թոփրագ Գալէ նստող բէկերը, իսկ Բրճոյի Կէտուկի շուրջ դտնուող ձեր եայլախները գրաւեց Ռաշիտ պէկը: Մինչեւ էս օր լէ անոր տղուն, Մուսթաֆա բէկի ձեռքն են այդ եայլախները: Զեր մալերը այդ ժամանակ Բրճոյի Կէտուկի շուրջը կը դտնուէին: Ռաշիտ բէկ իր ղօլամներ զրկեց որ ձեր ոչխարները խառնեն իր հօտերուն. էդ ժամանակ Տէրվիչ աղէն վրայ հասաւ, շատ խօսք-խորաթա եղաւ, քիչ մնաց արիւն թափուէր: Ռաշիտ բէկի մարդիկը երեք հարիւր գլուխ ոչխար ձգեցին Տէրվիչ աղուն, իսկ մնացած ութ հարիւրը իրենք քշեցին տարին: Ասլան բէկ, բոլորս ալ մահկանացու ենք, օր մը Աստու դատաստանին առջեւ ջուղապ պիտի տանք. չիտակ դուրցելը լաւ բան է, Տէրվիչ աղէն որ ձեր մալին երեք հարիւրը քշեց, էդ արեց որ Փրդունան

անցնելէ վերջը ոչխարները հալալ տիրոջը յանձնէ, էն-
պէս չէ՞, տէրտէր:

— Հա՛, Աստուած գիտէ որ դորդ կ'ըսես, — համա-
ձայնեցաւ քահանան:

— Ասլան բէկիս ասեմ, — շարունակեց Ռէս Յակո-
բը, — Տէրվիչ աղէն կ'ուզէր լաւութիւն անէր ձեր տանը:
Ատկէ վերջ, լուս իջնայ վեր Ռէս Գեւոյի գերեզմանին,
հերդ կեանքը քեզ իաշխեց: Ո՞վ չգիտայ, դուն գինաս,
ողորմած ախպէրդ ոնց որ կնիկմարդ եղնէր, մալին միւլ-
քին տիրութիւն չէր կրնայ ընել: Զեր մալ միւլք լէ, փառք
Աստծու, շատ ու շատ էր: Ինչ տարան քրտերը տարան,
մնացած հողերը երկու տան բաւական էր:

Առիւծ Գեւոն աչքերը փսիաթի մաշած կէտին յա-
ռած, առանց շարժելու, առանց խօսելու, քարացածի
նման մտիկ կ'ընէր: Թոփալ Սատանան երկար տարիներ
ապրած ընկերով հետ կը դգար որ շուտով փոթորիկը պի-
տի փրթի: Կը դարմանար միայն որ Առիւծ Գեւոն ա՛յդ-
քան կրնար համբերել:

— Ասլան բէկ, — շարունակեց Ռէս Յակոբը, — դու
լաւ գիտնաս, որ քո ախքէր, Սարգիսը, գեղի բոլոր
մնացած արտերուն լէ չըր կրնէ հասնի, ախոռ դարտակ,
մշակնե չկային: Տէրվիչ աղի հէր Օսման աղէն, ձեր
տան բարեկամն էր, ձեր աղ ու հացը կերած, ձէ շատ
լաւութիւն արած...

— Հը՞, — յանկարծ նստած տեղէն շտկուելով հար-
ցուց Առիւծ Գեւոն, — էդ ի՞նչ լաւութիւն է ըրած էդ քու
Օսման աղէն, մէկ լէ գէդ ըսէ:

— Յորի՞ կը հարցուս Ասլան բէկ, դու աւելի լաւ գի-
նաս ինչ գիտ: Ուռուս Օսմանլու կռուի տարին ձեր տան
հարստութիւն, ձեր մալ ի՞նչ կ'եղնէր, եթէ Օսման աղէն
իր տուն չի տանէր, եթէ տիրութիւն չանէր: Մի՞տդ է,
ոնց քրտեր ու օսմանլու ասկէր թափեցան վեր Ալաշկեր-
տու գիւղերաց, հայ գիւղեր աւերեցին, շատ լէ մարդ

սպաննան: Յորի՞ մոռնալ Օսման աղի ըրած բարութիւն:
էս ըսածս ողորդ չէ՞:

Առիւծ Գեւոյի դէմքը ճակնդեղի նման կարմրած էր,
վզի երակները մատնաչափ մը ուռած, կարծես պիտի
պայթէին, բայց ճիգով մը ինքզինք պահեց եւ որպէս թէ
հանդարտօրէն հարցուց, թէ եւ ձայնը կը դողար:

— Հա՛, ողորդ կ'ըսիս Ռէս Յակոբ, գինա՞ս թէ էդ
լաւութիւն ինչո՞ւ ըրաւ Օսման աղէն:

— Խաստուրայ աղէն էր Օսման աղէն, ձեր տունն լէ
հացով, անուկով տուն, սաղ Ալաշկերտու մէջ նմանը
չկէր, Ռէս Գեւոն լէ ոնց որ փաշա, խաթրով մարդ, Օս-
ման աղէն լէ տէր կանգնաւ էնոր:

— Հէ՛յ, հէ՛յ Ռէս Յակոբ, պլպլան լեզուդ երկար
է, միտքդ կարճ: Հիմա ականջ տուր իմ խօսքերուս: Ո-
ղորդ է ըսածդ, մեր տան մալ Օսման իր տուն տարաւ,
մեր ոչխրներու հօտեր իր մարդիկ զրկեց տէր կանգնաւ:
Յորի՞, Ռէս Յակոբ, յորի՞ մէկալ գեղացոյ մալ, միւլք
տարան քրտեր, գեղի մէջ շատ հայեր սպանուան, յորի՞
Օսման աղէդ մատ մատի չկպուց: Յորի՞ Օսման աղէդ Ռէս
Գեւոյի տան բարութիւն ըրաւ, որ չես գիտնայ, ականջ
տուր, ես քեզի ըսիմ: Իմ հէր, Ռէս Գեւոն, որու առաջն
քու Օսմանը իմալ որ հասարակ զօլամ եղնէր, բայց Օսման
քիւրտ էր և շունը շան միս չ'ուտեր. հէրս կանչեց զՕսման
իր կուշտ, գերեք հարիւր օսմանլու ոսկի դրաւ ուր ափին
մէջ. Օսման լէ մեր սեւատաւար, մեր տան պղինձ, խալ-
չէք իր տուն ճամբեց: Մեր ոչխարաց հօտն լէ եայլախը կը
գտնուէր, Օսման իր քրտերով անոնց լէ տիրութիւն պի-
տի ընէր: Երբ խաղաղութիւն եկաւ վեր մեր երկրին, էդ
Օսման մեր ոչխրներուն կէս լէ, հազար ոչխար, պահեց
իր բաժին. գէջ օրեր էին, հէրս բան չկրցաւ ընել: Հիմա
հասկցա՞ր Ռէս Յակոբ, յորի՞ էդ քու Օսման աղէն էդ
լաւութիւն ըրաւ Ռէս Գեւոյի տան: Հիմա ես լէ բան

անցնելէ վերջը ոչխարները հալալ տիրոջը յանձնէ, էն-
պէս չէ՞, տէրտէր:

— Հա՛, Աստուած գիտէ որ դորդ կ'ըսես, — համա-
ձայնեցաւ քահանան:

— Ասլան բէկիս ասեմ, — շարունակեց Ռէս Յակո-
բը, — Տէրվիչ աղէն կ'ուզէր լաւութիւն անէր ձեր տանը:
Ատկէ վերջ, լուս իջնայ վեր Ռէս Գեւոյի գերեզմանին,
հերդ կեանքը քեզ իշխեց: Ո՞վ չգիտայ, դուն գինաս,
ողորմած ախպէրդ ոնց որ կնիկմարդ եղնէր, մալին միւլ-
քին տիրութիւն չէր կրնայ ընել: Զեր մալ միւլք լէ, փառք
Աստծու, շատ ու շատ էր: Ինչ տարան քրտերը տարան,
մնացած հողերը երկու տան բաւական էր:

Առիւծ Գեւոն աչքերը փախաթի մաշած կէտին յա-
ռած, առանց շարժելու, առանց խօսելու, քարացածի
նման մտիկ կ'ընէր: Թոփալ Սատանան երկար տարիներ
ապրած ընկերոջ հետ կը դպար որ չուտով փոթորիկը պի-
տի փրթի: Կը դարմանար միայն որ Առիւծ Գեւոն ա՛յդ-
քան կրնար համբերել:

— Ասլան բէկ, — շարունակեց Ռէս Յակոբը, — դու
լաւ գիտնաս, որ քո ախրէր, Սարգիսը, գեղի բոլոր
մնացած արտերուն լէ չըր կրնէ հասնի, ախոռ դարտակ,
մշակնե չկային: Տէրվիչ աղի հէր Օսման աղէն, ձեր
տան բարեկամն էր, ձեր աղ ու հացը կերած, ձէ շատ
լաւութիւն արած...

— Հը՞, — յանկարծ նստած տեղէն շտկուելով հար-
ցուց Առիւծ Գեւոն, — էդ ի՞նչ լաւութիւն է ըրած էդ քու
Օսման աղէն, մէկ լէ դէդ ըսէ:

— Յորի՞ կը հարցուս Ասլան բէկ, դու աւելի լաւ գի-
տաս խըց գիս: Ուռուս Օսմանլու կոռէի տարին ձեր տան
հարստութիւն, ձեր մալ ի՞նչ կ'եղնէր, եթէ Օսման աղէն
իր տուն չի տանէր, եթէ տիրութիւն չանէր: Մի՞տդ է,
ոնց քրտեր ու օսմանլու ասկէր թափեցան վեր Ալաշկեր-
տու գիւղերաց, հայ գիւղեր աւերեցին, շատ լէ մարդ

սպաննան: Յորի՞ մոռնալ Օսման աղի ըրած բարութիւն:
էս ըսածս ողորդ չէ՞:

Առիւծ Գեւոյի դէմքը ճակնդեղի նման կարմրած էր,
վզի երակները մատնաչափ մը ուռած, կարծես պիտի
պայթէին, բայց ճիգով մը ինքզինք պահեց եւ որպէս թէ
հանդարտօրէն հարցուց, թէ եւ ձայնը կը դողար:

— Հա՛, ողորդ կ'ըսիս Ռէս Յակոբ, գինա՞ս թէ էդ
լաւութիւն ինչո՞ւ ըրաւ Օսման աղէն:

— Խաստուրայ աղէն էր Օսման աղէն, ձեր տունն լէ
հացով, անունով տուն, սաղ Ալաշկերտու մէջ նմանը
չկէր, Ռէս Գեւոն լէ ոնց որ փաշա, խաթրով մարդ, Օս-
ման աղէն լէ տէր կանգնաւ էնոր:

— Հէ՛յ, հէ՛յ Ռէս Յակոբ, պլպլան լեզուդ երկար
է, միտքդ կարճ: Հիմա ահանջ տուր իմ խօսքերուս: Ո-
ղորդ է ըսածդ, մեր տան մալ Օսման իր տուն տարաւ,
մեր ոչխարներու հօտեր իր մարդիկ դրկեց տէր կանգնաւ:
Յորի՞, Ռէս Յակոբ, յորի՞ մէկալ դեղացոյ մալ, միւլք
տարան քրտեր, գեղի մէջ շատ հայեր սպանուան, յորի՞
Օսման աղէդ մատ մատի չկպուց: Յորի՞ Օսման աղէդ Ռէս
Գեւոյի տան բարութիւն ըրաւ, որ չես գիտնայ, ահանջ
տուր, ես քեզի ըսիմ: Իմ հէր, Ռէս Գեւոն, որու առաջն
քու Օսմանը իմալ որ հասարակ դօլամ եղնէր, բայց Օսման
քիւրտ էր եւ չունը շան միս չ'ուտեր. հէրս կանչեց զՕսման
իր կուշտ, գերեք հարիւր օսմանլու ոսկի դրաւ ուր ափին
մէջ. Օսման լէ մեր սեւատաւար, մեր տան պղինձ, խալ-
չէք իր տուն ճամբեց: Մեր ոչխարաց հօտն լէ եայլախը կը
գտնուէր, Օսման իր քրտերով անոնց լէ տիրութիւն պի-
տի ընէր: Երբ խաղաղութիւն եկաւ վեր մեր երկրին, էդ
Օսման մեր ոչխարներուն կէս լէ, հազար ոչխար, պահեց
իր բաժին. գէշ օրեր էին, հէրս բան չկրցաւ ընել: Հիմա
հասկցա՞ր Ռէս Յակոբ, յորի՞ էդ քու Օսման աղէն էդ
լաւութիւն ըրաւ Ռէս Գեւոյի տան: Հիմա ես լէ բան

հարցնեմ, դու պատասխան տուր, գեղի Ռէսն ես, կը գիտնաս: Մեր հողերու թափուն վիճի անունով ի:

— Էդ լէ հարցնելով բան ի Սսլան բէկ, քու հօր, Ռէս Գեւոյի անունով:

— Հա, էդ որ էդպէս է, էդ իմա՞լ մեր գեղի աղէն մեր հողերը զապտեց:

— Յորի՞ գէդ բան կ'ըսես Ասլան բէկ, դու լաւ գիտնաս որ Շերեանայ էնդին եղած ձեր հողեր, Թոփրաք Գալէի բէկեր զապտեցին, մեր աղէն թիզ մը լէ հող չունի էն կողմ:

— Էս էդ բան լաւ գիտեմ, Ռէս Յակոբ, իմ խօսք Շերեանի երկու ճղերու արէն ինկած հողերաց մասին է: Դուն լէ կ'իմանաս տէրտէր, մեր մեծ արտ, էն որու գէզեր էրուեցին առջի գիշեր, մեր վերի անջրդի արտ, մէկ լէ ջաղացքի արտ, որ մեծ խըց երկու արտ մէկտեղ, էն ըսէ գէս արտերուն ո՞վ տիրութիւն կ'անէ:

— Էդ տիւղ կ'ասես Ասլան բէկ, Օսման աղէն տիրութիւն ըրաւ էտ արտերուն. որ մեռաւ Տէրվիշ աղէն բանեցուց գէդ արտեր, էն լէ որ սպաննուաւ, Հասան աղէն տիրութիւն կ'ընէ. քու Սարգիս ախպեր, դու գիտնաս, խեղճ մարդ, մէկ երկու կտոր հողով լէ խտարէ կ'ընէր: Դու որ եկար, փա՛ռք Աստուծու, Հասան աղէն լէ, մենք լէ ուրախ ենք: Էն օր Հասան աղէն իր մօտ կանչեց զտէրտէր եւ զիս, ըսաւ. «բարեւ արէք Ասլան բէկին, իր հալալ մալ իրան եղնի»:

— Ռէս Յակոբ, Ռէս Յակոբ, էդ քո Հասան զիմ միւլք չի կրնայ պահէ՛, էդ իմն, իմն ու իմն է: Դու էն ըսէ՛, էդ հողերու քօչան վեր մեր տան վրէն գրո՞ւկ է:

— Հա՛, էտմալ է:

— Բա, Ռէս Յակոբ, գէդ հողերու հուզմաթի տուրք ո՞վ կի տայ:

Անսպասելի հարցումը չփոթեց երկուքն ալ, սենեա-

կին մէջ տիրեց քար լռութիւն մը: Ինչպէ՞ս կրնային պատասխանել այդ հարցումին: Ռէս Յակոբը զգալով այդ հարցումի ներքին իմաստը, յանցաւորի նման գլուխը կախեց, չիչխելով չիտկէ չիտակ Առիւծ Գեւոյին նայել, խիկ քահանան, տէր ողորմեան կը քաշէր, որպէս թէ բոլորովին անգիտակ: Առիւծ Գեւոյի դէմքին թանձր կարմիրը գորշ կապտաւունի փոխուեր էր, ինչպէս կախաղանէն վար առնուած մէկու մը դէմքը, ինքզինք զապելու համար ձեռքերը կը տրորէր, մինչ կուրծքը փքոցի նման կ'ընէր ու կ'իջնար, ծանր հեւքով մը:

— Հը, ինչի՞ չես խօսար,— բառերը դժուարութեամբ արտասանելով շարունակեց Առիւծ Գեւոն,— պլպլան լեզուդ փո՞րդ ինկաւ Ռէս Յակոբ, չես խօսար, հալքաթ չես խօսար, դու մեր գեղի աղառէսը, հալքաթ գիտնաս, որ էդ հողերու տուրք մեր միաջուր Նոյեմդար, ճժերու բերնէն կտրելով կի տար որ Հասան աղէն էդ հողեր վարէ, ցանէ, քաղէ, իմալ որ իր ճակտին գրուկ միւլք եղնէին էնոնք:

— Ինչ եղնի չեղնի, Ասլան բէկ, դու գիտնաս որ Հասան աղէն մեր գեղի բէկն է,— ամբողջ արիութիւնը հաւաքելով պատասխանեց Ռէս Յակոբը,— որ էն լէ էդ հողերուց չօգտուէր՝ պարապ պիտի մնային, նորէն տուրք Նոյեմդար պիտի տար, մէկ լէ էն կայ որ Հասան աղէն մեր գեղի բէկը...:

Բայց Ռէս Յակոբը չկրցաւ լրացնել սկսած նախադասութիւնը: Առիւծ Գեւոն ոտքի չուստը հանելով անոր կրունկը թափով իջեցուց Ռէս Յակոբի բերնին: Երբ վերջինս կը փորձէր ոտքի ելնել, Առիւծ Գեւոն ուժով անոր թեւը բռնած վար քաշեց եւ Ռէսը ինկաւ գետին, գլուխը պատին զարնելով: Քահանան վախվախելով ուզեց թարձրանալ եւ սենեակէն փախիլ, բայց Առիւծ Գեւոյի աչքերու ոլորումը զայն տեղը նստեցուց: Թոփալ Սատանան

քիչ մը հեռու նստած, բարձրաձայն կը ծիծաղէր, կուշտերը բռնած: Այդ երկու օրը Առիւծ Գեւոն խեղճացեր, կնիկմարդ էր դարձեր Թովալի դատողութեամբ եւ յուսախարուած էր շատ: Թովալը, կեանքի նեղութիւններուն վարժ, Գեւոյի տան աղքատութենէն չէր վհատած այնքան, որքան Առիւծ Գեւոյի երեւոյթական խեղճութենէն: Ու ահա յանկարծ կը բռնկէր հին օրերու նման, իր թանկագին ընկերը:

— Ծօ շան զաւակ, — դռաց Առիւծ Գեւոն Ռէսի թեւը տեղահան ընկու չափ թօթուելով, — ծօ քրտու քոսոտ շուն, ծօ Կայէն, վալլահ քեզ կտոր կտոր կ'էնիմ, ամենէն մեծ կտորդ ականջդ կ'եղնի: Ես նոր մեր գեղ հասայ, բայց դեռ ըրածներ շատ լաւ գինամ, ծօ անհաւատ, ագդուրաց շուն, էս ութ-տաս տարին դուն էրեցիր, թալլեցիր մեր Խաստուրայ ժողովուրդ, անիրաւ վաստակով եղտեցար, էդ շան Հասան աղին հետ ձեռք ձեռքի տուած քամեցիր մեր աղիդ գեղականի արին: Ծօ էդ ո՞վ ի Խաստուրայ աղէն, Հասանը: Յորի՞, տէրտէ՛ր, չես խօսար յորի՞ պապանձեցար, դու չե՞ս գինայ գետոնց պատմութիւն: Հա՛, Հասան աղէն քէօ բարեկամն ի, հեռու կարգէդ, անհաւատ շան բարեկամ ես դարձեր, տէրտէ՛ր: Որ դո՛ւ չես ասէ, ե՛ս պատմեմ: Մոլլա Միւլէյմանի գեղուն հօտաղ մը կէր, անոր անուն Քաչալ Օսման էր: Պատերազմէն երկու տարի առաջ էդ Քաչալ Օսման հօրս ոտք ձեռք ինկաւ, տան տեղ մը առաւ գեղի մէջ, ինք լէ մեր տան մշակութիւն կ'անէր: Վրայ հասաւ Ուռուս-Օսման-լու պատերազմը: Աշխարհ իրար անցաւ: Շէյխ Ջէլալէտ-տինու քրդեր զԱղբակ աւերեցին, զԹիմարայ շրջան աւերեցին, հասան Ալաշկերտու դաշտ: Գեղ գեղական արուն արցունք թափեց: Մեր անօթի քրդերուց շատեր մալ միւլքի տէր դարձան: Քաչալ Օսման լէ, քու ըսածի պէս, մեր ըրած բարութեան փոխարէն հարստացաւ, մարդու

կարդ անցաւ: Մեր ժողովուրդ էնոր քաչալը մոռցած, Օսման աղա կանչեց: Բայց էն մեր գեղի աղէն չեղաւ, քանի որջ էր Ռէս Գեւոն: Մեր պապենական տուն անտիրական մնաց, Քաչալ Օսմանը մէկ օրէն մէկէլը Օսման աղա եղաւ, գեղի տէրը: Անորմէ վերջ տղէն, Տէրվիշը, աղայութիւն ըրաւ. հիմա լէ էդ թղաչափ Հասանը, որ Ռէս Գեւոյի տան մշակ չէր կրնէ էղնի, դարձեր է մեր Խաստուրայ Հասան աղէն, մեր բէկը...:

— Որդի՛, — միջամտեց քահանան, որ մինչ այդ բերանը չէր բացած, — Օսմանլուի երկրին մէջ կ'ապրինք, աշխարհի օրէնքը հրմլայ է, հիմա Քաչալ Օսմանի տղան Խաստուրայ աղայ է, բէկ է. մեր աւետարան լէ կ'ասի. «Տուք զկայսերն կայսեր եւ զԱստուծոյն Աստուծոյ»:

— Աշխարհի օրէնքն էսմա՞լ է, հա՞ տէրտէր, էսմա՞լ է, ես Միլիք Ասլան բէկի թոռ, պորտէ պորտ արիւնով թոռուն, էս օր քէլ Օսմանի լամուկ Հասանը իմ գլխին նստի, — ու յանկարծ դառնալով Ռէս Յակոբի կողմը, — Ծօ շուն, էդ իմալ, տան գլուխ մէկ չափ ցորնի տեղ, մեր գեղական երեք կիտայ Հասան աղիդ, իմա՞լ եղաւ որ հարիւր բարդ խոտէն չորսի տեղ ութ բարդ կի տան. ծօ՛, տարին տան գլուխ մէկ մարդ կ'աշխատէր հինգ օր աղէի համար, էդ իմա՞լ հինգ օրը տասնմէկ եղաւ. ըսէ՛ տեսնեմ, դաւաճան հայ, էսոնք քու մարիֆէթներդ չե՞ն, էդ ցորենու եւ խոտի մէկ մաս քու առջին չի՞ նետեր քու Հասան աղէն, իմալ որ իր շներուն ոսկոր կը նետէ: Ծօ շուն, դուն էն մարդը չե՞ս որ Խաստուրայ կուռին...:

— Ֆրանկ Յովսէփն էր տղաներու տեղը մատնողը, — սարսափած պոռաց Ռէսը, — վալլահ ես չէի...:

— Ծօ շուն, Ֆրանկ Յովսէփը ո՞ւր մարդն էր, գիշեր ցերեկ քեղի հետ կ'եղնէր կը նստէր, — շարունակեց անողորմ Առիւծ Գեւոն, մինչ Ռէսը ճակտին մարգրիտի նման շարուած պաղ քրտինքը կը սրբէր, — հէյ Ռէս Յակոբ,

Ռէս Յակոբ, քու հեր, քու մեր, Աստուած ողորմի էնոնց հոգուն, իրենց գերեզմանի ծանր քար, գեղականի ա- նէծքով դժոխքի բայ եղան: Մեր գիւղ քանդեցիր, աղ- քատ գեղական ոտքի տակ առիր, որ քու տուն փառաւոր- ուի, հարամ մալով լեցուի: Անաստուած մարդ, աղքատ գեղականի հացը ձեռքէն խլեցիր, քու ամբարները լեցու- ցիր, մէկ լէ Հասան աղայիդ: Յորի՞ սուտ լաց կ'եղնիս Ռէս Գեւոյի տան համար, մեր տան անուն, մեր տան պատիւ շա՞տ կը պահէիր, յորի՞ էս տաս տարուան մէջ ոտքդ չդրիր էս տան սեմէն ներս: Իդ իմա՞լ եղաւ մեր տան ճամբէն չմոռցար, երէկ էսօր էստեղ կի դաս: Հալ- բաթ կուգաս, հիմա Առիւծ Գեւոն փառք Աստուծու սաղ սալամաթ տուն եկաւ, տուշմաներու աչք պիտի հանի, վեր իր միւլքերուն տիրութիւն պիտի անի, բարեկամին բարեկամ, դուշանին հոգէառ դուշման պիտի եղնի: Էս բան Հասան աղէդ լէ, դու լաւ լաւ գինաք: Էս խօսքեր մէկ կողմ մնան: Յորի՞ դքեղի եւ զտէրտէր ճամբեր է Հասան աղէդ. իմ հօրենական հոգե՞ր ետ պիտի տայ, շնորհա- կալ եմ, պալքի ջաղացս լէ ետ տայ, աւելօք շնորհակալ եմ, պալքի ձիկ լէ իր ղօլամներաց մէջ առնու, երկրաց մինչեւ ի երկինք շնորհակալ եմ: Էլ բան ունի՞ք ասելիք, չէ՛: Միտք կ'անէք, էսքան բարիք, էսքան լաւութիւն թաղաւորն լէ չի անի: Մելիք Ասլան բէկի թոռ, Առիւծ Գեւոն, Հասան աղին թեմաննա՛հ կ'անի, աղի ձեռք ոտք կը պաչի, անցուկը մոռցուկ կ'եղնի: Էս չէ՞ ձեր խոր- հուրդ:

— Որդի, իմալ ասեմ, Ռէս Գեւոյի տղէն վեր մեր աչաց վեր մեր գլխին տեղ ունի. մեր ցանկութիւն, մեր աղաչանք էն է, որ մեր գեղին խաղաղութիւն եղնի, ի- մալ որ Ս. Աւետարան լէ կ'ասէ. «Մերէ դըռ դըրացին անձիդ պէս». էս է մեր խնդիրք: Մեր Խաստուրայ մէջ խաղաղութիւն էղնի:

— Միտքդ հասկցայ Տէր Նշան, Հիմա հասկցայ, խա- ղաղութիւն էղնի մէջ Խաստուրայ: Փառք Աստուծու խա- ղաղութիւն չէ՞: Էս առտու ընկերոջս հետ կ'երթայի մեր ջաղացք, որ երկու քսան տարի մերն է եղած, զջաղաց- պան էնպէս կը ջարդէի, որ երկու ամիս պառկէր, տե- ղացը չկրնար շարժել. հիմա տեսէք, ես խսիրի վրայ կը պառկիմ, թանապուրով դո՛հ կ'եղնիմ, մէկու մը բան ը- սի՞, դանդաւտեցա՞յ, իրաւունք պահանջեցի՞: Չէ՛, վալ- լահ, չէ: Հա, պալքի գիշերուան դէգերու կրակ քեզ ու Հասան աղին մտահոգ է ըրած: Դուք լէ գիտնաք, էդ էդպէս է, մեր Ալաշկերտու հին ատատն է: Առաջ հայե- րաց դէգեր կը վառէին, յորի՞ քրդերունը պիտի չվառի: Հը՛, հիմա սահմանադրութիւն է, որ ասել է հաւասարու- թիւն: Գրդերը հայ կը սպաննին, խեղճն լէ կը սպաննին, իշխանաւոր մարդն լէ: Յորի՞ հայն լէ դքիւրդ չսպաննէ, ղըօլամ չսպաննէ, զաղա, զբէկ չսպաննէ:

Առիւծ Գեւոյի խօսքերուն տակ թաղնուած սպառնա- լիքը այնքան բացորոշ էր, որ Ռէսը ամբեցաւ նստած տե- Ղը, իսկ քահանան, ձեռքը ոտքը դող ելած, ուղեց բարձ- րանալով սենեակէն դուրս երթալ:

— Հելէ տեղդ նիստիր, — յօնքերը կիտելով սաստեց Առիւծ Գեւոն, — հիմա իմ ըսելիքս մտիկ ըրէք: Իդ քաջալ Օսմանի տղէն Հասանը իմալ որ ջլութ մեր գեղ եկաւ, մեր տան մշակ եղաւ, էնպէս լէ կ'երթայ էս գեղէն, կամ դե- ղականի նման կը մնայ էստեղ, գեղական ո՛չ աշխատող իր տայ, ոչ ցորեն, ոչ լէ խոտ: Էնոր ըրած անիրաւու- թիւններ քթէն բերնէն դուրս կը քաշեմ, էս խօսք ձեր մտքէն չհանէք: Էս մէ՛կ: Ռէս Յակոբ, դու գեղին վասա- կութիւն էրեցիր, ոչսութեան միւհիւր վաղ կը տանիս թասլիմ կ'անես թոփրաք Գալէի հիւրիւմաթին: Մեր գեղական նոր ոէս կ'ուղէ: Էս լէ երկուք: Բարեւ արէք ձեր Հասան աղին, ասէք էնոր, ես իմ հաշիւ իմ ձեռքով

կը մաքրեմ իր հետ: Էս լէ երեք: Տէր Նշան, քու բան լէ
էրզրումայ առաջնորդի ականջը կը հասցում: Տէ՛, հիմա
Ժիր շարժեցէք, երթաք բարով, քանի խաթա մը չէ ելած
ձեռքէս:

Աւելորդ է ըսել թէ քահանան եւ Ռէս Յակոբը թռան
տեղերնէն եւ աճապարեցին շուտով դռնէն դուրս վախ-
չիլ: Հաղիւ թէ ասոնք հեռացած էին, Թոփալ Սատանան
բարձրաձայն սկսաւ ծիծաղիլ, աչքերը արցունքով լեց-
ուած:

— Մեծ ախպէր, վալլահ մարդ քեզի հետ մնայ էս
խասիրի վրայ սրտկած, քան թէ էտ հաստավիզ աւա-
նակի տան բարիքները վայելէ: Ինչ լաւ կերցուցիր: Էդ
խեղճ տէրտէրն լէ իմալ որ աշնան չորցած տերեւ, էն-
պէս կը դողար: Հը, ի՞նչ միտք կ'անես, էդ մարդոց դա-
լու վրայոք:

— Ծօ Թոփալ, է՞դ լէ չհասկցար: Տնաչէնի տղայ,
Հասան տղէն ճամբեր է, զտէրտէր եւ դէս, որ կեր-
պով մը իմ հետս հաշտուի, միւլքերս ինձ ետ տայ, ես
լէ մինչեւ հիմա արածներ մոռնամ, անցածը մոռցուկ եղ-
նի: Հէ՛յ, հէ՛յ, ես Առիւծ Գեւօն եղնիմ, էդ քրդու լա-
մուկ իմալ որ շան առջեւ բան մը նետէ ու ես լէ թէմէ-
նահ ընեմ:

— Բայց մէկ մը իմայիր թէ՛ էդ Հասան աղէն ի՞նչ
պիտի տայ:

— Թոփալ, դու մեր գեղականի բան չես հասկնար,
հիմա Ռէսն ու տէրտէրը աղի մօտն են, ես Առիւծ Գեւօ
չեղնիմ, թէ էս գիշեր էդ Հասան աղէն էս տեղ չգայ:
Քիչ լէ համբերէ կը տեսնես:

Առիւծ Գեւօն ճիշդ գուշակած էր: Ռէս Յակոբն ու
Տէր Նշանը շունչերնին առին Հասան աղայի մօտ որ ան-
համբեր կը սպասէր անոնց վերադարձին: Իրարու բերնէ
խօսք խելով պատմեցին Առիւծ Գեւոյի ըսածները, բան

մըն ալ իրենց կողմէն աւելցնելով: Հասան աղան մօրու-
քը ձեռք առաւ, երկար մտմտաց, գլուխ փարտեց, ախ
վախ ըրաւ: Կը զգար որ Խաստուր գիւղը, որու վրայ
Ժառանգական ոչ մէկ իրաւունք ունէր, մատնեբու ա-
րանքէն ահա կը սպրդէր: Արդէն Կովկասէն եկող տա-
րադիրներու պատճառով բաւական դիւստացաւ ունե-
ցեր էր, հիմա ալ որ Ռէս Գեւոյի Ասլան բէկը եկաւ,
խնդիրը պիտի բարդանար: Հասան աղան խելօք, հեռա-
տես մարդ մը, վճռեց փոխանակ կոռով ամէն ինչ կոր-
սընցնելու, անուշուրթեամբ քիչ վնասով ելլել մէջէն:

Երկու ժամ վերջ Հասան աղան տէրտէրի հետ մտաւ
Առիւծ Գեւոյի մօտ: Առաջին աքլորականչին մօտ միայն
հեռացան հիւրերը: Ամէն ինչ կարգադրուած էր: Հողե-
րը այնքան տարիներ շահագործած լինելուն համար Հա-
սան աղան համաձայնեցաւ երկու հարիւր չափ ցորեն
տալ: Ջաղացքը որ հաղիւ չորս տարի բանեցուցած էր,
չորս եզով փոխարինեց: Իսկ ոչխարներու փոխարէն ե-
րեք կով իրենց հորթերով, երկու եզ, եւ մէկ մատակ
խոտտացաւ ուղարկել Առիւծ Գեւոյին. եւ որպէս թէ ա-
նոր սենեակին խեղճութիւնը տեսնելով՝ երկու գորգ եւ
տաս հատ ալ թաղիք:

Երբ երկու ընկերները առանձին մնացին, Առիւծ
Գեւօն աչք կծելով նայեցաւ Թոփալ Սատանային:

— Հը Թոփալ, հիմա ասա, երկու շաբաթէն մեր
տան մէջ հարսնիք կ'եղնի՞ թէ չ'եղնիր:

— Հա՛, կ'եղնի, — համաձայնեցաւ Թոփալ Սատա-
նան, — եթէ կարգուելու միտք ունիս...:

— Ծօ, ք... մեռելի տղայ, քեզի կ'ըսիմ:

— Գեւօ, ախպէրս, ես ի՞նչ ընեմ, կարգուիմ իմա՞լ
պահեմ զիմ կին:

— Ծօ, ծուռ, ես քու ախպէր, քու ընկեր, մէկ լէ էն
կայ, որ դու մեր տան մէջ պիտի մնաս:

— Էդ իմա՞լ թէ՛ ձեր տան մէջ կը մնամ :

— Հէ՛յ, հէ՛, քու մէր չմեռնէր Թովալ Սատանայ : Ես աղջիկ լէ գտուկ իմ, ամէն բան լէ հաղրած իմ, Սարգիս ակաօրս աղջիկ, Լուսիկ, տասնըութ տարին ընցեր է, դեն պիտի առնես :

— Ախպէ՛րս, ա՛ն մատ մը աղջիկ, ես լէ քառսունը անցուկ...

— Ծօ, աւարայ աւարայ մի խորադեր, Առիւծ Գեւօն իր արած դինայ, հա, Նոյեմդար լէ քըզի հաւներ է. մէկ լէ իմ ակապէր, դու բէնձպէրութենէ կը հասկնաս, ես, դու լէ դինաս երսուն տարի ձեռքս մածի չեմ դարկած :

Թովալ Սատանան հաւանութիւն արտայայտող ձեւով մը դլուխը ծռեց :

Շարաթ երեկոյեան արարողութենէն ժամ մը վերջը, Ս. Աստուածածնայ վանքի եկեղեցին լեցուած էր խռոն բաղմութեամբ : Ինչպէս ժողովուրդը կ'ըսէ, «առեղ ձգելու տեղ չի կար» հոն : Մինչեւ հեռուոր Թովորազ Գալէէն, Խաչուէն, Երիցու դիւղէն եկած էին, մասնաւորաբար երիտասարդները, չհաշուած մօտաւոր դիւղերէն եկող հարիւրաւոր բաղմութիւնը : Իսկ Խաստուրի ժողովուրդը մեծով պզտիկով ներկայ էր :

Առիւծ Գեւօն, Թովալ Սատանան եւ տեղացի երկու երիտասարդներ որոնք նոր վերադարձած էին Կովկասէն՝ եկեղեցի մտան ու դասի մէջ քահանաներու յատուկ տեղը նստան : Եկեղեցիին մէջ չչուկ մըն է վրթաւ, ամէն գլուխ դարձեր էր դէպի դասը : Առիւծ Գեւօն պահ մը հանգստանալէ վերջ անցաւ տիրացուներու յատուկ կիսաշրջանին մէջ տեղը : Եկեղեցիին մէջ խօսակցութիւն, չչուկ անմիջապէս դադրեցան :

— Իմ աղիզ ակալրտիք, — սկսաւ Առիւծ Գեւօն յայտնապէս յուղուած, — էս օր իմ կեանքի մեծ օրն է.

երսուն տարի առաջ դաշախ դառայ, Թողի զիմ տուն, Ալաշկերտու ոսկի դաշտ, մշակ եղայ օտարաց դռներ, չարչրանք, նեղութիւն քաշեցի, վերջէն լէ աղդութեան զինուոր եղայ : Շատ լէ կռիւներու մէջ մտայ ելայ, Աստուած պահեց որ մէկ լէ բաց աչքով տեսնամ զիմ գեղ, զիմ բարեկամներ : Իմա՞լ եղաւ էս հրաչք : Կ'ասեն սահմանադրութիւն եկաւ : Թող հրմլա եղնի : Սահմանադրութիւն ո՞վ բերեց : Մեր հայու աղք, մեր ճահիլ ճիւղան տղերանց արիւն, մեր յեղափոխութիւն բերեց իտա սահմանադրութիւն :

— Ախպրտիք, էս սահմանադրութիւն որ կ'ըսեն համ կայ համ չկայ : Էս իմա՞լ կ'եղնի : Ըսելս էն է որ մենք զմեր իրաւունք ճանչնանք, զաղդութեան շահ պաշտպանինք, էն ժամանակ լէ սահմանադրութիւն կ'եղնի : Վանայ քաղաքից կ'ելնէի, աղդութեան մեծ, Աստուած պահէ էնոր աղիզ արեւ, մեր պարոն Լեւոն զիս մէկ կողմ քաշեց, «Առիւծ Գեւօ» ըսեց. «դու իմ աջ բազուկ, զքեզ կ'ուղէի իմ կուշտ պահել, քննի որ կ'երթաս, բարով երթաս, հազար բարով, ամմա, մտաց չհանես որ Ալաշկերտու դաշտ, Ալաշկերտու ժողովուրդ վըր քու ճակտին գրուկ է : Էս բան չմոռնաս : Միտք էրէ էն տեղաց հին ընկերներաց հետ կազմակերպութեան գործ դայիմ բըռնէ» : Ախպրտիք էս կազմակերպութեան ասած բան իմալ որ եկեղեցու թամալն է : Առանց թամալի եկեղեցի կ'եղնի՞, օճախ կ'եղնի՞ : Դուք զէդ բան քան զիս լաւ գիտնաք : Խօսքս էն է, որ կազմակերպութիւն աղբի թամալն է : Առանց ընոր սահմանադրութեան բան վեր աւաղու գրուկ կ'եղնի : Ալաշկերտու դաշտ որ է Բադրեւանդ, վեր ամէն տեղաց մեր պապերանց, մեր թագաւորաց, մեր իշխանաց զմեծութիւն, զմեծաշինութիւն կ'երեւայ : Յորի՞ էդ փառք, էդ մեծութիւն, հայու թագաւորութիւն կորաւ : Միտք արէք, դուք լէ էդ պատճառ կ'իմանաք :

Մէջ նախարարաց չկէր սէր միութիւն. կուշտ կշտի չեկին, ամէն մէկ իր գլուխ սլահեց, իր բերդ ամրացուց, իր մալ, իր միւլք մտածեց: Ուռումն եկաւ, աճէմն եկաւ, իր մալ, իր միւլք մտածեց: Սուրբն լէ եկաւ, եկան եւ Արապատանու ջուրէն եկան, թուրքն լէ եկաւ, եկան եւ զնախարարներ ջուկ ջուկ ջարդեցին, Հայաստանի փառք լէ քամու տուին: Հիմա դուք ըսէք, որ սէր միութիւն եղնէր, որ մեր նախարարներ, իշխաններ զշուրջ թաղաւորին կանգնուկ եղնէին՝ Հայաստան աշխարհ լէ կադկերտու ժողովո՛ւրդ, որ քան զհաց՝ կադմակերպութիւն առաջ կուգայ: Եդ խօսք լէ կ'ըսէր մեր պարոն Լեւոն:

Հոս երկար շունչ մը քաշեց Առիւծ Գեւոն, պէխերը ոլորեց, մինչ հսկայ եկեղեցիին մէջ շուկ մը խսկ լսուեր:

Առիւծ Գեւոն երկար խօսեցաւ դպրոցներու անհրաժեշտութեան մասին: Ըսաւ որ ամէն գիւղի մէջ դպրոց մը պէտք է բանալ, որ երեխաները «չօպան չեղնին, աշխարհի բանն իմանան»: Երկար բացատրեց դպրոցի օգուածը, իւրապատուկ օրինակներ բերաւ, տգէտ մարդու եւ ուսեալ մարդու տարբերութիւնը ցուցուց, այն տպաւորութիւնը ձգելով որ ինքն ալ գիր կարդումէ կը հասկնայ: Թեան մէջ եւ կոչ ըրաւ բոլոր գիւղացիներուն, սրտովին փարիւ հայ դպրոցին, ուր պիտի կըթուի նոր սերունդը:

Առիւծ Գեւոն, բացի սուր յիշողութիւն ունենալէ, երկարատեւ տարիներու ընթացքին շփուած լինելով հայդուկէն սկսած, մինչեւ մտաւորական ղեկավարներու հետ, աւելի բաղմամբ կադափարական ուսուցիչներու հետ, անոնցմէ լսած մտքերը զարմանալի հեշտութեամբ կ'իւրացնէր եւ պէտք եղած պարադային, իւրապատուկ ձեւով մը կ'արտայայտէր այդ մտքերը:

Իր բացատրութեան ձեւով Առիւծ Գեւոն շատ աւելի հասկնալի էր, քան շատ մը կըթուած խօսողներ, որոնց ըսածները ժողովուրդը նոյնիսկ չէր հասկնար: Դպրոցական հարցի մասին խօսելէ վերջ, Առիւծ Գեւոն սկսաւ խօսիլ հայերու եւ քիւրդերու փոխյարաբերութեան մասին:

— Հիմա ախպրտիք, մեր դրկիցներուց շատեր քրդեր են: Առաջ Արաշկերտու դաշտի հայութիւն շատ շատ էր, մէկ լէ քրդեր զօրեցին: Հիմա ամէն հայու գեղի մէջ քրդեր կան, շատ դեղեր լէ դմէն քրդու են: Մեր պապեւրաց ժամանակ մէջ մեր գեղերաց քիւրդ չկէր, Եդ իմա՞լ քրդեր շատցան, Եդ իմա՞լ մեր գեղերաց մէջ աղէք կան, բէկեր կան: Իմա՞լ եղաւ, Եդ աղէքը, բէկերը հարկ դրին, օլամ դրին վեր մեր վղին, մէկի տեղ տասը ձէռէմէ առան: Դուք լէ դինաք, որ մեր աշխարհ մէկ սուլթան ունի, մենք լէ էնոր դրած օրէնք կը պահենք: Եդ իմա՞լ կ'եղնի, որ հըմ սուլթանին հարկ կուտանք, տասնորդ կուտանք, հըմ լէ Եդ աղաներաց ցորեն կուտանք, յարդ կուտանք, խոտ կուտանք, գեղականով էնոնց արտեր կը վարենք, կը ցանենք, կը հնձենք, կալ կ'ընենք, ցորեն լէ անոնց ամբարները կը լեցենք: Ախպրտի՛ք, մեր թաղաւոր հայ չէ, անհաւատ է, բայց էս երկրի թաղաւորն է: Հիմա դուք ըսէք, Եդ բէկեր, Եդ աղաներ մեր թաղաւորի լաճե՞րն են, ախպօր տղե՞րքը: Դուք լաւ դինաք մեր խոստուրայ պատմութիւն: Գէլ Օսման Մուլա Սիւլէյմանու եկաւ մեր դեղ երկու լամուկներաց հետ ջուլ ու բալաս շալկած, մշակ դարձաւ մեր տան: Զըղի կը հարցում, քանի՞ տարի անցաւ էն օրէն, երբ քէլ Օսման դարձաւ Օսման աղէ, ինքն ու իր լամուկներ խարձ դրին մեր վըղին, օլամ առին, խոստուրայ աղա դարձան: Էսպէս լէ միւս հայ գեղերաց պատմութիւն: Հիմա, դուք ըսէք, ողջ

Ալաշկերտու զաշտին մէջ կարա՞ք ցուցնել մէկ քրդու գեղ, որ հայ աղէ ունենայ...:

Ընդհանուր ծիծաղ մը փրթկաց ժողովուրդի մէջ:

— Կը ծիծաղաք, հա՞, Ալաշկերտու ժողովուրդը կը ծիծաղաք, չունքի լաւ դինաք, որ էդպէս բան չ'եղնիր, քիւրդը զհայ յիւր իր գլխուն աղա չի ճանչնար: Յորի՞ չ'եղնիր. քրտու սիրտ կայ՝ մըղի չկա՞յ, քրտուն խելք կայ՝ մըղի չկա՞յ, քրտուն քաջութիւն կայ՝ մըղի չկա՞յ, քիւրտ կրնայ սպաննել՝ մենք չե՞նք կրնայ: Հէ՛յ, հէ՛յ ախպրտիք, երնէ՛կ դուք լէ Ղզլճու սար եղնէիք, ձեր աչքերով տեսնայիք, թէ իմա՞լ հաղար հաղար քրտերաց բաղմութիւն ծակ ու ծուկ կը մտնայ Փէտայու կիւլլէի առջեւէն փախչելու համար: Քիւրտը քաջ է, զօռալ է, երբ դուք գլուխ կը ծռէք, թամաննահ կ'անէք էնոնց: Օր մը լէ դուք ճակատ բռնեցէք, իրանց խօսքերով խօսքը՝ սէք, կիւլլէին կիւլլէով ճիւղապ տուէք, էն վախտ քըրտնէք, հա՛յ հա՛յը կ'երթայ, վա՛յ վա՛յը կը մնայ: Ըսելս էն է, ամէն գեղ գեղական իր հաշիւ ինք պիտի տեսնայ իր բէկի, իր աղայի հետ: Ամէն հաջող շուն խածան չ'եղնիր, ամէն բէկ լէ բէկ չ'եղնիր: Հասկցա՞ք իմ խօսքերաց խորհուրդը:

Ինչպէս չէ՛, պարզ էր այդ խօսքերու միտքը: Բազմութեան մէջ փափսուք մը ծայր առաւ: Ամէն մարդ իր հասկցած ձեւով կը բացատրէր Գեւոյի վարադուրած խօսքերուն իմաստը:

— Ասլան բէկը էն ասել կ'ուզէ, — կը բացատրէր երիտասարդ մը քովը նստող տարեց մարդու մը, — մեր բէկերաց վզակոթին տալով հայ գեղերաց դուրս նետենք:

— Լա՛օ, էդ ո՞նց կ'եղնի, ախր էնոնք աղա բէկ, չընէն շատ լէ ղօլամներ ունին...:

— Պա՛, սահմանադրութի՞ւնը...:

— Լա՛օ, էդ սուտ բան է, աղան աղա է, բէկը բէկ,

րայան լէ րայա կը մնայ, աշխարհի օրէնք էսպէս է. պա՛, Ասլան բէկ որ էդ խրատ մեղ կի տայ, հէ՞ր Հասան աղէն խոստուրայ աղա կը մնայ:

Այդ պահուն Առիւծ Գեւոն ձեռքը վեր բարձրացուց՝ վերջ տալով փափսուքին ու շարունակեց.

— Էս մէկն լէ քեզ կ'ըսիմ, խոստուրայ ժողովուրդը: Ես զիմ տալէն ձեռքի չ'թողուցի, ես իմ ձեռքով իմ հալալ հախ առի: Ըսկից վերջ, մէջ մեր գեղին, ո՛չ օլամ, ոչ աղայի հախ եւ ո՛չ լէ Հասան աղա: Էդ մարդ հող ունի մէջ մեր գեղին, էտոր ո՞վ կարայ բան ըսի. թող ի՛նք ցանէ, ինք ուտէ: Բայց խոստուրայ մէջ էլ աղա չկայ: Էս խօսք մտահան չանէք:

Եկեղեցիի մէջ խօսելու հանդամանքը կարծես փականք դրած լինէր Առիւծ Գեւոյի լեզուին. զուսպ եւ հանդարտ կը խօսէր, զգուշանալով իր գունազեղ բառերը գործածելէ: Բայց յանկարծ կարծես մոռցած ամէն ինչ, զօրաւոր ձայնով մը դռաց.

— Վա՛յ ընոր որ էս իմ խօսք ակնշու ետին կը նետէ: Վա՛յ ընոր որ Հասան աղին չոյի մը կի տայ, է՛ն սուրճ Տիրամէր, է՛ն սուրբ Աւետարան վկայ եղնի, ես էդ մարդու աչք քէօքէն դուրս կը հանիմ, շներաց կեր կ'ընիմ: Ես զիմ ըսի, խոստուրայիներ, խօսք ձեռքի է:

Ժողովուրդը կարծելով թէ վերջացաւ՝ տեղէն երեւոյց եւ չընկ մը փրթաւ եկեղեցիին մէջ, մինչ Առիւծ Գեւոն վայրկեան մը հանդստանալով շարունակեց.

— Մէկ լէ էն պիտի ասէի: Մեր Աստուածածնայ վանք, հին օրերուն իմալ որ Էջմիածնայ վանքն եղնէր, ողջ Ալաշկերտու զաշտ, Կաղղուան, Կարս, Աստուածածնայ տօնին ըստեղ տօնախմբութեան կուգար: Էդ իմա՞լ մոռցաք զմեր վանք: Հէ՛յ ախպրտիք, Լէնկթիմուր զմիր վանք երկու անգամ էրէց: Լէնկթիմուր սատկաւ, մեր Աստուածածնայ վանք կանդնուկ է: Էս սուրբ խորա-

նին առջեւ, Սրբոյն Տէր Դաւթի գերեզմանը կայ, էնոր սուրբ հող քանի՜ քանի՜ հիւանդներաց սաղցուցեր է. դուք էս լէ մոռցաք: Հլա շատ օր կայ Աստուածածնայ տօնին: Գեղերանց ժողովուրդին խապար տուէք, ամէն մարդ քիւրթէթով դայ էտ տօնին, աղբութեան սուրբ հաւատք զայլմ պահենք: Է՛ ախարտիք, շատ երկար խօսայ, շատ լէ խօսք ունիմ: Հիմա ամէն գեղի մէկ մարդ ճամբեցէք, էս գիշեր իմ մօտ դան, էնոնց հետ խորհուրդ ունինք, աղբութեան գործ կայ: Է՛ Ալաշկերտու ժողովուրդ, ձեզ տեսայ, երսուն տարուայ կարօտս առա: Սաղ եղնէք, դուք զաղգութիւն, աղգութիւն լէ գձեզ պահի:

Գիւղերու ներկայացուցիչները այդ գիշեր մինչեւ աքլորականչը Առիւծ Գեւոյի մօտ մնացին, զանազան հարցերու մասին կարգադրութիւններ ընելով: Նախ Ալաշկերտի շրջանի համար երեք անգամով մարմին մը ընտրուեցաւ, որուն նախագահը բնականաբար Առիւծ Գեւօն էր: Այդ մարմինը կոչուեցաւ Բադրեւանդի Կոմիտէ: Այդ մարմնի երկրորդ անգամը Կովկասէն նոր վերադարձած Ապրօն էր, հայ-թրքական կռիւներուն մասնակցած կտրիճ զինուոր մը. իսկ երրորդը՝ Մուլա Սիւլէյման գիւղին Փրանք Մարգիսը, որ ուսումնական մէկը համարուելուն՝ պրն. Սարգիս կը կոչուէր:

Ինչպէս Հայաստանի բոլոր շրջաններու մէջ, նոյնպէս ալ նորաստեղծ մարմնի գլխաւոր մտահոգութիւնը կեդրոնացաւ զինման եւ ինքնապաշտպանութեան հարցի շուրջ: Զէնք ճարելու հարցը Կարնոյ եւ Կաղզուանի հետ կապուեցաւ, իսկ դրամական միջոցներ ստեղծելու համար ընդունուեցաւ Առիւծ Գեւոյի առաջարկութիւնը. այն է՝ տուրքի ենթարկել շրջանի գիւղացիութիւնը ըստ կարողութեան: Այդ միջոցէն զատ, անցեալի մէջ կասկա-

ծելի համբաւ ունեցող հարուստներէն բացառիկ գումարներ պահանջել, ըստ Առիւծ Գեւոյի ասութեան, «քիչ մը արիւն առնել այդ շներաց»:

Ինքնակոչ աղա բէկերու հարցի շուրջ կարծիքներու տարբերութիւն չկար: Ամէնքն ալ համաձայն էին զանոնք հայ գիւղերէն դուրս քշելու, միայն ձեւի մասին տարակարծիք էին ունենում:

Որքան Առիւծ Գեւօն կը սիրէր բաղմութեան առջեւ երկարապատում ճառեր խօսիլ, ժողովներու ընթացքին սակայն, ընդհանրապէս զուսպ՝ կը բաւականանար ցուցումներ ընելով: Ինքնակոչ աղաներու մասին պարզ եւ յստակ էր անոր տեսակէտը:

— Էդ աղաներ, իմալ որ մեր տան բալի շուն, էն է փետը փարտեցիր, պոչը մէջ երկու ոտներաց վնկալով կը փախի մարադ: Թահո՞ւ, էդ աղաներաց խասիայաթ դիտնամ. զօռ որ եղնի, քէօշ ու պարխանով դուրս կուգան մեր գեղերաց: Որ դուրս չեկին, ըն վախտ գեղական զոդտուկ կրակ կը տայ քէօշկերաց, գէշութիւն կ'անի: Բան է թէ զօռպա աղա մը եղնի, գեղական չը կարայ իդա մարդու հախէն դալ, էդ խնդիր կ'իյնայ վեր կոմիտէին: Էտոր մասին լէ մենք հալպաթ ճար մը կը դըտնանք:

Անշուշտ բառ առ բառ ընդունուեցաւ Առիւծ Գեւոյի առաջարկութիւնը, թէեւ ոմանց համար շատ ալ հասկնալի չէր կոմիտէի անելիքը: Միայն Ապրօն ու Թովալ Սատանան զոհունակ ժպիտ մը փոխանակեցին իրարու հետ:

Դպրոցական հարցն ալ բաւարար լուծում մը ստացաւ ներկայացուցչական ժողովին մէջ: Թէեւ երեք անձերէ բաղկացած մարմին մըն ալ այդ գործը վարելու համար ստեղծուեցաւ, բայց գործի ամբողջ բեռն ծանրացաւ նախագահի վրայ, որ Առիւծ Գեւօն էր: Որոշուեցաւ երեսուն տունէ աւելի բնակիչ ունեցող գիւղերու

մէջ դպրոցներ բանալ: Այս նպատակի իրագործումը քիչ մը շատ ինքնուրոյն ձեւով առաջ տարաւ մեր բարեկամը եւ պիտի խոստովանինք, որ անոր որդեգրած ձեւը յետոյ մեծ անախորժութիւններու պատճառ դարձաւ: Այնտեղ ուր խօսքը բաւարար արդիւնք մը չէր տար, Առիւծ Գեւօն իր խօսքերու տրամաբանական արժէքը չեղտելու համար ծեծի օժանդակութեան կը դիմէր, որով դպրոցական ծրագիրը աշնան բաւարար չափով իրականացաւ: Խաստուրի դպրոցը վերաբացուեցաւ, չորս գիւղերու մէջ ալ նոր դպրոցներ բացուեցան, որոնք երկար ժամանակէ ի վեր փակ կը մնային:

— Ծօ, աւանակներ, — մտրակը ճօճելով կը դռար Առիւծ Գեւօն, — մարդ եղէք, գիր կարդում չիմացողը բոշա կ'եղնի. չիչ բոշայէն փաշա կ'եղնի՞:

Նոր դպրոցներու բացման հետ նիւթական միջոցներ ստեղծելու մտահոգութիւնը ծանրացաւ Առիւծ Գեւոյի ուսերուն: Ալաչկերտ հասնելէ վերջ, Առիւծ Գեւօն կանոնաւոր թղթակցութիւն կը պահէր Լեւոնի հետ: Անոր խորհուրդին կը դիմէր տեղական եւ ընդհանուր բնոյթ կրող հարցերու լուծման ժամանակ: Ապրօն գրագրի դեր կը կատարէր, թէեւ այդ պարագան մեր բարեկամի ցաւոտ կողմն էր ու կ'աշխատէր Ապրոյի դերը ուրիշներէն դադտնի պահել: Դպրոցները նիւթապէս ապահովելու մասին Առիւծ Գեւոյի հարցումին, երկար նամակով մը պատասխանած էր Լեւոնը, որուն կարծիքով գիւղական դպրոցներու նիւթական ապահովութեան լաւագոյն միջոցը, գիւղի համայնական արտեր ունենալն էր:

«Համայնական արտի» գաղափարը անմբռնելի նորութիւն մըն էր ո՛չ միայն գիւղացիներու, այլ եւ Առիւծ Գեւոյի համար: Ռուսական մեծ յեղափոխութեան չըջանին կարգ մը պրոչիւրներ կարդացած լինելով, Ապրօն տարտամ գաղափար մը ունէր այդ մասին: Որքան ինք

հասկցած էր, բացատրեց համայնական արտի նշանակութիւնը, աշխատութեան ձեւն ու կազմակերպումը: Թէեւ Ապրոյի բացատրութիւնն ալ բան մը չաւելցուց Լեւոնի առաջարկութեան վրայ, եւ ոչ ալ Առիւծ Գեւոյի խելքին սլառկեցաւ, բայց հանդամանք մը բացայայտ էր. այդ առաջարկութեան հեղինակը Լեւոնն էր, հետեւաբար պարտադրական անհրաժեշտութիւն մըն էր այդ ծրագիրը իրականացնել: Առիւծ Գեւօն դործի անցաւ: Իր իսկ չը հասկցած համայնական արտի մասին խօսելու հարկ չը կար, դաւադանը պիտի խօսէր:

Ինչպէս կը սպասուէր, փոթորիկ մըն էր փրթաւ գիւղերու մէջ: Մասնաւորաբար Խաստուրի գիւղացիութիւնը բռնն ընդդիմութիւն մը ցոյց տուաւ: Ինչպէ՞ս թէ համայնական աշխատանք, համայնական արտ, երբ եւ ոչ իսկ յարգը իրենց մարագը պիտի մտնար: Դեռ նոր աղայի խարճէն, օլամէն աղատուած՝ ահա նոր բեռ մը կ'ուղէին դնել իրենց վրին: Ի՞նչ իրաւունքով: Եթէ դպրոց կ'ուղեն պահել, թո՛ղ պահեն, Աստուած հետեւրը, իրենց ի՞նչ դործը: Անոնք որ դպրոց երեխայ ղրկել կ'ուղեն, թո՛ղ անոնք մտածեն ծախսի մասին: Իրենք գիր կարդում չիմացող ոէնճպեր գեղականներ, ինչո՞վ են պակաս կարգացուր գեղականներէն: Մէկ ալ որ իրենց երեխաները ո՛չ տիրացու եւ ոչ ալ վարժապետ պիտի լինին, հետեւաբար դպրոցի պէտք չունին:

Ալ ի՞նչ օրուայ «Չոջ կոմիտէի նախագահ» էր Առիւծ Գեւօն: Տեղի՞ տալ. չէ՛, մտքէն իսկ չանցուց նման բան մը: Ապրոյի հետ խորհրդակցելով Խաստուրի բնակչութեան լիակատար ցուցակը կազմեց ու Սեպտեմբերի երկրորդ կիրակին, աւտու շատ կանուխ ժողովուրդը հրաւիրեց գաղափար սենեակը խորհրդակցական ժողովի: Անուանական խորհրդակցական ժողով մը եղաւ, ուր խորհրդակցելէ աւելի, գիւղացիք լսեցին Առիւծ Գեւոյի

պարտադիր հրամանները: Եթէ ըսենք թէ առանց դժգոհութեան կամ առանց աղմուկի ընդունուեցան որոշումները, անշուշտ չափազանցած պիտի լինինք: Շատեր բողոքեցին, գտնուեցան գիւղացիներ ալ որոնք բացէ ի բաց մերժեցին ոեւէ կերպով մասնակցիլ համայնական արտի աշխատանքներուն: Առիւծ Գեւոն զարմանալի սառնութեամբ լսեց ընդդիմախօսութիւնները, նոյնիսկ ձայնը չբարձրացուց: Երբ գիւղացիներու վրդովմունքը հետը հետէ հանդարտեցաւ, Առիւծ Գեւոյի նշանին վրայ, Ասորոն դրպանէն թուղթ մը հանելով կարգաց անունները այն գիւղացիներուն, որոնք այս կամ այն կերպով պիտի մասնակցէին համայնական արտի աշխատանքներուն:

Առիւծ Գեւոյի անունը ցուցակի վերի գլուխը բաղմած էր: Երկու տարով մեծ արտը կը յատկացնէր այդ նպատակին, տարին երկու եղ չորս օրով եւ մէկ աշխատաւոր նոյնքան օրուան համար. իսկ սերմանացանի հաւաքման կը մասնակցէր մէկ չանախ ցորենով: Գիւղացիները զարմացած իրարու կը նայէին: Եթէ Առիւծ Գեւոն այդքանը ինքնաբերաբար կուտար, այլ ինչո՞ւ համար ըրած զոհողութիւնը քանի մը անգամ կրկնապատկելով վերջ չէր տար այդ խնդրին, որ այնքան անախորժութիւններու պատճառ եղած էր: Յաջորդ անունը Ռէս Յակոբինն էր, գիւղի ունեւորներէն մէկը: Անոր յաջորդեց Տէր Նշանի անունը:

Հասան աղայի փետրաթափ լինելէն վերջ, այս երկուքի դիրքը հիմնովին փախուեցաւ: Տէր Նշան, ինչպէս ատեն մը Հասան աղայի շուրջը կը դառնար, անոր խելքով կը մտածէր եւ անոր բերնով կը խօսէր, յանկարծ կռնակ դարձուցած երէկուայ բէկին, Առիւծ Գեւոյի շուրջը սկսաւ դառնալ, անոր գովքը երգելով ամէն տեղ: Ռէս Յակոբը թէեւ պաշտօնէն հրաժարած, կը մնար

ընդդիմադիրներու պարագլուխը: Առիւծ Գեւոյի եւ անոր մէջ խուլ հակառակութիւն մը գոյութիւն ունէր, բայց եւ այնպէս Ռէս Յակոբ, խորամանկ աղուէս մը, գիտէր վարուելու կերպը: Ի զուր չէր անցած ինը տարիքու փորձառութիւնը եւ սերտ կապակցութիւնը կառավարական շրջանակներու հետ: Պէտք էր սպասել յարմար առիթի մը, երբ առանց վախի կրնար ատամները ցոյց տալ: Իսկ մինչ այդ՝ համբերութիւն, առ երեսս բարեկամութիւն պէտք էր ցուցնէր: Երբ անգամ մը մագէ կամուրջը անցնէ՞ր...

Տէր Նշանն ու Ռէս Յակոբն ալ առանց նկատողութեան ընդունեցին իրենց վզին դրուած բեռը: Եթէ Ռէս Յակոբի նման մէկը առանց ձայն ձուն հանելու կ'ենթարկուէր, այլեւս գիւղացիներուն ի՞նչ խօսք կը մնար խօսելու: Իրարու ետեւէ անունները կարդացուեցան եւ բողոքի ձայն մը չբարձրացաւ:

Գիւղական կեանքի մէջ որոշելու եւ իրազործելու մէջ բաւական խոշոր տարբերութիւն մը կայ: Եթէ համայնական խնդրի մը մասին գիւղացին կրաւորական անտարբերութիւն կը յայտնէ, սակայն իրազործումը եթէ անհատական զոհաբերութիւն կը պահանջէ, այդ պարագային, կրաւորական գիւղացին կը դառնայ աքթիւ հակառակորդ մը խուսափելու համար ոեւէ աշխատանքէ կամ աջակցութենէ: Ո՛չ դադափարի մեծութիւնը, եւ ոչ ալ համայնքի շահը կրնան չէզոքացնել անոր մէջ արմատացած անհատական վաստակի զգացումը:

Համայնական արտի իրազործումը առաջին քայլին իսկ բազմատեսակ դժուարութիւններու հանդիպեցաւ: Ոմանք կը խուսափէին աշխատելէ, ուրիշներ եղներ չէին զրկեր, չատեր չէին ուղեր մէկ չանախ սերմնացան տալ, որ ինքնին չնչին արժէք մը կը ներկայացնէր: Անգամ մը գործի անցած, այլեւս ընկրկելու մասին չէր կրնար մը-

տածել Առիւծ Գեւօն: Ծեծը, մտրակը իրենց դերը կատարեցին, ու յաջորդ աշնան երբ կայր վերջացաւ ու համայնական արտի ցորենը ամբարեցին դպրոցի սենեակին մէջ, նոր միայն յայտնի եղաւ, որ այդ տարուայ բերքով ուսուցիչի տարեկան թոշակը ասպհոյութեամբ էր: Ասով մէկտեղ, ամէն տարի համայնական արտի շուրջ միեւնոյն դժուարութիւնները ծագեցան, միեւնոյն խըստութիւնները եւ ծեծը շարունակուեցան:

Ալաշկերտի հայ դիւղացիի կեանքը զգալիօրէն կը փոխուէր: Տարիներէ ի վեր երկրէն հեռացած պանդուխտները կը վերադառնային տուն, իրենց հետ բերելով նոր սովորութիւններ, նոր մտքեր, գիւղատնտեսութեան զարգացման համար նոր միջոցներ: Կովկասի մէջ յեղափոխական եւ մարտական դաստիարակութիւն ստացած, հասարակական եւ հաւաքական աշխատանքի ընդունակ այդ երիտասարդները դիւղերու մէջ աչքի զարնող ղեկավարներ դարձան, Առիւծ Գեւոյի վստահելի աշխատակիցները: Տեղական հարցերու շուրջ համայնական ժողովները իրարու կը յաջորդէին: Ինչպէս Սաստուրի Ռէս Յակօրը, նոյնպէս շատ մը դիւղերու ոչները փոխուեցան, ու անոնց տեղը դրաւեցին հասարակութեան վստահութիւնը վայելող անհատներ:

Այլեւս դիւղերու մէջ մունջ մարդ չէր մնացեր: Ամէն մարդ կը խօսէր, կը բողոքէր, իր իրաւունքը կը պաշտպանէր, թէկուզ իր իրաւունքը համարածը լինէր ուրիշի մը լինելիք անիրաւութիւնը: Գիւղական ժողովներու մէջ ամենէն շատ կը խօսուէր ջրի մասին, որ երկրագործի կեանքին առանցքն է, գոյութեան հիմքը: Ամէն տարի հարիւրաւոր կռիւններ կը ծագէին գիւղերու մէջ այդ խնդրի շուրջ: Կոտորուած գլուխներ, իրարու դէմ այրել, գիւղական թայֆաներ, ասոնք բոլորը հետեւանք էին ջրբաշխի կաշառակերութեան եւ ունեւոր-

ներու կաշառք տալու կարողութեան: Արտերու ջուրը չարաչառութեան միջոց մըն էր ջրբաշխի գրպանը լեցնելու:

Աշնան ժամանակ, Զէտկանի մէջ արտերը ջրելու շուրջ մեծ կռիւ մը ծագեցաւ ու այդ խնդիրը հասաւ Բաղրեւանդի կոմիտէին: Առիւծ Գեւօն՝ Թոփալ Սատանան հետը վերցնելով դնաց Զէտկան, տեղին վրայ հարցը կարգադրելու: Ինչպէս ամէն գիւղի մէջ ալ տեղի կ'ունենար, Զէտկանի ջրբաշխը որբեւայրի կնոջ մը իրաւունքին կէսը գողնալով, ջուրը դարձուցած էր գիւղի հարուստներէն Աստուրի արտին վրայ: Անիրաւուած որբեւայրիի ազգականները եւ գիւղի չքաւորները միացած պաշտպան կանգնեցան անոր եւ խնդիրը հասցուցին «կոմիտէին»:

Ռէսի թոնրատան մէջ էին գիւղի տղամարդիկը: Ամէն գլխէ ձայն մը կուգար, բոլորը միասին կը խօսէին, կը գողգոռային. անշուշտ իրար չէին հասկնար եւ կարծեա թէ չէին ուզեր հասկնալ: Ամենէն աւելի յոխորտալով կը պոռային ջրբաշխն ու իր բարեկամները: Իսկ Աստուրը թոնրատան վերի գլուխը բազմած, իր պաշտպանութեան հոգը ձգած էր բազմաթիւ բարեկամներուն, որոնք ամէն միջոցի կը գլմէին եղածը վերադրելու պարզ սխալմունքի մը: Որբեւայրին հազիւ քանի մը բառ կրցաւ արտասանել, որոնք չլսուեցան իսկ, շատկեկ մըն ալ արցունք թափեց ու երկու որբերու ձեռքէն բռնած դուրս ելաւ:

Առիւծ Գեւօն թոնրատան վերի անկիւնը նստած, հետզհետէ կը մոայլէր՝ լսելով իրադարձութիւնը: Յանկարծ տեղէն բարձրացաւ, խոթողով դարձուց շուրջիններուն վրայ: Թոնրատան մէջ տիրեց խոր լռութիւն: Մօտեցաւ ջրբաշխին, անոր ձախ ձեռքը բռնեց, թափով ոլորեց ու մտրակով սկսաւ ծեծել: Զըր-

բաշխի լացն ու ցաւի ոռնոցը հասան մինչեւ գիւղի կա-
լերը: Ներկաներէն ոչ մէկու մտքէն անցաւ օգնութեան
հասնիլ ջրբաշխին: Առիւծ Գեւօն աքացի մըն ալ հասցը-
նելով գետին փոնց դայն ու ծանր ծանր հեւալով մօտե-
ցաւ Աստուրին:

— Ծօ՛, ք... մեռելի տղայ, որբեւայրի կնկան, աղ-
քատ էթումներաց ջուր դբու արտ կը վաղցուս որ էդ
քու վիզ քընց դոմշու վիզ հաստ եղնի, գքու անկուշտ
փոր աւելօք իւղոտի: Թո՛ւ, ես քու մարդ ասողին հօր
հոգին... Ծօ դու կուսպաշտ անօրէն, Զէտկանու ջընե-
բաց պիտի եղնիս. ծօ՛ քէ սիրտ չկա՞յ, սուրբ քրիստո-
նէութիւն չկա՞յ: Աստո՛ւր, Աստո՛ւր, առաջ լէ դու էս
գեղ գեղական լացուցեր ես. քու չարութեան վեր Զէտ-
կանու թիւ չկայ,— մտրակը բարձրացաւ. օդի մէջ ու
թափով իջաւ Աստուրի ուսին:

Եթէ գիւղացիք կրնային անտարբերութեամբ դիտել
ջրբաշխի մը ծեծուիլը, սակայն ինչպէ՞ս կրնային ան-
տարբեր մնալ երբ ծեծուողը գիւղի աղաներէն Աստուրը
լինէր: Զէտկանի Ռէսը վաղեց Առիւծ Գեւոյի ձեռքը
բռնելու, քահանան եւ ուրիշներ մէջ ինկան Աստուրը
պաշտպանելու մտրակի հարուածներէն:

Թոփալ Սատանան անկիւն մը քաշուած, լուռ հան-
դիսատեսի դերով կը բաւականանար: Ինք ալ Աղբակեցի
խեղճ գեղականի մը դաւակը, կը հասկնար թէ ի՞նչ ըսել
է ջրբաշխ եւ գիւղի ունեւոր լինելը: Գրեթէ ամէն գիւղի
մէջ միեւնոյն պատկերը կը կրկնուէր, ջրբաշխ եւ ունե-
ւոր ձեռք ձեռքի տուած կը քանդէին չքաւորներու տըն-
տեսութիւնը: Ունեւորը կը կաշառէր, ջրբաշխը կը դող-
նար: Ահա՛, կենդանի գունաւորումով պատկերացաւ
Թոփալ Սատանայի երեւակայութեան մէջ իր ծննդավայ-
րը, պապենական ողորմելի տնակը, երկու կտոր արտե-
րը, որոնց նորահաս ցորենները դաճած բարձրութեամբ,

նիհար հասկերով, դեղնած ու չորցած, իսկ իրենց արտի
կողքին Տէրտէրանց արտը, մարդահասակ բարձրու-
թեամբ, դեռ եւս կանաչ եւ լեցուն հասկերով: Ամէն
անգամ որ թեթեւ հով մը կ'անցնէր, ցորենի արտը կա-
նաչ ծովու նման ալիք ալիք կը ծփար: Հէ՛յ, դուլումի օ-
րեր: Յանկարծ տեղէն վեր ցատկեց Թոփալ Սատանան,
ձեռքի փայտը իջեցուց Ռէսի գլխուն: Է՛հ, ո՞վ գիտէ,
թերեւս հին հաշիւներ կը մաքրէր Թոփալ Սատանան:

Զէտկանի Ռէսն ու մեծատուն Աստուրը ծեծ ուտեն,
ան ալ որբեւայրի կնոջ մը քչիկ մը ջրին համար, չէ՛,
նման դէպք մը լսուած չէր: Ջրբաշխը վեց օր անկողնէն
չկրցաւ ելլել, իսկ Աստուրը երկու շաբաթ պառկեցաւ,
անկէ վերջն ալ երեք շաբաթ գեղամէջ դուրս չեկաւ: Այդ
դէպքը գիւղէ գիւղ տարածուեցաւ, գիւղերու զալըմ ու-
նեւորները իրենց կաշիներու մէջ սեղմուեցան, իսկ չքա-
ւորներն ու միջակ կարողութեան տէր մարդիկ աղատ
շունչ քաշեցին:

Այլեւս Ալաշկերտի դաշտին մէջ տիրական դէմք մըն
էր Առիւծ Գեւօն, կամ ինչպէս տեղացիք կը կոչէին դայն,
Ասլան բէկը: Գոռգոռացող, հայհայող, մտրակը միշտ
ձեռքին, բայց սրտցաւ, ամենուն տարտը լսող, կարեկիր
դէպի չունեւորը: Կերպասէ լայն շալվար մը, մէջքին
Իսպահանի շալ մը փաթթած, որու արանքէն դուրս կը
ցցուէր կեռ դանչարի փղոսկրեայ կոթը, սաթէ երկար
համրիչ մը ոլորած կոթի շուրջ, ժամացոյցի արծաթէ
երկար շղթայ մը վզէն կախուած, ոսկեթելով բանուած
բրդոտ քեաղախի մը, երկար քօլոդ մը ծոպաւոր փուշի-
ներով չրջապատուած, ահա Առիւծ Գեւոյի պատկառաղ-
դու արտաքին երեւոյթը:

— Է թոփա՛լ,— ընկերոջ ուսը ծեծելով կ'ըսէր Առիւծ
Գեւօն,— վալլա՛հ Ծէրեանէն դէնը գտնուող հողերը աչ-

նան պիտի հերկենք,— ու քօլողը ծռելով ընկերոջ երեսին կը խնդար:

Աստուածածնի տօնէն երկու շաբաթ մը վերջ թուիալ Սատանան ամուսնացաւ, իսկ հոկտեմբերին երբ դաշտային աշխատանքները վերջացան, Առիւծ Գեւօն ամուսնացաւ իր հին ընկերոջ՝ Խաչանի Գրիգորի տասնեւութը տարեկան Ալմաստի հետ: Նման հարսնիք մը ապրող սերունդը չէր տեսած: Եօթն օր եօթ դիշեր դհուլ դուռնայի ձայնը Ալաշկերտի դաշտի վրայ չոքեցաւ, եօթն օր եօթ դիշեր ամբողջ Խաստուրը հարսնետան նման հիւրասիրեց, պատուեց հարիւրաւոր հիւրերը, մինչ Ռէս Գեւոյի ընդարձակ տան մէջ շարժելու տեղ չէր մնացած:

Թէեւ Աստուածածնայ տօնը Առիւծ Գեւոյի եկած առաջին տարին հին ժամանակներու չուրով ու բազմութեամբ չտօնուեցաւ, սակայն յաջորդ տարիներուն մինչեւ իսկ Կաղզուանէն, Կարսէն բազմաթիւ ուխտաւորներ եկան Առիւծ Գեւոյի մասնաւոր հրաւերով:

Խաղաղ տարիներ յաջորդեցին իրարու: Ռէս Գեւոյի նահապետական մեծ օճախը նորէն եւ թերեւս աւելի չնցաւ, հին տոններու նման «վանքի տուն» համբաւին տիրանալով: Պատահական անցորդ, ճամբորդ, պետական պաշտօնեայ թէ «աղբային» մարդ՝ կ'իջեւանէին Առիւծ Գեւոյի տունը, որու դռները բաց էին վանքի դռներու նման եւ սեղանը բաց բոլոր անոնց՝ որոնք բան մը ուտելու համար կը մտնային դռնէն ներս:

Առիւծ Գեւօն տնտեսութեան հոգը ձգած թուիալ Սատանայի վրայ՝ Ապրոյի հետ կը շրջէր շրջանի գիւղերը, գիւղական վէճերուն ու կռիւներուն վերջ տալու, դըպրոցներու մասին կարգադրութիւն ընելու: Սակայն այդ անմեղ պտոյտներու բուն նպատակը ներքին կազմակերպութեան ուժեղացումը եւ շրջանի զինումի դործն էր,

որու իրադործման նուիրուած էր ամբողջովին Առիւծ Գեւօն:

1912 թուականին Առիւծ Գեւօն աղջիկ մը ունեցաւ, իսկ թուիալ Սատանան արդէն երկու մանչերու տէր, երրորդ մըն ալ կը սպասէր ուշ աշնան: Երկու ընկերները միեւնոյն յարկին տակ, համերաշխօրէն կ'ապրէին: Միակ անհամաձայնութեան պատճառը, Առիւծ Գեւոյի խմելու սէրն էր:

— Ալ հերիք եղաւ,— կը պոռար թուիալ Սատանան, ընկերոջ առջեւէն օղիի շիշը վերցնելով:

— Ծօ, դու փորձանք եկար վրը իմ դլխուն,— կը քրթմնջէր Գեւօն առանց ընդդիմանալու:

Առիւծ Գեւոյի քունքերու մաղերը սկսած էին ճերմըկնալ, իսկ թաւ ու երկար պէխերու մէջ արծաթ մաղերը սպառնազին արագութեամբ կը շատնային: Վերջի տարին դաշտի գիւղերուն այցելութիւնները կը ճատած, Առիւծ Գեւօն կը սիրէր օրերով տունը մնալ եւ ժամերով իր եւ թուիալ Սատանայի երեխաները ծռնկերուն վրայ առած կը խաղար անոնց հետ:

Արդեօք կը ծերանա՞ր Առիւծ Գեւօն:

Պալքանեան պատերազմէն անմիջապէս վերջ, 1913 թուականին, հայկական հարցը որ Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ վերջնականապէս թաղուած կը կարծուէր, անակնկալօրէն յարութիւն առաւ, կրկին անգամ զբաղեցնելով եւրոպական պետութիւնները: Սահմանադրութեան յաջորդող տարիներուն մեղրալուսնային շրջանը վերջացած, բազմաթիւ աղգութիւններէ բաղկացած թուրքիան, քաղաքական ծանր կացութեան մը մէջ կը գտնուէր: Բացի Պալքանեան պատերազմի ձգած աւերներէն, հողային հսկայ կորուստներէն, թուրքիոյ բաղկացուցիչ աղբերն ալ, ինչպէս Արարները, Յոյները,

քաղաքական որոշ ձգտումներէ տարուած՝ անջատողական քաղաքականութիւն մը կը վարէին: Ահա այդ ժամանակ անսպասելիօրէն հայկական բարենորոգումներու հարցը դիւանադէտներու կանաչ սեղաններու վրայ երեւցաւ:

Թուրք կառավարութեան վերաբերմունքը դէպի հայերը զգալիօրէն փոխուած, երկուստեք անվստահութեամբ իրարու կը նայէին, երկու հակառակորդ բանակներու նման: Վերջի երկու տարիներու ընթացքին հայերու վիճակը դժհացուցիչ լինելէ շատ հեռու էր: Մասնակի ըսպանութիւններ, թալան, կողոպուտ սովորական երեւոյթներ սկսած էին դառնալ, ինչպէս Սահմանադրութենէն առաջ էր: Հայերու իրաւացի պահանջներէն շատեր տարիներով ձգձգելէ վերջ, կառավարութիւնը ամէն միջոցով կ'աշխատէր նոր խոստումներով բարենորոգումներու հարցը ջուրը ձգել:

Պոլսի եւ դաւառներու հայկական թերթերը էջեր կը նուիրէին բարենորոգումներու հարցին, ամբողջ հայութիւնը սրտատրոփ կը սպասէր բարեյաջող ելքի մը, մինչ քրտութիւնը կատաղած՝ ատամ կը կրճտացնէր հետզհետէ աւելի սանձարձակօրէն դործելով ներքին դաւառներու մէջ: Դժուար չէ երեւակայել թէ այդ օրերուն ինչպէ՞ս Առիւծ Գեւոն դիւղէ դիւղ կը շրջէր, երկարաշունչ ճառերով Հայաստանի մօտալուտ ազատութիւնը կ'աւետէր ժողովուրդին:

1913 թուականը մեծ սպասումի տարին եղաւ Ալաշ-կերտի դաշտի ժողովուրդին համար:

Այդ տարին Սաստուրի Աստուածածնի վանքին տօնակատարութիւնը անօրինակ շուքով եւ խանդավառութեամբ տօնուեցաւ: Պայադիտէն սկսած մինչեւ Բասենի դաշտը՝ ուխտաւորներու բաղմութիւն մը հաւաքուած էր վանք, առանց հաշուելու Ալաշկերտի դաշտի բնակիչներ

ըը, որոնք մեծամասնութեամբ եկած էին: Այդ տարի Աստուածածնի տօնակատարութիւնը պարզ կրօնական բնաւորութենէ դուրս ելած, ազգային դունաւորում մը ստացեր էր շնորհիւ այն հանգամանքին, որ հայկական հարցի լուծումը ա'յնքան մօտ կը համարուէր եւ հայ ժողովուրդը անհամբերութեամբ կը սպասէր Մեծ Օրուան:

Շարաթ առաւ, մութ ու լուսին, Սաստուրի բնակչութիւնը արդէն ոտքի վրայ էր: Ժրաջան տանտիկիները տուն տեղ կը մաքրէին, հրաշէկ թոնիրներու առջեւ ծնկաչոք նստած խաթուն մարիկները լաւաշ եւ քաթայ կը պատրաստէին, ուրիշ կիներ բակերն ու փողոցը կը մաքրէին, ինչպէս նախօրօք պատուիրուած էր: Ամէն տան երդիքի ծխնելոյզէն ծուխի կապոյտ սիւն մը կը բարձրանար դէպի վեր ու ամէն տան մէջ արտասովոր եռանդով պատրաստութիւն կը թեսնէին, հեռուներէն դալիք հիւրերը ընդունելու համար: Ըսենք որ բոլոր խաստուրցիներն ալ կը սպասէին կա'մ խնամիւ մը որ կրնար դալ, կամ մօտ ազգականի մը, քաւորի մը, բարեկամի մը, եօթ պորտ հեռու ազգականի մը եւ կամ պարզ ճանչուորի մը:

Կէսօրէն քիչ անցած՝ դիւղ մտան ճոճացող սայլերու յառաջապահները, իսկ երեկոյեան կողմ Սաստուր տանող ճամբաները բռնուած էին սայլերու շարքով: Երգ, աղմուկ, ճոճացող անիւներ, սայլապաններու գոռգոռոց ու այս բոլորին հետ անտանելի փոշի մը որ մշուշի նման չոքած էր դիւղի վրան: Ամէն տուն լեցուած էր ուխտաւորներով. թոնրատուն, ախոռի սաքու, վերջապէս ուր որ կարելի էր՝ տեղաւորուած էին բախտաւորները, իսկ ուխտաւորներէն շատեր վանքի դերեղմանատան մօտ ծառերու հովանիին տակ որոշած էին անցընել դիշերը:

Երեկոյեան նախատօնակի արարողութենէն վերջ, եկեղեցիի շուրջը տօնախմբութեան ուրախութիւնները

սկսան: Զուխտ զուռնաներու եւ դհոլներու համաչափ տըմտըմբոցով ձեւաւորուեցան կլոր պարի շրջանները, տօնական զգեստներով երիտասարդ ուխտաւորներ, աղջիկներ ու հարսեր ձեռք ձեռքի տուած՝ երբեմն աշխոյժ, երբեմն ալ հանդարտ, միաձեւ շարժումներով սկսան դառնալ: Առիւծ Գեւոյի տունը այդ օր իսկական հարսնետան մը կերպարանք ստացեր էր: Կէսօրէն սկսած հիւրերու շարանը ծայր տուաւ: Թոնրատունը, ախոռի սաքուն, թոնրատան կշտի երկու սենեակները լեցուած էին ուխտաւորներու բազմութեամբ, ինչպէս կ'ըսեն, տան մէջ շարժելու տեղ չէր մնացեր:

Նախատօնակի արարողութենէն վերջ Առիւծ Գեւօն հիւրերուն հետ վերադարձաւ տուն, ուր թոնրատան ամբողջ երկարութեամբ ընթրիքի սեղանը փռուած էր գետնի վրայ: Ամէնքը տեղաւորուեցան, իսկ Առիւծ Գեւօն շրջապատուած պատուաւոր հիւրերով, բազմեցաւ սեղանի վերի գլուխը:

— Բարով, հաղար բարով եղնի ձեր գալը, ուխտերնիդ ընդունական եղնի, — օղիի բաժակը վեր բռնած Առիւծ Գեւօն խօսքն ուղղեց սեղանակիցներուն, — ձեր աղիզ կենացը, ազգութեան կենացը, լաւ եղնիք, սաղ եղնիք, Աստուած զմեր մուրազ կատարէ, զմեր Հայաստան ազատէ անօրինաց ձեռէն. զմեր սուրբ հաւատ, զմեր հայրենիք զայլմ պահէ:

Առիւծ Գեւոյի բաժակաճառէն վերջ, որուն սեղանակիցները այնքան սրտանց ծափահարեցին, ընթրիքը ընթացք ստացաւ: Ժրածան տանտիկիները սեղանի շուրջ կը դառնային սպասարկելով հիւրերուն: Օղիի բաժակները իրարու յաջորդելով՝ կըզուլած բերաններու կապն արձակեց, համր լեզուները բացուեցան, հայրենասիրական երգերով թնդաց թոնրատունը, եւ սեղանի ուրախ տրամադրութիւնը հետզհետէ բարձրանալով հասաւ գա-

ղաթնակէտին, երբ ամէն վերապահութիւն մէկդի կը ձգուի, թէեւ հարբած, բայց ամէն անհատ ինքնաբուխ տրամադրութեամբ կ'արտայայտուի:

Դժուար չէ երեւակայել թէ՛ Լեւոնի յանկարծական երեւումը ի՞նչ տրամադրութիւն ստեղծեց սեղանակիցներու մէջ: Թոխալ Սատանան ու Առիւծ Գեւօն առջի բերան չլծած կը նայէին անոր՝ կարծես չկրնալով հաւատալ թէ՛ իրօք Լեւոնն է թոնրատան դռնէն ներս մտնողը: Մէկ ալ տեղերէն ցատկելով վազեցին երկուքը միասին գրկեցին դայն: Առիւծ Գեւօն գլուխը Լեւոնի կրծքին դրած ուրախութենէն կուլար:

Բերնէ բերան Լեւոնի գլուխի մէջ լինելու լուրը տարածուեցաւ: Ո՞վ չէր լսած անոր անունը, ո՞ր գիւղացին չէր գիտեր թէ ազգութեան մեծը, Վան նստող Լեւոնն է: Եթէ շատ քիչեր տեսած էին դայն, անոր համբաւը սակայն տարածուած էր Վանէն մինչեւ Կարին, Բաղէշ, Մշոյ դաշտ ու Սասնոյ սարերուն կալած աղքատիկ գիւղերը: Առիւծ Գեւոյի նման առաջաւոր մարդ մը իսկ պատկանաքով կը յիշատակէր անոր անունը, անոր խորհուրդներուն կը հետեւէր առանց երկմտանքի, ճառերուն մէջ անոր ըսածներէն մէջբերումներ կ'ընէր որպէս անառարկելի պատգամներ: Բնականաբար այդպիսի մեծ դեկալարի մը երեւումը իմաստուրի մէջ, երբ ոչ ոք կ'ըստէր, անօրինակ խանդավառութիւն առաջ բերաւ: Գիւղի եւ վանքի շուրջ հաւաքուած բազմութիւնը դհոլ զուռնայի առաջնորդութեամբ երգելով եւ ծափահարութեամբ, Առիւծ Գեւոյի տան դրան առջեւ հաւաքուեցաւ:

Ընկերներու թախանձանքէն պարտադրուած, Լեւոնը բարձրացաւ երդիքը, Ժողովուրդին քանի մը խօսք ըսելու համար: Երբ կէս խաւարի մէջ հաստ սիւնի նման անոր հասակը տնկուեցաւ երդիքի եզրին, Ժողովուրդը

կեցցէներով եւ ծափահարութիւններով ընդունեց զայն եւ անմիջապէս յետոյ խոր լուծիւն մը տիրեց։ Արդեօք ի՞նչ պիտի ըսէր ազգութեան մեծը։ Լեւոնը քանի մը անպաճոյճ խօսքերով, զգացած ուրախութիւնը յայտնեց պատմական Բագրեւանդը եւ ժողովուրդը տեսնելուն համար եւ շնորհակալութիւն յայտնեց իրեն եղած պատուին։ Ժողովուրդը ցրուեցաւ, դրեթէ յուսախարուած, ալ ի՞նչ ազգութեան մեծ, երբ չէնքով շնորհքով ճառ մը իսկ չխօսեցաւ։ Օ՛հ, եթէ Առիւծ Գեւօն լինէր խօսողը, բաղմութիւնը ուրիշներէ ականջ փոխ առնելով կրնար ժամերով լսել զայն։

Կիրակի կէսօրէ վերջ բաղմութիւնը հետզհետէ սկըսաւ ցրուիլ։ Հաղիւ երեկոյեան կողմ Առիւծ Գեւօն աղտեցաւ հիւրերու ներկայութենէն։ Այդ գիշեր Բաղրաւանդի կոմիտէի կողմէն Ապրօն զեկուցում մը տուաւ, մանրամասնօրէն ներկայացուց հասարակական բոլոր մարդերու մէջ կատարուած աշխատանքները, ժողովրդական դինման ընթացքը։ Լեւոնը լուռ կը լսէր միայն, երբեմն դլխի շարժումով հաւանութիւն յայտնելով։ Անչափ ուրախութիւն մըն էր անոր համար տեսնել, որ Բագրեւանդի ազգային կեանքի ղեկավարող ողին, իր նախկին ղինակից ընկեր Առիւծ Գեւօն էր։

Մինչեւ հինգշաբթի Լեւոնը ստիպուած մնաց Խառտուր։ Երկուշաբթիէն մինչեւ չորեքշաբթի Առիւծ Գեւօնի եւ Ապրոյի հետ այցելեց դաշտի հայաբնակ դիւղերը։ Մօտէն ծանօթացաւ գործերու ընթացքին հետ, ժողովրդական դինման գործի մասին որոշ թելադրութիւններ ըրաւ, այժմէական հարցերու մասին գործնական խորհուրդներ տուաւ։ Չորեքշաբթի ուշ գիշերով Լեւոնն ու ընկերները վերադարձան Խառտուր։

Հինգշաբթի առտու թոփալ Սատանայի հետ համբուրուելով, Լեւոնը Առիւծ Գեւօնի եւ Ապրոյի հետ մեկնեցաւ Բասենի դաշտով դէպի Կարին։

ՎԱՅՐԵՆԻՆ

Ժրնեւ քաղաքի արեւմտակողմը գտնուող ծայրամասերը կը հասնին մինչեւ Առւա գետը։ Այդ թաղամասի գլխաւոր փողոցը կը կոչուի Գարուժ, որուն երկու կողմերուն վրայ կը բացուին բաղմաթիւ այլ փողոցներ, հընութիւն բուրող երկյարկանի տներով, սաստիկ նեղ մայթերով, իրար խաչաձեւող կարճ ու նեղ փողոցներով։ Այդ շրջանը կը համարուի քաղաքի շատ համեստ թաղամասերէն մէկը, ուր կ'ապրին բնիկ ժրնեացի արհեստաւորներ, գործաւորներ, մանր խանութպաններ եւ օտար երկիրներէ եկած ուսանողներու այն մասը, որ անբաւարար նիւթական միջոցներով կուգայ Զուլիցերիայի մըտաւոր կեդրոնը, անհնարին զրկանքներով ապրելու եւ ուսանելու համար։

Գարուժ փողոցի զուգահեռ, մէկ փողոց դէպի հարաւ մինչեւ Առւան, կ'երկարի նորաչէն փողոց մը։ Այդ փողոցի միայն մէկ կողմը շինութիւններու շարք մը կայ, իսկ միւս կողմը ազատ գետին մըն է, տեսակ մը հրապարակ, մէկ երկու բանջարանոցով եւ հոս ու հոն թափուած մոխրակոյտերով։ Երկյարկանի տներու կողքին շարք մը չորսյարկանի տներ կը բարձրանան իրարու կողքին, քարուկիր պատերով, դարմանալիօրէն միաձեւ եւ ցուրտ արտաքինով։ Այս շէնքերը ընտանեկան բնակարաններէ աւելի ուսական զօրանոցները կը յիշեցնեն, անհրապոյր արտաքինով, միօրինակ եւ տգեղ։

Տեղացիք եւ մասնաւորաբար օտար ուսանողները Սի-

պերիա դրած էին կարգով շարուած այդ շէնքերու անու-
նը: Քրոնացած աչքերու նման բացուած դռներ, քարէ ու-
լորապտոյտ բարձրացող սանդուխներ, յարկաբաժիննե-
րու մետաղէ շինուած ծանր դռներ, առանց որեւէ զարդի
քառանկիւն փոքր պատուհաններ, ասոնք բոլորը միասին
ծանր տպաւորութիւն մը կը յառաջացնէին տեսնողի
վրայ:

Տեղացի աղքատ ընտանիքներու մօտ կ'ապրէին գրե-
թէ ամէն ազգի պատկանող ուսանողներ. սերպեր, խոա-
լացիներ, գերմանացիներ, սլովակարներ, հայեր, բայց
մանաւանդ ուս ուսանողներ եւ յեղափոխական մտաւո-
րականներ, որոնք ճնշող մեծամասնութիւն կը կազմէին:
Այդ փողոցը թէեւ ժընեւի մէկ մասը, առանձնապատուկ
գունաւորում մը ունէր, աւելի ուսական քան գուլիցե-
րիական: Ահա այդ հանգամանքէն ծնունդ առած էր այդ
փողոցի ծաղրանունը՝ Սիպերիա:

Այդ տներէն չորրորդ տան երրորդ յարկի վրայ կը
բնակէր գուլիցերիացի ժամագործ բանուոր մը: Յարկա-
բաժնի երկու սենեակներուն մէջ բանուորի ընտանիքը
սեղմուած, մնացած երկու փոքր սենեակները վարձու
տուած էր: Վարձուորներէն մէկը երկու տարիէ ի վեր
միեւնոյն սենեակին մէջ կը բնակէր, իսկ երկրորդը ե-
րեք ամիս առաջ եկած էր: Տանտիկինն ու ամուսինը Մէօ-
սիէօ Միքայէլ կ'անուանէին առաջի ուսանողը, որուն
հետ երկու տարուան ընթացքին ընտանեցիկ էին, իսկ
վերջի եկողի մասին երբ իրենք իրենց կը խօսէին՝ Մէօ-
սիէօ Սարսափը կ'անուանէին զայն: Ասով մէկտեղ խիստ
գոհ էին վարձուորներէն, որոնք վարձքը ժամանակին
կը վճարէին, իրենց ներկայութիւնը գրեթէ չէին զգա-
ցըներ տան մէջ, շատ հիւրեր չէին ընդուններ, եւ մանա-
ւանդ գիշերները չէին լուսներ վիճելով, ինչ որ յատ-

կանչական պարագայ մըն էր ուս ուսանողներու հա-
մար:

Միքայէլը Երեւանի Շահրիար գիւղացի երիտասարդ
մըն էր, որ Երեւանի թեմականը աւարտելով անցած էր
արտասահման ուսանելու: Երկու ընտանեկան բարեկամ-
ներ խոստացան հոգալ անոր ուսանողական շրջանի ծախ-
սը, բայց երբ Միքայէլը արտասահման անցաւ, երեք ամիս
չանցած՝ բարերարներէն մէկը հրաժարեցաւ իր խոս-
տումը կատարելէ՝ սեփական գործի անյաջողութիւնը
պատրուակ բռնելով:

Միքայէլի համար դժուար էր արտասահման ուսա-
նելու գալը, աւելի դժուար՝ ձեռնոռնայն վերադառնալը.
ուստի որոշեց ամէն գնով մնալ եւ ուսումը շարունակել:
Իսկ թէ ինչպէ՞ս իր ստացած չնչին գումարով կրցաւ ապ-
րիլ եւ ուսանիլ, այդ մէկ ինք գիտէր, մէկ ալ սենեակի
գաղտնապահ չորս պատերը:

1913-14 դպրոցական տարին Միքայէլի աւարտական
վերջին տարին էր: Ծննդեան տօներու ժամանակ վեցամ-
սեայ քննութիւններ ունէր ու ասոր համար ալ վերջի
երկու շաբաթները գրեթէ կը լուսցնէր գրքերու վրայ
հակած: Առաւօտեան ժամը երեքն էր, երբ Միքայէլը
ձեռքի գիրքը գոցեց, թեւերը պարզած ձգուեցաւ, նըս-
տած տեղը յօրանջեց ու ոտքի ելլելով մօտեցաւ պատու-
հանին: Դուրսը ձիւնախառն անձրեւ մը կը տեղար ու պա-
տուհանի ապակիները ակօսուած կ'երեւէին: Մէկ երկու
անգամ սենեակը չափիչփելէ վերջ, առանց աղմուկի դուրս
եկաւ սենեակէն ու կողքի դուռը մեղմօրէն թխկացնելով
չչնջաց:

— Կարապէ՛տ:

— Այո՛, մտի՛ր խնդրեմ:

— Տօ, էս ի՛նչ խապար է, — ծխով լեցուած սենեակը
մտնելով բացազանչեց Միքայէլը, — այնքան ծխեր ես որ

կարծես մեր գիւղի տան թոնրատունը լինի սենեակդ. տնաքանդ, ժամը երեքն է, քնելու միտք չունի՞ս...

— Ինչո՞ւ չէ, — գիրքը մէկ կողմ դնելով պատասխանեց ընկերը, — չէի կարծեր թէ ժամը երեքն է:

— Ախպէ՛ր, ամէն գիշեր միեւնոյն պատմութիւնը. կ'երեւի եթէ ձայն չտամ, մինչեւ լոյս կարգալով պիտի անցընես:

— Իսկ դո՞ւ, — հեղնեց ընկերը, — կարծեմ դու ալ մինչեւ հիմա կ'աչխատէիր:

— Տօ իմը ուրիշ է, — առարկեց Միքայէլը, — ես քննութեան կը պատրաստուիմ. դասեր, դործնական փորձեր, աւարտական շարադրութիւն. ո՛ր մէկը ըսեմ: Է՛հ, մէկ էս բոլորը վերջանար, վերադառնայի Շահրիար եւ տան կտուրին փռէի անկողինս ու արեւը ծոցիս մէջ ծաղէր... Հա՛, կ'ուզես ձեռաց սամալարը կպցնեմ, տաք տաք թէյ մը խմենք, հերն անիծած, դեռ լուսնալու շատ ժամանակ կայ...:

— Ինչո՞ւ չէ, — համաձայնեցաւ ընկերը:

— Գիտե՞ս ի՛նչ կայ Կարապետ. ինձ կը թուի թէ օրերով կրնաս առանց քնելու անցընել. տնաքանդ, գիշեր մը ժամանակին քնելդ չտեսայ, շարունակ կարգալ, կարգալ, կարգալ...:

— Որ քեզ նման խելօք մարդ դառնամ, — ժպտելով պատասխանեց ընկերը:

— Ի՞նձ նման, բա՛ն չունիս, մարդ քանի կարգայ, էնքան...:

— Իսկ սամալարի պատմութիւնը:

— Զեռաց, — ու Միքայէլը աճապարանքով դուրս եկաւ սենեակէն:

Սենեակին մէջ մնացող երիտասարդը Լեւոնն էր: Երեք ամիսէ ի վեր կը գտնուէր Զուլիգերիայի Ժընեւ քաղաքը: Կարին երկու օր միայն մնալով ճամբան շարուն-

նակած էր եւ Տրապիզոնէն ուղղակի հասած Մարսէյլ: Պոլիս մէկ երկու ժամուան մէջ տեսած էր դաղափարակից ընկերներէն ոմանք եւ յանձնարարական մը վերցնելով՝ Ժընեւ հասնելուն դտած էր Միքայէլը: Շատ շուտով ընկերական սերտ յարաբերութիւն մը իրարու կապեց այս երկուքը: Լեւոնի նիւթական միջոցները անբաւական, սիրով համաձայնեցաւ մէկ յարկի տակ ապրիլ Միքայէլի հետ, որով ապրուստի ծախսը մեծապէս կը կրճատուէր: Դեռ վանէն պարսկական անցադիր ձեռք անցընելով՝ Լեւոնը Ժընեւ եկած էր որպէս պարսկահպատակ Կարապետ Սլթունեան, Սալմաստի Ղալասար գիւղացի: Այդ անունով ալ յանձնարարուած էր Միքայէլին:

Ժընեւ հասնելէն շարաթ մը վերջ Լեւոնը արձանադրուեցաւ Ժ. Ժ. Ռուսօ մանկավարժական հիմնարկութեան մէջ, որպէս ազատ ունկնդիր: Ատկէ զատ՝ ան կը հետեւէր այն բոլոր դասախօսութիւններուն, որոնք մանկավարժութեան հետ առնչութիւն ունէին: Համալսարանի դրաղարանէն օգտուելով, Լեւոնը զարմանալի եռանդով սկսաւ կարգալ: Գրեթէ ազատ ժամանակ չունէր. կա՛մ դասախօսութիւններու կը հետեւէր եւ կամ սենեակը քաշուած կը կարգար: Թէեւ այդ ժամանակ Ժընեւի մէջ ստուարաթիւ հայ ուսանողութիւն մը գոյութիւն ունէր, բայց հազիւ մէկ երկուքին ծանօթացած էր Լեւոնը, ան ալ շատ հարեւանցի կերպով: Եթէ երբեմն սաստիկ յոգնած՝ կ'որոշէր մէկ երկու ժամ դադար տալ աշխատանքին, կա՛մ Միքայէլի հետ քաղաքէն դուրս կուգար Սալեւ լեռան կողմը ման գալու, եւ կամ եթէ Միքայէլը զբաղած էր, մինակը կ'երթար Ռուսոյի փոքրիկ կղզին, մեծանուն իմաստասէրի արձանի մօտ ֆինալուրց կադնիի հսկայ ծառին տակ հանգչելու: Երբեմն ժամերով նստած կը մնար հոն՝ մտամոլոր հայեացքը յառած Լեւոնի կապտաւուն ջրին եւ կամ բարձրաբերձ Ալպեան

սարերուն, որոնք ա'յնքան կը յիշեցնէին Վանայ լիճն ու Հայաստանի բարձրաբերձ սարերու սպիտակափառ դա-
գաթները:

Անգամ մը Լեւոնը Միքայէլի հետ դնաց ուսանողա-
կան ժողովի: Նման ժողովներ պարբերաբար տեղի կ'ու-
նենային Գարուժ փողոցի վրայ գտնուող դարեջրատան
մը վերի սենեակին մէջ, ուր հաւաքուած ուսանողներն
ու ուսանողուհիները, գիտական եւ հասարակական հար-
ցերու մասին դասախօսութիւններ կը կարդային եւ կամ
խնդրի մը շուրջ կը վիճաբանէին:

Ինչպէս գրեթէ ամէն տեղ, ժընեւի մէջ ալ ուսանո-
ղութիւնը հակընդդէմ ճակատներու բաժնուած էր: Մէկ
ճակատը կը կազմէր այն տարրը որ չէր հետաքրքրուեր
ոեւէ ազդային հարցով եւ ամբողջովին տարուած էր
Ռուս Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութեան վարդապետու-
թեամբ, իսկ ասոր դիմաց կանգնած էին բոլոր անոնք,
որոնք ազդային ինքնուրոյնութիւնը հիմք կը դաւանէին
ընկերական ու քաղաքական նպատակներու: Բնականա-
բար այդ հակընդդէմ հայեացքները բուն կերպով իրա-
րու կը բախէին, երբ Տաճկահայաստանի ազատագրա-
կան շարժումի դնահատման մասին խօսք կը բացուէր,
իսկ այդ հարցի շուրջ վիճաբանութիւն գրեթէ ամէն հա-
ւաքոյթի ժամանակ կը պատահէր, եթէ նոյնիսկ դասա-
խօսութեան նիւթը բոլորովին գիտական, ոեւէ առնչու-
թիւն չունենար ազատագրական շարժումի հետ:

Այդ մասնաւոր երեկոն, յայտնի սոցիալ դեմոկրատ
մը պիտի դասախօսէր «Հայ յեղափոխական շարժումը եւ
անոր ծնունդ տուող ազդակները» նիւթի մասին: Ժընե-
ւաբնակ ուսանողները աճապարած էին ժամանակէն ա-
ռաջ տեղ բռնել սենեակին մէջ, նախօրօք պատրաստուած
աղմկոտ ժողովի մը մասնակցելու, տրուած լինելով որ
հակառակորդ կողմն ալ իր ուժերը զօրահաւաքի ենթար-

կած կուգար: Սենեակի գրեթէ բոլոր աթոռները գրաւ-
ուած էին, երբ Միքայէլն ու Լեւոնը ներս մտան եւ տե-
ղաւորուեցան անկիւն մը:

Դասախօս պարոնը նորահաս երիտասարդ մըն էր,
բնիկ շուշեցի, բայց մեծցած Պաքու, ուր կիմնադրան ա-
ւարտելով՝ եկած էր ժընեւ իրաւաբիտութիւն ուսանե-
լու: Փայլուն ուսանող մըն էր, ժրաջան աշխատող մը,
խօսելու, մանաւանդ վիճելու բնատուր կարողութեամբ
օժտուած: Ծատ քիչ հայերէն գիտէր, քիչ գիտցածն ալ
Ղարաբաղի բարբառը, հաւաքուած հասարակութեան
համար գրեթէ անհասկնալի:

Ռուսերէն լեզուով ընդարձակ դասախօսութիւն մը
կարդաց երիտասարդը: Առանց Տաճկահայաստանի մա-
սին հեռաւոր դադափար մը իսկ ունենալու եւ Սոցիալ
Դեմոկրատ կուսակցութեան դաւանական ելակէտը հիմք
բռնելով, երիտասարդ դասախօսը չքաշուեցաւ հայ ա-
զատագրութեան շարժումը անուանելու յետադիմական,
չովէն արկածախնդրութիւն մը, որուն դրդիչ ազդակ-
ները որպէս թէ հայ կղերն ու քաթիթալիստ պուրժուա-
ներն եղած էին, իսկ յեղափոխական դործիչները լաւա-
գոյն դէպքում, անոնց անգիտակից դործակալները: Իր
տեսութիւնը հիմնաւորելու համար դասախօսը մինչեւ
75-76 թուականները դնաց, Ներսէս Վարժապետեանէն,
Խրիմեան Հայրիկէն, Խորէն Նար-Պէյէն խօսեցաւ, ո-
րոնցմէ վերջինները ուսու-թրքական պատերազմէն վերջ
Պերլին, Ս. Փեթրոպոլսի եւ Եւրոպական այլ մայրաքա-
ղաքներ այցելեցին, ըստ դասախօսի տեսութեան, հայ
ազգի համար ազատութիւն մուրալու: Դասախօսի տե-
սակէտով, հայ ժողովուրդի քաղաքական ազատութիւնը
հետապնդելով, կղերը մտահոգուած էր միայն դարերու
ընթացքին կորսնցուցած ազդեցութիւնը եւ դերը վերա-
գրաւելու մասին, որ՝ հայ եկեղեցին, ինչպէս քրիստոնէ-

ութեան սկզբնական դարերուն, կ'ուղէր առաջնակարգ դեր մը խաղալ ազգային կեանքի մէջ:

— Ահա թէ ի՞նչ յետադիմական տարր մը, որ լուսաւորութեան այս դարուն մէջ դատապարտուած է մահուան, սկսաւ այսպէս կոչուած հայկական շարժումը, — ցուցամատը սպառնալիկ շարժելով բացազանչեց դասախօսը, — բայց ես դեռ ցոյց պիտի տամ ձեզ, որ կղերականութենէն աւելի հայ քաղիթալիստ պոլրժուան ամենամեծ դերակատարը եղաւ ազգային շարժումին, առաջնորդուած միայն եւ միայն իր դասակարգային շահէն:

Դասախօսը խստօրէն մտրակեց հայ քաղիթալիստ պոլրժուանները, որոնք Կովկասի սահմանները նեղ դըրոնելով իրենց շահագործումի ծարաւին, յեղատիւութեան միջոցով Թրքահայաստանի ազատադուլութեան կը ձգտէին, պարզապէս իրենց քաղիթալի համար նոր շուկայ մը ստեղծելու ցանկութեամբ, եւ այդ շուկային վրայ տիրապետող դիրք մը պիտի գրաւէին իրենք: Ինչ խօսք որ Հայաստանի քաղիթալիստներն ու պոլրժուաններն ալ իրենց արժանի բաժինը ստացան դասախօսի կողմէ: Դասախօսութեան յաւելուածական մասը կը կազմէր դասախօսի կողմը՝ ուղղուած Հայաստանի աշխատաւոր բանուորներուն՝ չտարուիլ ազգայնական վատաւորչ դադափարներով, այլ եղբայրօրէն ձեռք տալ քիւրտ եւ Թուրք բանուորներուն եւ անոնց հետ միասին կռիւ մղել դասակարգային գետնի վրայ ընդհանուր թշնամիի, շահագործող քաղիթալիստ պոլրժուաններու դէմ:

— Այո՛, երբ Հայաստանի բանուորութիւնը, — այս խօսքերով վերջացաւ դասախօսութիւնը, — ձեռք ձեռքի տուած համաշխարհային բանուորութեան, գիտակցութեան դալով կը ճանչնայ իր իսկական թշնամին, հրապարակ կ'իջնայ իր դասակարգային շահերը պաշտպանելու նպատակով, ա՛յն ժամանակ կը վերնան բոլոր ազ-

գամիջեան թիւրիմացութիւնները, պարբերաբար կրկնուող կոտորածները: Պէտք է դաստիարակել Թուրքիոյ շահագործող աշխատաւորութիւնը, որպէսզի ոտքի ելլէ ո՛չ թէ ազգային նպատակներ հետապնդելու, այլ առաջնորդուած դասակարգային գիտակցութենէ, կռուելու ընդհանուր թշնամիին դէմ: Թերեւս ոչ մէկ անգամ մեր նշանաբանը ա՛յնքան տեղին չէ գործածուած, որքան երբ կը խօսինք Տաճկահայաստանի մասին, «բանուորներ բոլոր երկիրներու միացէք»:

Երկար ծափահարութեամբ վարձատրուեցաւ դասախօսը: Ընկերները ջերմօրէն ծափահարեցին զայն, հակառակորդները քաղաքավարութեան համար, բայց եւ այնպէս անմիջապէս խօսք խնդրող ձեռքեր բարձրացան եւ երկար ընդդիմախօսութիւն մը ծայր տուաւ: Իրարու ետեւէ բաղմաթիւ հակառակորդներ պարզեցին իրենց տեսակէտը, յարձակելով դասախօսի արտայայտած մըտքերուն վրայ: Ո՛րքան դասախօսը, անտեղեակ Հայաստանի իրականութեան, տեսականօրէն մօտեցաւ հարցին, նո՛յնքան մըն ալ ընդդիմախօսները փոխանակ փաստական տուեալներու վրայ յենուելու, զգայնական տրամադրութեամբ կը խօսէին, որով իրենց պաշտպանած դատը ինքնին կը տկարանար: Անշուշտ դասախօսի ընկերներէն ոմանք ալ խօսքի խառնուեցան, աշխատելով հիմնաւորել անոր մտքերը տեսական ֆորմիւլներով եւ բաղմաթիւ մէջբերումներով Կարլ Մարքսէն, Էնգելսէն եւ մանաւանդ Պլէխանովէն, որ Ռուս Սոցիալիստներու անախալական կենդանի քուրմը կը համարուէր:

Վիճարանութեան վերջաւորութեան մօտ՝ Լեւոնը ձայն խնդրեց: Անոր հաջմուած մարմինը, այլանդակուած դէմքը ներկաներու ուշադրութիւնը գրաւած էր: Երբ ոտքի ելաւ՝ փափսուք մը շրջան ըրաւ սենեակի մէջ. «Ո՞վ է այդ նորեկը», իրարու կը հարցնէին առանց դո-

հացուցիչ պատասխան մը ստանալու. «Ի՞նչ սարսափելի դէմք», ընկերուհիին կողմը ծռելով ըսաւ օրիորդ մը, «սարսափելի է, կարծես դեւ լինի», համաձայնեցաւ ընկերուհին:

— Խօսքը ձերն է, պարոն...:

— Այլթունեա՛ն, — ինքզինք ծանօթացուց Լեւոնը:

— Շատ լաւ, պարոն Այլթունեա՛ն, խնդրե՛մ...:

Լեւոնը հանդարտօրէն սկսաւ խօսիլ, այնպէս, ինչպէս ուսուցիչ մը աշակերտներուն կը բացատրէ նոր դաս մը: Երկու խօսքով դարմանք յայտնեց որ նման ծանրակշիռ հարց մը դասախօսութեան նիւթ դարձնելով՝ դասախօսը նեղութիւն չէ քաշած հայ ազգի նորադոյն պատմութիւնը ուսումնասիրելու, եւ ո՛չ ալ այն պայմանները, որոնց մէջ կ'ապրէր Թրքահայութիւնը նախ քան յեղափոխական շարժումը: Ատկէ վերջ թուցիկ ակնարկ մը նետելով, սկսած եօթանասունական թուականի պատմութենէն, երկարօրէն կանդ առաւ ութսունական թուականի ժամանակաշրջանի վրայ: Հարադատ դոյներով նըկարագրեց Հայաստանի մէջ ապրող ազգերու կուլտուրական եւ տնտեսական վիճակը, անոնց փոխադարձ յարաբերութիւնները, ամէն մէկուն առանձնապատուկ շահերը, Օսմանեան պետութեան վարած քաղաքականութիւնը, հայ ժողովուրդի բացառիկ վիճակը եւ թուրք կառավարութեան վերաբերմունքը, մասնաւորաբար դէպի հայերը:

— Ես պիտի խնդրէի, — Լեւոնի խօսքը յանկարծ ընդմիջեց դասախօսը, — որ պարոն Այլթունեանի ըսածները թարգմանուէին ռուսերէնի: Շատ քիչ հայերէն իմանալով՝ կը դժուարանամ հետեւիլ անոր արտայայտած մտքերուն: Ինչպէս կ'երեւի, պրն. Այլթունեանը տաճկահայ է. անշուշտ բոլորիս համար ալ հետաքրքիր է զինք լսել, եթէ միայն կարելի լինէր թարգմանել...:

— Պրն. Միքայէլ, — խնդրեց նախագահը, — եթէ կարելի է...:

— Պէտք չկայ, — մաքուր ռուսերէնով շարունակեց Լեւոնը, — մեր կեանքի առանձնապատուկ պայմաններու հետեւանքն է եւ այն, որ յարգելի դասախօսը մայրենի լեզուն չի կրնար խօսիլ, իսկ հայ կեանքի, հայ պատմութեան մասին այնքան դադափար ունի, որքան կրնար ունենալ զուիցերիացի պատահական ճամբորդ մը Հայաստանէն անցնելով: Եթէ այդ այդպէս չլինէր, դասախօսը ի դուր տեղ Վասպուրականի, Կարնոյ, Մուշի, Սասունի, Բաղէշի հայ, թուրք եւ քիւրտ բանուորութեան չափտի կող ընէր, որպէսզի անոնք ազգային հիւանդագին հակամարտութիւնները մէկդի նետելով՝ եղբայրօրէն ձեռք ձեռքի տան շահագործող պուրժուա-քափիթաւիստներու դէմ դասակարգային պայքար մղելու: Արդիւնաբերական զարգացած երկիրներու համար կադապարուած ֆորմիւլաները անիմաստ, եթէ չըսենք ծիծաղելի կը դառնան երկրի մը համար, ուր ո՛չ գործարան կայ եւ ոչ ալ գործաւորութիւն, այս բառերու իսկական իմաստով: Տաճկահայաստանի նահանգները նահապետական տնտեսութեան շրջանի մէջ կը գտնուին: Ո՛չ երկաթուղի եւ ոչ կանոնաւոր ճանապարհներ գոյութիւն ունին, նոյնիսկ փոստը չաբաթը անգամ մը միայն կ'ըստացուի, իսկ ձմեռուան փոթորկոտ ամիսներուն՝ երբեմն երկու-երեք շաբաթը անգամ մը: Կը յուսամ ինքներդ ալ կը հասկնաք, որ այս պայմանները նմանութեան եզր չունին եւրոպական...:

Աղմկոտ բացազանչութիւններով ընդմիջուեցաւ Լեւոնի խօսքը:

— Կը սխալի՞ք, վերջի սթաթիսթիքական տուեալներու համաձայն...:

— Կ'երեւի Հապեշիստանի մասին է ձեր խօսքը...:

— Մենք հակառակ վաստեր ունինք...:

— Ի՞նչ իրաւունքով կ'ընդմիջէք,— պոռաց հակառակորդ կողմէն պատանի մը:

— Դասախօսէն աւելի երկար խօսեցաւ,— կը պատասխանէ ուրիշ մը,— մենք հոս չենք եկած տարրական տեղեկութիւն իմանալու, «Կապիտալ»ի մէջ շատ որոշ ըսուած է...:

— Խօսքը «Կապիտալ»ի մասին չէ, հայ Ժողովուրդի կեանքի եւ տնտեսական վիճակի մասին է:

— Մանկապարտէ՛ղ...

— Այո՛, դուք պէտք ունիք սովբելու,— հեղինակն կը պատասխանէ օրիորդ մը:

— Խնդրեմ լռեցէք,— նախազանգար ի դուր կը վանդակահարէ կարգը վերահաստատելու համար:

— Մենք հոս չենք եկած ազգային նշանիմներ լսելու, այլ հաշիւը տարէք ձեր խեղճ հետեւորդներուն տուէք,— կը դուռայ կողիկ հաղնուած սիրունատես երիտասարդ մը:

— Կոլիա՛,— երկտասարդի թեւը ցնցելով, ընկերը կ'աշխատի դայն հանդստացնել:

— Տօ, թող է՛ր,— թեւը աղատել ջանալով կը նեղանայ Կոլիան,— նորէն հին պատմութիւնները, Մայր Աբաքսը, Անին, Մասիսը...:

— Դուք իրաւունք չունիք վիրաւորելու մեր դպրոցումները,— գրեթէ լալով կը ճշայ տարիքը առած օրիորդ մը:

Նախազանգար դանդաղահարութիւնը կը շարունակուի: Ո՛չ ոք ուշադրութիւն կը դարձնէ ատոր: Շատեր ոտքի վրայ են: Կը վիճին. «Լոռի» կը պոռան, ա՛լ աւելի աղմկելով: Սենեակի մէկ անկիւնէն խուփ մը կը սկսի «Խնթերնասիրտնալ»ը երգել, օրիորդներէն ոմանք կը

ձայնակցին. անմիջապէս հակառակ անկիւնէն «Մեր հայրենիք» կը սկսին երգել, շատեր կը մասնակցին երգին:

— Անկցի՛ր աղգային կուսակցութիւնը,— աթոռի մը վրայ ելած կը պոռայ Կոլիան,— կեցցէ՛! Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութիւնը:

— Եւ Պաքուի միլիոնատէր հայրդ,— աղմուկի մէջէն կը լսուին Միքայէլի հեղինական խօսքերը:

— Սրիկայ...:

Միքայէլի սեղանի վրայ դանդաղ դարեջրի լեցուն բաժակը օդին մէջէն կը ճամբորդէ. Կոլիան մէկ կողմ ծռելով բաժակը պատին կը հանդիպի ու ջարդ ու փշուր դետին կ'իյնայ: Չորս հինգ հոգի կը յարձակին Միքայէլի վրայ, որուն ընկերներն ալ կը փութան օգնութեան: Բռունցքներ կը բարձրանան ու կ'իջնան, աղջիկները կը ճչան, դանդաղահարութեան ձայնը կը կորսուի տիրող աղմուկին մէջ:

Լեւոնը վայրկեան մը շքամբ չորս բոլորը նայեցաւ: Ներկաները գրեթէ բոլորն ալ ոտքի վրայ կը պոռային կամ իրար կը հրմշտկէին. խակ Միքայէլի շուրջը բռունցքներ կը բարձրանային: Լեւոնը ինքզինք նետեց կռուողներու մէջ իրարմէ դատելու մտքով, երբ բռունցք մը հանդիպելով բերնին, վերի շրթունքը վիրաւորուեցաւ: Առանց ուշադրութիւն դարձնելու վազող արիւնին, Լեւոնը թեւերը պարզած անդամադրելի պատի նման ստիճանաբար իրարմէ հեռացուց կռուողները: Թէեւ Լեւոնը եւ ոչ խակ ձեռք բարձրացուց, բայց ճակնդեղի նման կարմրած դէմքին ու կուրծքին քանի մը բռունցքներ իջան:

Այնքան իրար անցած էին, որ ոչ ոք հաշիւ կրնար տալ պատահածի մասին: Սենեակի հակառակ անկիւնը աթոռներու վրայ բարձրացած երկու օրիորդներ կը պոռային Լեւոնին.

— Ո՞ւժդ ցոյց տալու եկեր ես հոս...:

— Վայրենի՛ր...:

— Վայրենի՛ր, վայրենի՛ր, վայրենի՛ր, — ոտքերը հիսթէրիք կատաղութեամբ աթոռի նստատեղիին զարնելով կը պոռար շատ նիհար աղջիկ մը:

Համեմատական խաղաղութենէն օգտուելով, Լեւոնը բռնութեամբ սենեակէն դուրս հանեց Միքայէլը:

Փոթորկուած կիրքերը խաղաղուեցան: Դեռ քիչ առաջ ինքզինքնին կորսնցուցած դերակատարները ամօթով նայեցան կոտորուած բաժակներուն, իրարու խառնուած աթոռներուն: Բնականաբար ամէն մարդ կ'աշխատէր յանցաւոր մը դռնել:

— Եթէ այդ մարդը չլինէր...:

— Ո՞ր մարդը, — առանց տեղէն շարժելու հարցուց դասախօսը, որ տակնուվրայութեան պահուն սեղանին առջեւ նստած մնացեր էր:

— Ալթունեանը, էն պատճառ դարձաւ էս խայտառակ կռուին, — փողկապը շտկելով ըսաւ Կոլիան:

— Ընկեր Կոլիա՛, — սրտնեղած պատասխանեց դասախօսը, — մեղքը անորը չէ, եթէ մենք չկրցանք քիչ մը համբերող լինել...:

— Ճիշդ վայրենիի կը նմանի, — պոռաց օրիորդ մը:

— Չեմ գիտեր, բայց խելօք մարդ մը կ'երեւի, — ընդմիջեց դասախօսը, — ես մեծ հետաքրքրութեամբ կը լսէի զայն...:

— Ժողովը փակուած է, — գլխարկը դնելով յայտարարեց նախադահլը:

Գարեջրատան վնասը իրարու մէջ բաժնելով՝ բազմութիւնը դանազան խմբեր կազմած ցրուեցաւ: Կոլիան խումբ մը օրիորդներու հետ մտաւ Բլէն Բալէի անկիւնի Ռանտուտ քաֆէն: Անշուշտ խօսակցութիւնը դեռ քիչ առաջ պատահած անախորժութեան մասին էր: Բոլորն ալ

վատ կը զգային ու ամենէն աւելի Կոլիան: Ջղային աղջիկ մը, որու յուզումը դեռ չէր անցած, անդադար կը կըրկնէր:

— Բայց իսկական վայրենի մըն է այդ պարոն Ալթունեանը:

Այդ դէպքէն վերջ, երբ խօսք լինէր Լեւոնի մասին, փոխանակ անունը տալու, պարզապէս «վայրենին» ըսելով կը բաւականանային օրիորդները:

Երբ այդ գիշեր ուշ ատեն խումբը ցրուեցաւ, Կոլիան ընկերներէն բաժնուելով՝ քայլերն ուղղեց Ժարտէն Անկլէի կողմը: Կէս գիշերը անցած էր: Խոնաւ ու ցուրտ գիշեր մըն էր: Նաւամատոյցի վրայ բաւական երկար ժամանակ ետ ու առաջ պտտելէ վերջ, բոլորովին յոգնած Կոլիան դէպի իր սենեակը քալեց, քաղաքի լաւագոյն փողոցի վրայ առաջնակարգ փանսիոն մը, Ժարտէն Անկլէի պինդ մօտը: Վերարկուն բաղկաթոռի մը վրայ նետելով, օթոցի վրայ երկնցաւ, սիկարէթ մը վառեց ու բերնէն ելած ծուխի բարձրացող օղակները ուշադրութեամբ սկըսաւ դիտել, կարծես շատ կարեւոր միտք մը կար թագնուած անոնց մէջ: Եւ սակայն Կոլիան հագիւ թէ կը տեսնէր ծուխը, օղակները, սենեակը. միտքը բոլորովին տարբեր բանով մը զբաղած էր:

Այդ գիշերուան դէպքը, որուն գլխաւոր դերակատարն էր եղած դժբախտաբար, խորապէս վրդուված էր զինք: Դժգոհ էր ընկերներէն, աւելի դժգոհ ինքնիրմէն: Պատանեկան յափշտակութեամբ յիմարութիւն ըրած էր, պատճառ դառնալով անախորժ կռուի մը:

Անշուշտ մէկ երկու օրէն կը մոռցուին կռիւն ալ, անոր անախորժ հետեւանքներն ալ. կը հաշտուէին հակառակորդները, որպէս թէ բան մը պատահած չլինէր. բայց Կոլիան կը զգար որ հարցը իրեն համար այնքան հեշտօրէն չի կրնար լուծուիլ: Գարեջրատան միջադէպը պիտի

տարածուէր ամէն կողմ, ուսանողներ պիտի գրէին այլ քաղաքներու մէջ դռնուող իրենց ընկերներուն, լուրը անշուշտ պիտի հասնէր Լօղանի, Պեռնի ուսանողութեան սկանչը: Մանաւանդ Պեռնի ուսանողութեան՝ որ մասնաւոր նշանակութիւն մը ունէր Կոլիայի համար: Պատահածը սովորական բան մըն էր, ուսանողական ժողովներու մէջ միշտ ալ կռիւներ, անհամաձայնութիւններ կը պատահէին, բայց Կոլիայի համար անտանելին այն գիտակցութիւնն էր որ ինք պատճառ եղած էր կռուին եւ որ իր խաղաղած դերը տգեղ ու անվայել եղած էր այդ երեկոյ:

Տարի մը առաջ Լօղանի ուսանողական միութեան տուած երեկոյթին մէջ՝ Կոլիան առաջին անգամ լինելով պատահեցաւ թիֆլիսցի հայ օրիորդի մը, Սոնիա Ասլանովին: Այդ հանդիպումը նոր յայտնութիւն մը եղաւ Կոլիայի համար: Մինչ այդ՝ շարունակ օրիորդներով շրջապատուած, մաքէն իսկ չէր անցուցած թէ կրնայ անոնցմէ մէկը սիրել եւ լրջօրէն կապուիլ ուէ մէկուն հետ: Այդ յաւակնութիւնը մասնաւոր բաւականութիւն կը պատճառէր իրեն: Աքիլէսի նման անխոցելի կը համարէր ինքզինքը: Սոնիան անակնկալ յայտնութիւն մը եղաւ իրեն համար: Դարպասեց զայն իր շնորհալի արտաքինով, մտացիութեամբ, բարեկրթութեամբ: Ծանօթ ընկերներու միջոցով կըցաւ բարեկամանալ Սոնիայի հետ: Առաջին հանդիպումէն վերջ շատ յաճախ Պեռն կ'երթար զայն տեսնելու: Անկասկած Սոնիան ալ անտարբեր չէր դէպի այդ բարեկիրթ երիտասարդը, բոլոր ուսանողներէն աւելի կը նախընտրէր անոր ընկերակցութիւնը, անոր հետ երկար պտոյտներ կը կատարէր եւ Ծննդեան տօներէն օդաւելով անոր հետ գացած էր Շամոնի, ձմեռնային հանդէսներուն ներկայ լինելու: Սոնիայի համար Կոլիան սրտցաւ ընկեր մըն էր, զարգացած երիտասարդ մը, ո-

րուն հետ կարելի էր հաճելի ժամանակ անցընել: Իսկ Կոլիան՝ բուն կերպով սիրահարուած՝ կը պաշտէր զայն: Ամառը միասին անցուցին Ժիւռայի բարձունքին զանաւոր Մարչիլի վիւղը, թուրիստներու յատուկ փանթոնի մը մէջ: Ամբողջ օրը կ'անցընէին մայրիկ սքանչելի անտառին մէջ, կամ Ժիւռայի լեռնաշղթան անցնելով կ'իջնային Լաք ալ ժու, Զուրիցերիայի ամենագեղեցիկ վայրերէն մէկը, իսկական մանրանկարը դալոց դրախտին:

Ամառուան ընթացքին, ամենօրեայ մօտիկութիւնը սովորական բարեկամութեան մը բնաւորութիւնը վերափոխելով, առաջացուց երկուքի մէջ մտերմիկ յարաբերութիւն մը, երբ հոգին ծածկող քօղը կը վերնայ եւ մարդ կ'երեւի նկարագրի հարազատ գծերով:

Օգոստոս ամսու վերջերուն, երբ ամառանոցէն իջնելու մասին կը մտածէին, Կոլիան Սոնիայի մօտ տեսաւ ազգային յեղափոխական ընկերութեան պաշտօնաթերթը, որ նոր փոստէն ստացուած էր: Այդ թերթը պատճառ դարձաւ երկուքի միջեւ լուրջ խօսակցութեան մը: Այդ առթիւ Կոլիան արտայայտուեցաւ ընկերական հարցերու, բայց մասնաւորապէս ազգային խնդիրներու նըկատմամբ:

Զուրիցերիա եկած ատեն Կոլիան խանդավառ հայրենասէր մըն էր: Պաքուցի մեծահարուստ հանքատէրի մը զաւակը, կեանքին մէջ ո'չ աշխատած եւ ոչ ալ աշխատելու պարտաւորուած, Կոլիան պարզապէս կը խորշէր այն բոլորէն, որոնք այս կամ այն կերպով կապուած էին աշխատաւորական հարցի հետ: Ուսանողութեան շրջանին, սակայն, Կոլիան զինք չըջապատող ընկերներու ազդեցութեան ենթարկուած՝ հետզհետէ փոխուեցաւ, մինչեւ որ ինքզինք գտաւ Ռուս Ս. Դեմոկրատներու հետ մէկ շարքի վրայ: Բոլոր դաւանափոխներու նման, Կոլիան

կուրորէն ատեց այն ամէնը՝ ինչ որ ատեն մը ա'յնքան խանդավառութեն կը պաշտէր: Աղբ, հայրենիք, աղբային կուլտուրա, անկախութեան պայքար, ասոնք բոլորը Կոլիայի հասկացողութեամբ չէին արժեք գործարանի մը մէկ երկու հարիւր գործաւորներու գործադուլը: Դասակարգային պայքար. ահա սկիզբն ու վերջը անոր հաւատամքին:

Որքան ալ որ Սոնիան ընդհանուր կերպով ծանօթ էր Կոլիայի գաղափարներուն, բայց անոր հետ ունեցած երկարատեւ խօսակցութեան ընթացքին զարմանքով, աւելի ճիշդ սրտաբեկ տրամադրութեամբ, լսեց անոր անսանձ յարձակումները բոլոր այն խնդիրներու դէմ, որոնք աղբային գոնաւորում ունէին: Անհամբերող ու դիմադրող Կոլիան իսպառ մերժելով աղբային ունէ արժէք, անվերապահ ջերմութեամբ կը ջատաղուէր դասակարգային պայքարը, որ իր կարծիքով հիմքն էր բոլոր ընկերային եւ հասարակական հարցերու:

— Ուրիշ խօսքով ստամոքսը, — տխրութեամբ ընդմիջած էր Սոնիան:

— Այո՛, եթէ խօսինք ժողովրդական լեզուով:

— Ուրեմն, Կոլիա՛, ձեր համոզումով անհատը որպէս արժէք գոյութիւն չունի պատմութեան մէջ, այլ միայն դասակարգային պայքարն է կեանքին ուղղութիւն տուողը: Միթէ՞ ստամոքսէն աւելի բարձր իտէալ մը գոյութիւն չունի ձեզ համար, միթէ՞ ձեր հոգին չղթայուած է սահմանափակ շրջանակի մը մէջ:

— Ո՛չ: Կեանքի մէջ չկայ իրական արժէք մը, բացի դասակարգային կռիւ: Աղբային իտէալ, անկախութեան կռիւ, աղբային արժէքներ, ասոնք փայլուն արտաքինով անբովանդակ բառեր են միայն, այդպէս ըսած երեւակայական մեծութիւններ: Ինքնախաբէութեան համար թերեւս արժէքաւոր, բայց մեր պայքարը հէնց այդ

ինքնախաբէութեան դէմ է. պէտք է տապալել աղբային Փետիշը, անոր տեղ դնելու համար դասակարգային պայքարի գիտակցութիւնը: Տառապող մարդկութեան համար իրական երջանկութիւնը, դասակարգային պայքարի միջոցով ձեռք պիտի բերուի...:

— Իսկ մինչ այդ երջանկութեան հասնի՞ր...:

— Դասակարգային գիտակցութեան բերել աշխատաւոր մասսան, անխորտակելի բռունցք մը դարձնել զայն ու այդ ծանր բռունցքով ջախջախել շահագործող դասը, անոր կառուցած պետական չէնքը, անոր յենարան եկեղեցին եւ ատոնց աւերակներուն վրայ հաստատել աշխատաւորութեան նոր պետութիւնը...:

— Լա՛ւ, Կոլիա, վերջացնե՛նք, դժուար թէ մենք իրար հասկնանք:

— Աւելի՛ վատ մեղ համար: Բայց Սոնիա՛, միթէ դուք չէ՞ք ըմբռներ բանուորական շարժումի արժէքը: Չէ՞ք տեսնար անոր յաղթական վերելքը: Անգամ մը նայեցէ՛ք ձեր չորս բոլորը: Եւրոպայի ամենաուժեղ պետութիւնը, գերմանական կայսրութիւնն անգամ, սարսափով կը հետեւի հետզհետէ աճող կադմակերպուած բանուորութեան ուժին: Այսօր պատկառելի ուժ մը, վաղը անխորտակելի բռունցք մը: Միեւնոյն սարսափով կը դողայ ողջ Եւրոպան:

— Թերե՛ւս, բայց ես կը մտածեմ Հայաստանի մասին:

— Այսի՞նքն...:

— Միթէ՞ պարզ չէ ձեզ համար: Ես փոքրիկ մասնիկն եմ մեծ հաւաքականութեան մը, որ հայ ժողովուրդ կը կոչուի: Անոր եւ իմ մէջ կայ անխզելի կապ մը: Լեզու, պատմական անցեալ, սովորութիւններ, մտաւոր, հոգեկան կապակցութիւն. ասոնք աղբակներ են, որոնցմով ես կապուած կը գգամ ինքզինքս հաւաքականութեան

հետ: Հայ ժողովուրդը այսօր կ'ապրի անանուն տառապանք մը, կը պայքարի ձեռք բերելու համար կեանքի, դոյութիւն ունենալու տարրական իրաւունքը, որ դարեր շարունակ մերժուած է անոր: Ըսէ՛ք խնդրեմ, ես եթէ ցանկամ իսկ, կրնամ ինքզինքս պոկել մեծ հատուածէն, կրնամ չտեսնել, չզգալ, չխորհիլ: Անշո՛ւշտ ոչ:

Կոլիան, մտախոհ, չէր պատասխանած:

Երկու օր վերջ ամառանոցը ձգեցին: Սոնիան զնաց Պեռն, տարի մը քաղաքային հիւանդանոցի մէջ աշխատելու եւ անկէ վերջ երկիր երթալու նպատակով, իսկ Կոլիան վերադարձաւ ժընեւ:

Ձմեռուան ամիսներուն, միայն անգամ մը Պեռն զընաց Կոլիան: Սոնիան, ինչպէս միշտ, սիրալիր քաղաքավարութեամբ ընդունեց բարեկամը. երեկոյեան ընթրիքէն վերջ միասին թատրոն դացին, բայց պարզ էր Կոլիայի համար որ անտեսանելի պատ մը բարձրացեր էր իր եւ Սոնիայի միջեւ: Կարծես եղածը բաւական չլինէր, հիմա ալ ուսանողական ժողովի պատմութիւնը պիտի վրդովէր Սոնիան:

Ժամը երկուքը անցած էր, երբ Կոլիան օթոցի վրայէն ելլելով՝ մօտեցաւ դրասեղանին ու նկար մը վերցրնելով ուշադրութեամբ սկսաւ դիտել: Մարչիզիի փանսիօնի նկարն էր, փոքր քոտաքով մը քաշուած: Տան դրան առջեւ հինգ վեց անգլիացի թուրիստներու հետ Սոնիան ու ինք կողք կողքի նստած էին սանդուխներուն վրայ: Երկա՛ր երկա՛ր նայեցաւ նկարին, հոգոց հանեց, նկարը դրաւ տեղը ու հանուելով մտաւ անկողին:

ՍՈՆԻԱՅԻ ԵՒ ԼԵՒՈՆԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

Ծնունդի տօներէն վերջ ժընեւի հայ ուսանողութիւնը կը պատրաստուէր շքեղ երեկոյթ մը տալու, ինչ որ ամէն տարի կը կրկնուէր: Երկու օր մնացեր էր նշանակուած օրուան, բայց դեռ երգչախումբը պատրաստ չէր, հայկական զգեստները չէին լրացած եւ վերջապէս կը թուէր թէ այս անդամուան երեկոյթը բոլորովին ձախողանք մը պիտի լինէր: Միքայէլ վեցամսեայ քննութիւններէն ազատած, ոտքով գլխով երեկոյթի պատրաստութիւններու մէջ ինկած էր: Ամբողջ ցերեկը տեղէ տեղ կը վազվզէր, իսկ գիշերները երգիչ խմբի փորձերուն կը մասնակցէր եւ շատ ուշ ժամանակ կը վերադառնար սենեակը, բոլորովին յոգնած:

Հակառակ Միքայէլի թախանձանքներուն, Լեւոնը ո՛չ մէկ անգամ զնաց փորձերուն ներկայ լինելու, իսկ երեկոյթէն օր մը առաջ երբ Միքայէլը տոմսակ մը տուաւ, ան ուսերը թօթուելով ըսաւ.

— Ձէ, սիրելի՛ս, ես չեմ կրնար դալ:

— Բայց ինչո՞ւ, — հակառակեցաւ Միքայէլը, — Լօզանի ուսանողուհիներէն օրիորդ Սիրունեանը պիտի դայ, հրաշալի լեզվիմկա պարող մըն է, օրիորդ Շամամեանը Ուզուն տէրէ, Տասնըչորս պիտի պարէ. Յիւրիսէն, Պեռնէն, Լօզանէն շատ մը ուսանողներ պիտի դան, կարգին սաղանդարի խումբ մըն ալ սարքեր ենք. քամանչա, թառ, տափ, օրինաւոր կովկասեան քէֆ մը պիտի ունենանք: Տոմսերը գրեթէ սպառած են:

— Բոլոր սրտովս յաջողութիւն կը ցանկամ...:

— Բայց, Կարապետ, ինչո՞ւ կը յամառիս: Կուգաս:

— Սիրելիս, չեմ կրնար,— ժպտելով մերժեց Լեոնը:

Կիրակի երեկոյեան տեղի ունեցաւ հայկական երեկոյթը փայլուն յաջողութեամբ: Հակառակ ձախողանքի վախերուն, քառաձայն երգուած հայ գեղջուկ երգերը խոր տպաւորութիւն թողուցին օտար հասարակութեան վրայ: Քոնսերվատիւարի յայտնի փրոֆեսորներէն մէկը ոգեւորուած բեմ յարձրացաւ, խմբավարը շնորհաւորելու: Շատ յաջող անցան խմբական եւ առանձին պարերը: Մասնաւորաբար օրիորդ Սիրունեանի Լեզիկիկան երեք անգամ կրկնուեցաւ: Առաւօտեան ժամը երկուքին օտար հիւրերը մեկնելով սրահը դատարկուեցաւ, մնացին հայ ուսանողներն ու քանի մը ոռու եւ լեհացի ուսանողներ, որոնք երգչախումբին մասնակցողներէն էին:

— Տղերք ջան, սեղանը շտկէ՛նք,— սրահի միւս ծայրէն ձայն տուաւ Միքայէլը:

Անմիջապէս քանի մը սեղան լրարու միացուցին, պիւֆէի մնացած ուտելիքները դասաւորեցին վրան եւ ուսանողները աղմկելով շրջապատեցին սեղանը: Կարգին կովկասեան քէֆ մը սկսաւ:

— Հայ ուսանողութեան կենացը,— բաժակը բարձրացնելով դռաց սեղանի վարի ծայրէն պատանի մը, որ այդ տարի եկած էր Ժընեւ:

— Որ թարգմանուի մեր սեփական կենացը. ա՛յ դու ապրիս, տղա՛յ, է՛լ ուրիշ կենաց չգտա՞ր...:

— Հայ ժողովուրդի կենացը,— Միքայէլը ոտքի ցատկելով պոռաց,— ես կ'առաջարկեմ հայ ժողովուրդի կենացը: Զեր մէրը չմեռնի, մենք ի՞նչ ենք հայ ժողովուրդի քով. էն է հաստարուն ծառի արմատը. մենք ուսանողներս՝ անոր նորարձակ դալար ճիւղերը, իսկ թէ

այդ ճիւղերը պիտի ուռճին, ծաղկին, պտուղ տան, այդ միայն Ալլահը գիտէ: Ժընեւ՝ հարիւրաւոր ուսանողներ եկան ու դացին, բայց հայկական դաւառներու մէջ դեռ մեծ սով կայ սրտցաւ...:

— Երկար ճառ պէտք չէ, տե՛ղդ նստիւր,— Միքայէլի փէշը քաշելով ընդմիջեց քովի նստողը...:

— Աչի, ձգեցէք թող խօսի...:

— Հա՛, կ'ըսէի,— բաճկոնի փէշը ընկերոջ ձեռքէն ազատելով շարունակեց Միքայէլը,— կ'ըսէի, որ հայ դաւառներու մէջ իսկական սով կայ սրտցաւ մտաւորականներու: Ի՞նչ եղան մեզմէ առաջ գնացողները. Թիֆլիս մնացին, Պաքու վաղեցին՝ ոսկի հորթին երկրպագելու: Ռոստով, Մոսկուա վրան բացին, ամէն բան ըրին որ հեռու փախչին ժողովուրդէն: Իսկ մենք ի՞նչ օյին պիտի խաղանք: Սատանան տանի, մենք էլ շատ բարի պտուղ չենք երեւնար: Խմենք հայ ժողովուրդի կենացը:

— Խմէ՛նք, խմէ՛նք,— բազմաթիւ ուսանողներ ձայնակցեցան Միքայէլին:

— Տէ՛ տղերք ջան, յոտնկայս «Մեր հայրենիք»ը:

Երեկոյթի նախաձեռնութիւնը կը պատկանէր ազգային հատուածի պատկանող ուսանողներուն. հակառակ խմբակցութենէն շատ քիչեր եկած էին, իսկ անոնցմէ ոչ ոք համաձայնած էր մասնակցիլ երգչախումբին կամ ժողովրդական պարերուն: Օտար հիւրերու նման եկած ու մեկնած էին: Միայն Կոլիան, Սոնիայի մօտ նստած, կը մասնակցէր ուրախութեան:

— Տաչի, տաչի, օրիորդ Սիրունեան, տօ ծափեցէք, տաչի, տաչի, կը սպասենք, օրիորդ Սիրունեան:

Օրիորդ Սիրունեանը ընդունուած սովորութեան համաձայն նազ ու տուղ ընելէ վերջ, ձեռները պարզած սկսաւ պարել, մինչ մնացածները ծափ կուտային սազանաւորներու հետ ըիթմը պահելով:

— Հա ջան, հա ջան, սո ծափ տուէք, է՛...:

Իրարու ետեւէ ելան անոնք որ շնորհք ունէին պարելու: Ա՛լ նաղ չկար, մանաւանդ որ գինին ալ նպաստած էր տրամադրութիւններու բարձրանալուն: Երգեցին, պարեցին, կենացներ առաջարկեցին:

— Բոլորդ մէկ մէկ կենաց պէտք է առաջարկէք, — հրամայեց թամատան, — սեղանի վարի ծայրէն, — հէ՛յ Կարօ, սկսի՛ր:

Հետզհետէ ոտքի բարձրանալով ամէն մէկը բան մը ըսաւ: Ոմանք երկու խօսքով բաւականացան, մասնաւորաբար օրիորդները, ոմանք ալ անպատճառ խելօք ճառեր արտասանելու փորձութեան ենթարկուած, խնդուք եւ ծիծաղ առաջ բերին:

Կարգը հասաւ Սոնիային: Անոր հանդէպ ուսանողութիւնը յարգալից վերաբերմունք մը ունէր: Նախ որ հասուն տարիքով լուրջ օրիորդ մըն էր, բայց ատկէ աւելի, որովհետեւ անոր կեանքին եւ անցեալ գործունէութեանը ծանօթ էին գրեթէ բոլոր ուսանողները: Ուսանողական խոշոր զանգուածին հետ միեւնոյն քաղաքական հոսանքին պատկանելով, Սոնիան հեղինակութիւն մը կը համարուէր բոլորի համար: Ի հարկէ անձնական նկարագիրն ալ մեծ տեղ մը կը բռնէր. փայլկանկատ բոլորի հանդէպ, սրտցաւ, ընկերական, դրաւած էր զինք ճանչցողներու սէրն ու յարգանքը:

— Սոնիա՛, Սոնիա՛... — եղաւ բռն ծափահարութիւնները ստիպեցին որ ոտքի բարձրանայ:

— Ես պիտի առաջարկեմ, — հաղիւ լսելի ձայնով մը սկսաւ Սոնիան, — որ այս բաժակը պարպենք մեր ընկեր գործիչներու կենացը: Հեշտ է այստեղ նստած կենաց խմել, բայց դժուար է ըմբռնել Հայաստանի դաւառներու մէջ ցրուած մեր ընկերներու կենդանի նահատակութիւնը: Պարագաներու բերումով հնարաւորութիւն ունեցալ

ծանօթանալու այդ մեծ առաքեալներու աշխատանքին, գործին, ապրած կեանքին: Դժոխային պայմաններու մէջ, այդ ընկերները բոլորովին ուրացած սեփական կեանքը, կ'ապրին բարձրօրէն այլասիրական կեանք մը, որ անըմբռնելի կրնայ թուիլ մեզ համար: Ահա այս մարդիկն են, որոնք ստեղծագործ վարպետներու նման ֆիզիքական ու բարոյական աւերակներու մէջէն կը վերաշինեն վաղուան հայրենիքը, մեր Հայաստանը: Զեզ բոլորիդ ծանօթ են անոնց անունները, Վասպուրականի Լեւոնը, Գարեգինը, Գէորգը, Նիւաւանը. եւ բազմաթիւ ուրիշներ: Այդ ղեկավարներու կողքին կան հարիւրաւոր գործակիցներ, շատերը անուս, նոյնիսկ անգրագէտ զեղջուկներ, բայց զարմանալի նուիրումով կապուած ընդհանուր գործին, ազգաշինութեան գործին: Առիւծ Գեօն, Մոսօն, Թովիալ Սատանան, Աբօն, Մոկացի Յակոբը, բայց ո՛ր մէկը յիշեմ այդ սքանչելի հայդուկներէն, որ երէկ զէնք ունէին ձեռքերնուն, կուրծք կուտային թշնամի զնդակներուն, այսօր լուսաւորութեան ջահը կը պտտցնեն հայրենի խուլ անկիւններուն մէջ, թէեւ շատերն անոնցմէ հաղիւ հեգելով կարենան կարդալ: Բաժակս բարձրացնելով կ'առաջարկեմ բոլոր անոնց կենացը, որոնք սեփական կեանքը մոռցած, մեր ժողովուրդի, մեր հայրենիքի վերաշինութեան սրբազան գործին նուիրուած են:

— Ուռա՛, ուռա՛, ուռա՛...:

Դահլիճը թնդաց կեցցէներու եւ ծափահարութիւններու փոթորիկէն: Բոլորը ոտքի ցատկեցին. նուազողները «Մեր հայրենիք»ը նուագեցին, մինչ ուսանողները խանդավառօրէն ձայնակցեցան:

Միջայէլը ամբողջ երկու օր երեկոյթի պատրաստութեան պատճառով, հոս ու հոն վազվզեցին սաստիկ յոգնած էր, քիչ մըն ալ անժուժկալ խմելուն հետեւանքով

չուտով հարեցաւ: Շուտ շուտ ոտքի կ'ելլէր կենաց առաջարկելու, մինչ կողքի ընկերները փէշէն քաշելով կը ստիպէին հանդարտ մնալ:

— Պարոն Միքայէլ, — Սոնիայի կողքին նստող Մարօն ձայնեց, — ո՞ւր է ձեր բարեկամը, միթէ՞ եկած չէր երեկոյթին:

— Միքայէլի բարեկամը, վայրենի՞ն ըսել կ'ուզես, Մարօ, — հեղնեց ուրիշ աղջիկ մը:

— Ես... ես կենաց, կենաց մը պիտի առաջարկեմ, — օրօրուելով ոտքի ելաւ Միքայէլը, — այս... այս բաժանիկը կ'առաջարկեմ վայրենիի կենացը... մենք բոլորս չարժենք... չարժենք էդ վայրենին... խմենք էնոր...:

— Նստիր տեղդ, որ չես կրնար խմել...:

— Միքայէլը հարբած է... հուռա՞... — կեցած տեղը օրօրուելով բղաւեց նորեկ պատանին:

Միքայէլը առանց կարեւորութիւն տալու ընկերներու ընդմիջումներուն, բաժակը պարպեց ու ինկաւ աթոռի վրայ, գլուխը սեղանին յենելով:

— Բայց էդ ի՞նչ վայրենիի մասին է խօսքը, — Մարոյին հարցուց Սոնիան:

— Սարսափելի մարդ մը...:

— Իսկական վայրենի մը...:

— Ուսանողական ժողովը խանդարողը...:

— Դէմքին չես կրնար նայիլ...:

— Անշուշտ չէր դար երեկոյթին:

— Էլ ի՞նչ երեսով դար...:

Մինչ ամէն կողմէն վիրաւորական բացադանչութիւններ կը տեղային Լեոնի հասցէին, Միքայէլը հաղիւ ինքզինք պահելու վիճակի մէջ, ծանրացած գլուխը բարձրացուց եւ մատով Կոլիան ցոյց տուաւ:

— Ա՛յ... Կոլիան էր իսկական պատճառը... ես հարբած չեմ... Կոլիան էր... Ինչո՞ւ փէշս կը քաշէք...:

— Ճշմարիտ է, — կռնալով դէպի Սոնիան խօսեցաւ Կոլիան, — յամենայն դէպս պարոն Ալթունեանը բոլորովին մեղաւոր չէր:

— Ալթունեան. ո՞րտեղացի է, — հետաքրքրուած հարցուց Սոնիան:

— Ճշմարիտ չգիտեմ: Պէտք է էսոնց հարցնել, — Կոլիան գլխով սեղանակիցները ցուցուց, — միեւնոյն դադարի մարդ կ'երեւի, թէեւ անհամեմատ դարդացած եւ տեղեակ Տաճկահայաստանի ժողովրդի վիճակին. լուրջ եւ խելօք մարդ մ'է:

Սոնիան զարմացած Մարոյին նայեցաւ: Եթէ այդ մարդը լուրջ մէկն էր, եւ գաղափարակից, ինչո՞ւ այդ հեղինակը եւ չարակամ վերաբերմունքը մէկու մը հանդէպ, որու մասին հակառակորդ խմբակցութեան մէկ անդամն իսկ չէր քաշուեր դարդացած եւ լուրջ մարդ համարելու:

— Մարօ, ի՞նչ մարդ է այդ պարոն Ալթունեանը, — հարցուց Սոնիան:

— Երկար պատմութիւն է, յետոյ կը պատմեմ:

Առաւօտեան ժամը չորսին ցրուեցան քէֆ ընողները: Երկու ընկերներ Միքայէլի թեւերը մտած սենեակ հասցուցին: Սոնիան դնաց Մարոյի բնակարանը, ուր պիտի գիշերէր: Բաժնուելու ժամանակ, Կոլիան աղջկան ձեռքը սեղմելով, հարցուց.

— Սոնիա՛, ե՞րբ պիտի մեկնիք:

— Կէսօրէն վերջ, ժամը չորսի դնացքը կը վերցնեմ:

— Երեքին Մարոյի մօտ կը լինիմ:

Կէսօրէն վերջ երբ դասախօսութիւնը վերջացաւ, զրքերը անութիւն տակ սեղմած, Լեոնը դուրս եկաւ Ռուսոյի անուան նուիրուած հաստատութենէն: Սաստիկ գլխի ցաւ ունէր ու փոխանակ սենեակը վերադառնալու,

քայլերը ուղղեց դէպի Ռուսոյի կղզին, որ շատ հեռու էր: Փոքրիկ կղզին բոլորովին ամայի էր: Խոնաւ եւ ցուրտ քամի մը կը փչէր ու տերեւաթափ կաղնիի լերկ ճիւղերը ողբադին կը հեծեծէին: Ըստ սովորութեան, Լեւոնը ետ ու առաջ ման դալէ վերջ, տեղաւորուեցաւ նստարանի վրայ, դրժերը կողքին դնելով: Կարճ եւ ճրմ-րան եղանակի անյարմար վերարկուով պատսպարուած, Լեւոնը եւ ոչ իսկ կը զգար ցուրտն ու քամին: Սնչարժ նստած, հայեացքը հեռուն դէպի Ալպերը, ո՞վ գիտէ ինչ խորհուրդներ կ'ալեկոծէին միտքը:

Յանկարծ կենդանի գործէն կտրուած, օտար քաղաքի եւ նոր միջավայրի մէջ, Լեւոնը զարմանալի կերպով մինակ կը զգար ժրնեւի մէջ: Սնհաղորդ էր շուրջի եռացող կեանքին եւ ոչ ալ հայ ուսանողութիւնը կը ջերմացնէր զինք: Ճիշդ է, դպրոցական դրաղմունքը շատ, պարապ ժամերուն ալ անվերջ կը կարդար, բայց կարծես այդ աշխատանքը էր դոհացներ զինք, ծարաւը կը զգար կենդանի, աշխոյժ գործին, երբ մարդ ինքզինքը կը մոռնա, ամբողջովին կլանուած աշխատանքով: Ուսանողի նայ, ամբողջովին կլանուած աշխատանքով: Ուսանողի անսովոր կեանքը, անհարադատ միջավայրը, շրջապատի անծանօթ դէմքերը, ասոնք բոլորը ծանր բեռի մը նման ճնշեցին զայն: Հոգիի խորքէն ախր կը քաշէր Շատախի, Կարկառի խելառ լեռներուն, սարերու կշտին կպած դետոնափոր դիւղերուն, մուխի եւ ծուխի մէջ կորած թոնրատներուն, կոպիտ, անտաշ գիւղականներուն: Վերջիւ չուժը այդ պատկերներուն ջերմութեամբ կը լեցնէին սիրտը: Մանաւանդ երբ կը վերջիւնէր բաղմաթիւ գիւղական դպրոցները, փոքր, կէս խաւար խուցեր, ուր յական դպրոցները, փոքր, կէս խաւար խուցեր, ուր յատակի փախաթին վրայ ծալապատիկ նստած չարաճճի երեխաներ հեգելով կը փորձէին կարդալ:

Դժգոհ էր Լեւոնը ինքն իրմէն: Հայրենաբաղձութենէ բռնուած, կը մեղադրէր զինք, որ դասալիքի նման հե-

ռացեր էր երկրէն, ուր այնքան աշխատանք կար կատարելիք: Նոյնիսկ իր յոգնածութիւնը չքմեղանք մը կը համարէր երկրէն հեռանալու: Անարդար լինելու աստիճան, Լեւոնը ինքզինքը կը մեղադրէր ու անհամբեր կը սպասէր ամառուան գալուն, ետ վերադառնալու Երկիր, իր ժողովուրդի ծոցը, անոր լացովն ու ծիծաղովը ապրելու:

Կոլիան ճիշդ ժամանակին եկաւ Սոնիային ընկերակցելու համար: Մարոյի սենեակը լեցուած էր ուսանող ուսանողուհիներով. եկած էին ճամբու դնելու Սոնիան, Օրիորդ Սիրունեանը եւ ուրիշ երկու ուսանողներ: Խրմ-րով դուրս ելան, խօսելով, կատակելով ուղղուեցան դէպի երկաթուղիի կայարանը: Ռոն դետի կամուրջներէն մէկէն պէտք է անցնէին քաղաքի հակառակ կողմը երթալու համար:

— Ռուսոյի կղզիով անցնինք, — խնդրեց Օր. Սիրունեանը, — քաղցր յիշողութիւններով կապուած եմ այդ կղզիին:

— Չար քեզի, — ներողամտաբար ժպտեցաւ Մարօն, — ո՞ր է նշանածդ:

— Պաքու հաստատուած է, Կասպեան ընկերութեան մօտ կը ծառայէ:

Ռուսոյի կղզեակը նեղ պարանոցով մը կը միանայ Ռոնը խաչածեղոյ բաղմաթիւ կամուրջներէն երկրորդին հետ: Հաղիւ երեսուն քառասուն քայլ երկարութեամբ եւ քսանեւէինդ քայլ լայնութեամբ աննշան կղզեակ մըն է այդ հողամասը: Բայց չկայ թուրիստ մը, հեռաւոր երկիրներէ եկող այցելու մը, որ չհանդիպի հոն, չնստի մենաւոր աթոռին վրայ, ուր ատեն մը մեծ խմստասէրը կը հանդէսէ:

Մեր ուսանողներու խումբը դանդաղօրէն կ'անցնէր

կամուրջի վրայէն, երբ Մարօն աչք ընկելով օրիորդ Սիրունեանին, մեղմօրէն փսիսաց:

— Ահա ձեր սիրաբանութեան բոյնը:

— Օ՛, ինչ լերկ ու մենաւոր կ'երեւի իմ անուշիկ կողմիս, — ափսոսանքով վրայ բերաւ օրիորդ Սիրունեանը:

— Ահա Կարապետը, — մատով ցոյց տուաւ Միքայէլը, նստարանի վրայ նստած մէկը, որուն կոնակը կ'երեւար, դէմքը դարձուցած լինելով Լեմանի լճին:

— Ո՞վ ըսիք, — հետաքրքրուեցաւ Սոնիան:

— Այլթունեանը, — բացատրեց Մարօն, — չուտով կամուրջը անցնինք, այդ մարդուն տեսքը միայն գլխացաւ կը պատճառէ ինձ:

— Ընդհակառակը, հետաքրքիր է հանդիպիլ այդ մարդուն. քալինք դէպի կողին, դեռ ժամանակ ունինք դնացքին հասնելու, — խնդրեց Սոնիան:

Ամբողջ խմբով նեղ պարանոցէն անցնելով կղզին մտան:

— Կարծես նախկին հրապոյրը չունի այլեւս, — ափսոսանքով ըսաւ օրիորդ Սիրունեանը:

— Ի հարկէ չունի, նազելի օրիորդ, — կատակելով ըսաւ Միքայէլը, — բոյնը աւրուած, իսկ թռչունը թռած է մինչեւ Պաքու:

Խմբի աղջիկները բարձրաձայն քրքջացին:

Միեւնոյն տեղը նստած՝ Լեւոնը խորասուզուած կը մտածէր, երբ այնպէս թուեցաւ իրեն, թէ քանի մը քայլ հեռուէն հայերէն խօսակցութիւն մը կը լսէր: Դեռ ինքզինք չգտած, ետեւէն լսուող քրքիջները բոլորովին սթափեցուցին զայն: Բնազդօրէն գլուխը ետ դարձուց:

— Լեւո՛ն, պարոն Լեւո՛ն, — Սոնիան երկու քայլ առնելով յանկարծ կանգ առաւ:

Լեւոնը ամբողջ հասակով ցցուած էր նստարանի կողմին: Դէմքի անմիջական կարմրութեան յաջորդեց մա-

հատիկ դունատութիւն մը: Մեքենայօրէն գլխարկը վար առաւ ու ձեռքը երկարած մօտեցաւ Սոնիային:

— Բարեւ ձեզ, օրիորդ Սոնիա՛:

— Բայց այս դո՞ւք էք... Ձեմ կրնար աչքերուս հաստաւ... Շատ, շատ ուրախ եմ. ուրեմն ժընեւ կը դըտնելիք... Բայց ինչո՞ւ չգրեցիք...

Սոնիան չաւարտեց նախադասութիւնը, իրեն այնպէս թուեցաւ թէ Լեւոնի դէմքի վրայէն յանդիմանական մեղմ ժպիտ մը անցաւ: Թերեւս այդպէս չէր, բայց չէ՞ որ Լեւոնի բաղմամբիւ նամակները անպատասխանի ձգած էր առանց հիմնաւոր պատճառի: Մեղաւոր լինելու գիտակցութիւնը կը վիրաւորէր իր հպարտութիւնը: Նուաստացումի զգացումին հետ սակայն, Սոնիան անբացատրելի ուրախութիւն մը կը զգար ներքնապէս: Բոպէաբար, ինչ որ անձանօթ բայց քաղցր դոհունակութիւն մը համակեց ողջ էութիւնը: Չարմանալի ջերմութիւն մը զգաց հոգիին մէջ, կարծես Լեւոնը անհետ կորսուած հարազատ մը լինէր, որ յանկարծ երեւան կուգար:

Սոնիան բաւականութեան ակնյայտնի երեւոյթով Լեւոնի ձեռքէն բռնած մօտեցաւ խմբին, որ քանի մը քայլ հեռու մնացեր էր, բոլորովին զարմացած վիճակի մէջ: Սոնիայի ձայնին մէջ թագնուած յանդիմանութեան շեշտ մը կար, երբ խմբին դառնալով՝ ըսաւ.

— Խնդրեմ ծանօթանաք, Վասպուրականի Լեւոնը:

Ոչ ոք տեղէն չարժեցաւ. զարմանքով կը նայէին Սոնիային, թերեւս չհասկցան անոր արտասանած խօսքերու իմաստը: Ի՞նչ ըսել կ'ուզէր Սոնիան, «Վասպուրականի Լեւոնը» ըսելով: Միթէ՞ այդ մարդը կրնար լինել այն Լեւոնը, որուն անունին եւ դործերուն բոլորն ալ ծանօթ էին:

— Կոլիա, — իր կարգին շփոթած Սոնիան դարձաւ անոր, — ձեզ պատմեր եմ պարոն Լեւոնի մասին:

— Օ՛ր, անշուշտ կը յիշեմ, — կարծես նոր դլխի ին-
կած Կոլիան աշխուժով մօտեցաւ Լեւոնին եւ ջերմօրէն
ձեռքը սեղմելով ըսաւ, — չատ ուրախ եմ ձեզ հանդիպե-
լուս, ձեր մասին լսած եմ օրիորդ Սոնիայէն:

— Տօ՛ւ, էս ի՞նչ օյին է, Կարապետ, — չմամ Միքա-
յէլը ընկերով վզին փաթթուելով բացաղանչեց, — տօ, էս
ի՞նչ խաղ խաղցիր դլխուս: Պարոն Կարապետ Աթոռն-
եան, ո՞նց չէ. էն Պոլսի ընկերներն ալ... ա՛յ էս էնոնց
հերն անիծած... անիրաւները դլխ լաւ ծուղակը ձգե-
ցին...

Խմբի մնացած անդամներն ալ իրարու ետեւէ մօտե-
նալով ծանօթացան Լեւոնի հետ: Մարօն, անակնկալ
յայտնութենէն ամենէն աւելի ազդուած, երբ ձեռք կու-
տար Լեւոնին, մեղմօրէն շնչաց.

— Խնդրեմ ներեցէք, պարոն Լեւոն:

— Ներե՞լ, ի՞նչ բանի համար, օրիորդ:

Երանի թէ այդ բողբոջին դետինը ճեղքուէր ու ինք
մէջ կորսուէր, մտածեց Մարօն: Ահա վայրենին, որ
այնքան խտօրէն հալածած էր, ու յանկարծ ո՞վ լի-
նի այդ վայրենին, ուրիշ ոչ ոք բայց եթէ իր պաշտած
հերոսը, Վասպուրականի Լեւոնը:

— Այսպէս խմբով ո՞ւր, — հարցուց Լեւոնը, — վատ
եղանակ է զրօսնելու համար:

— Կայարան կ'երթայինք հիւրերը ճամբու դնելու, —
պատասխանեց Միքայէլը, դլխով Սոնիան եւ անոր ըն-
կերները ցուցնելով:

— Ուրեմն արդեւք չլինիմ, — դուրսը խոնարհեցնե-
լով ըսաւ Լեւոնը եւ քայլ մը ետ քաշուեցաւ:

— Բայց ո՛չ, խնդրեմ. չէի՞ք ուզեր մինչեւ կայարան
ընկերանալ մեզի, — խնդրեց Սոնիան:

Լեւոնին ուրիշ բան չէր մնար եթէ ոչ համաձայնիլ:
Հիմա արդէն արագ կը քալէին՝ ժամանակին կայարան

հասնելու համար: Սոնիան Լեւոնի եւ Կոլիայի մէջտեղէն
կը քալէր սաստիկ մտազբաղ վիճակի մէջ: Տարիներ ա-
ռաջ բոլորովին անսպասելի կերպով հանդիպած էր Լե-
ւոնին, երբ վերջինս փախստական թաղնուած էր Յակոբի
սենեակին մէջ: Հիմա ալ երբ անոր հանդիպելու մասին
չէր ալ մտածեր, ահա յանկարծ դէմ դիմաց կը գտնուէր
Լեւոնին հետ: Դեռ հազիւ կէս ժամ միասին ու նորէն
Սոնիան ողջ էութեան մէջ կը զգար բարձրացող փոթո-
րիկը: Ի՞նչ կը նշանակէին հոգեկան խռովքը, իրար խա-
չաձեւող զգացումները: Արդեօք դո՞ւ էր Լեւոնի հանդի-
պելուն, անշո՛ւշտ, չէ՞ որ երկրէն կուգար, ընկերներու
մօտէն, այնքա՞ն պատմելիք նորութիւններ կ'ունենար,
տեղեկութիւններ երկրի գործերէն, ճանչցած ընկերնե-
րէն: Իսկ յետո՞յ, միթէ՞ միայն այնքան: Առաջի վայր-
կեանի զգացած ջերմ ուրախութիւնը տեղի տուած էր
խոր մտմտութիւն: Սոնիան ինչպէ՞ս կրնար մոռնալ Վանի
մէջ ապրած հոգեկան տառապանքը, այդ մարդու պատ-
ճառով: Եթէ միայն Լեւոնը կայուն դիմադիմ մը ունե-
նար, անփոփոխ վերաբերմունք մը: Ահա հիմա ալ քովէն
կը քալէ Լեւոնը, կարծես բոլորովին մոռցած թէ ո՛ւր կը
գտնուի եւ որո՞ւ հետ: Համաչափ քալուածքով, շարժա-
կան արձան մը, արագօրէն այս պատկերը անցաւ Սոնի-
կան մտքէն, ինչպէս երբեմն Վանի մէջ, երբ կողք կողքի
նստած կը խօսէին Վահէի մասին: Կարծես արիւնը պիտի
սառէր Սոնիայի երակներուն մէջ: Օ՛ր, ինչ լաւ որ չու-
տով կայարան կը հասնին եւ քանի մը վայրկեանէն դը-
նացքը ճամբայ կ'ելլէ ու ինք կը մոռնայ. պէ՛տք է մոռ-
նայ Լեւոնը, ինչպէս մարդ կ'աշխատի մոռնալ գէշ երազ
մը: Բայց ճի՞շդ որ կ'ուզէր մոռնալ. արդեօք Սոնիան
ինքզինք չէ՞ր փորձեր խաբել:

Գնացքը մեկնելու երկու վայրկեան կար, երբ խում-
բը հառաւ կայարան: Միքայէլը օրիորդ Սիրունեանէն

տոմսակի դրամը առնելով մօտեցաւ Սոնիային .

— Առաջին թէ երկրորդ կարգի տոմսակ . . .

— Շնորհակալ եմ, ես դեռ ժամանակ մը ձեզի հիւր պիտի մնամ, — յայտնեց Սոնիան քիչ մը վարանելով, ու անմիջապէս աւելցուց, — այսօր պիտի չմեկնիմ :

— Ի՞նչ լաւ բան մտածեցիր, որ ես կը խնդրէի, — յայտնապէս ուրախացած Մարօն աջ թեւով դրկեց Սոնիայի մէջքը :

— Այո՛, սիրելիս, պիտի մնամ քանի մը օր, թերեւս չաբաթ մը, իսկ քու ապրած տան մէջ ազատ սենեակ կա՞յ :

— Անշուշտ, Սոնիա, ճիշդ իմ սենեակի կողքին, անկիւնի սիրտն սենեակ մը առանձին ընդունարանով :

Կոլիան զարմացած, քիչ մըն ալ ներքնապէս դժգոհ, Սոնիան կը դիտէր : Պարզ էր, որ Լեւոնի յանկարծակի երեւումը կերպարանափոխած էր Սոնիան, անոր հանդարտ, անխռով դէմքը զգալապէս անհանդարտ, զարմանալի արտայայտութիւն մը ստացեր էր : Բայց թէ ինչո՞ւ այդ փոփոխութիւնը, Կոլիան կը դժուարանար պատասխանել : Քովընտի նայեցաւ Լեւոնին : Ամբողջ գըլխով բարձր բոլորէն, սարսափելի ալանդակուած դէմքով, զգեստներն անխնամ ու կարծես վրայէն թուլօրէն կախուած, բարակ վերարկուն հազիւ մինչեւ ծունկերը իջած եւ այդ բոլորը ծիծաղելի երևոյթ մը կուտային անոր : Կոլիան հոգեկան խաղաղութիւն մը զգաց : Ներքնապէս խնդաց ինքն իրեն վրայ, ինչո՞ւ այդքան խանդոտ լինել, երբ իրապէս խանդոտելու ո՛չ մէկ պատճառ կար մէջտեղ : Սոնիան եւ Լեւոնը հին գործակից ընկերներ էին, ու բնական էր որ սլառահասակ քանի մը վայրկեաններու հանդիպումով չդոհանային : Աշուշտ Սոնիան չէր կրնար ձգել ու հեռանալ, երբ հազիւ երկու խօսք փոխանակած էր հին ընկերոջը հետ : Բայց, ինչո՞ւ այդ Լեւոնը

ծիծաղելի լինելու աստիճան երկար հասակով, սառույցէ չինուած մարդ մը, սֆինքսի նման լուռ կը մնար, կարծես չէր տեսներ, չէր լսեր, չէր զգար : Արդեօք բո՞ւթ մարդ մըն է, թէ մեծամտութենէ բնուած, հերոս կը խաղայ, մտածեց Կոլիան, առանց սակայն որոշ եզրակացութեան մը գալու :

Օրիորդ Սիրունեանը եւ ընկերները ճամբէէ վերջ, մինչեւ իջն Բալէ հրապարակը միասին քալեցին : Հոն Մարոյի հետ Սոնիան ու Կոլիան զատուեցան Բիւ տէ Ծիւլոսովի կողմը շեղելով, ուր կ'ապրէր Մարօն : Բաժնուելու պահուն Սոնիան Լեւոնին ձեռք տալով՝ ըսաւ .

— Պարոն Լեւոն, խնդրեմ այս երեկոյ հանդիպիք :

Լեւոնն ու Միքայէլը շարունակեցին ճամբան : Երբ տուն հասան, Լեւոնը իր սենեակը քաշուեցաւ :

— Յոգնած եմ ու գլխու սաստիկ ցաւ ունիմ . քիչ պիտի հանգստանամ :

Անկողնին վրայ երկննալով, թեւերը գլխատակ ըրած, Լեւոնը երկար երկար մնաց միեւնոյն դիրքին մէջ, աչքերը յառած առաստաղին :

Այդ երեկոյ, ինչպէս նաեւ յաջորդ երեկոները, Լեւոնը Սոնիային մօտ անցուց : Կոլիան, Մարօն և Միքայէլը կը հաւաքուէին Սոնիայի կոկիկ ընդունարանի մէջ, ուր ընկերական ջերմ մթնոլորտ մը կը ստեղծուէր, փոխադարձ յարաբերութիւնները ներդաշնակելով : Հակառակ Լեւոնի վերապահ բնաւորութեան, զարմանալիօրէն ընտանի տրամադրութիւն մը կը զգար այդ շրջանին մէջ՝ վաղուց կորսնցուցած ընտանեկան մթնոլորտին խաբկանքը ապրելով : Աւելի ազատ, աւելի խօսուն տրամադրութիւն մը կը զգար, երբ կը մտնար ընդունարանի դռնէն ներս : Բնականաբար խօսակցութեան մեծ բաժինը կ'իյնար Լեւոնի վրայ : Իր սովորական ծանրութեամբ կը

պատմէր երկրէն, ժողովրդի վիճակէն եւ այն բոլոր դոր-
ծերէն, որոնց ինքն ու իր ընկերները ձեռնարկած էին,
Սահմանադրութեան յայտարարութենէն վերջ: Երբ Լե-
ւոնը կը խօսէր, կը պատկերէր ժողովրդի վիճակն ու
գործերու ընթացքը, ընդունարանի մէջ գտնուողները ու-
շադրութեամբ կը լսէին դայն, աներկրայեւի ջերմութիւն
մը, խանդավառ տրամադրութիւն մը զգալով իրենց մէջ:
Այնքա՛ն երգուած, փառարանուած Հայաստանը, որ ան-
ծանօթ մեծութիւն մը կը մնար իրենց համար, Լեւոնի
պատմածներով հետզհետէ ձեւ կ'առնէր, կ'ամբողջանար,
շօշափելի իրականութիւն մը դառնալով:

Կոլիան աճող հետաքրքրութեամբ մտիկ կ'ընէր,
ներքնապէս զգալով որ հայկական հարցը իրեն համար
նոր գնահատութեան մը կը կարօտի: Բայց ամէն բանէ
աւելի՝ անոր վրայ խոր տպաւորութիւն ձգողը եղաւ
պատմողը: Այդ հաշմուած, անդուրեկան արտաքինով
մարդը հոգեկան այնպիսի կորով, գեղեցկութիւն կը
յայտնաբերէր, որուն հմայքին ենթակայ, Կոլիան չէր
կրնար չզննահատել անոր բացարձակ արժէքը, եթէ որ
ան իր մասին, իր կատարածներու վերաբերմունքը չէր ալ
խօսեր:

Ահա խումբ մը մարդիկ, կը մտածէր Կոլիան, որոնք
հերքիւլէան աշխատանքի մը լծուած էին՝ քանդուած
ազգային կառուցուածքի մնացորդներէն վերստեղծելու
նոր, աւելի հիմնական չէնք մը: Որքան ալ որ դադափա-
րաբանութեամբ Կոլիան տարբեր դաւանանքի պատկա-
նող, կրնար այդ աշխատանքը ապարդիւն համարել, սա-
կայն չէր կրնար խորապէս չզննահատել անձնազոհ խմբի
մը կատարած աշխատանքները: Կոլիան կը զգար որ այդ
շատ համեստ մարդը, թէեւ կը փորձէր յաջողութեան
վարկը ընկերներուն բաժին հանել, բայց ինք կեդրոնա-
կան դէմքն էր գործին, առանցքը՝ դարձող անիւին: Բա-

ցառիկ տիպ մը, որ ստեղծուած է ղեկավարելու շնորհ-
քով:

Հինդաթի երեկոյ, սովորական ժամէն քիչ մը ուշ,
Լեւոնը դուրս եկաւ տունէն Սոնիային այցելելու համար:
Միջայէլը եւ Մարօն այդ երեկոյ թատրոն գնացած էին:
Երբ Լեւոնը բարձրացաւ երկրորդ յարկը եւ նեղ միջանց-
քէն կ'անցնէր, յանկարծ Սոնիայի յարկարաժնի դուռը
բացուեցաւ ու Կոլիան այլադուռած դէմքով դուրս եկաւ
միջանցքը: Առանց խօսելու, գլխի չոր շարժումով բա-
րեւեց Լեւոնը եւ արագօրէն սանդուխէն իջնելով՝ մեկնե-
ցաւ:

Լեւոնը չլմած կանգ առաւ միջանցքին մէջ: Կոլիայի
շառադուռած դէմքը, սառստիկ յուզուած վիճակը, իր
հանդէպ ցուցուցած անբարեացակամ վերաբերմունքը
սաստիկ դարմացուցին զինք: Անկասկած Սոնիայի եւ Կո-
լիայի մէջ ծանրակշիռ խօսակցութիւն մը տեղի ունեցած
էր: Լեւոնը խօսակցութեան ֆութեան մասին եւ ո'չ իսկ
տարակուսեցաւ: Քանի մը օրերու հանդիպումներու ժա-
մանակ, Լեւոնի աչքէն չէր վրիպած Կոլիայի հոգեկան վի-
ճակը եւ ոչ ալ մեծ սրատեսութեան պէտք ունէր տեսնե-
լու թէ՝ Կոլիան ամբողջովին տարուած էր Սոնիայով եւ
պաշտելու աստիճան կը սիրէր դայն: Այդքանը հասկնա-
լի էր Լեւոնի համար: Բայց ինչ որ զինք չիտթեց, այդ
Կոլիայի վերաբերմունքն էր իր հանդէպ: Միշտ զուսպ
եւ ղեմակաւոր դէմքով, Լեւոնը ունէ պատճառ տուած
չէր Կոլիային՝ թէկուզ հեռուոր կերպով կասկածելու
Սոնիայի հանդէպ ունեցած իր զգացումներու մասին:
Ուրեմն ի՞նչ պատճառով Կոլիան կրնար զրդուել իր
դէմ. ինչո՞ւ քիչ առաջուան անբարեկամական տրամա-
դրութիւնը, մինչ նախորդ գիշերներ այնքան սիրալիբ
վերաբերմունք ցոյց կուտար:

Միջանցքին մէջ ատեն մը սպասելով՝ Լեւոնը մօտեցաւ ու կամաց մը թխկացուց սենեակի դուռը:

— Մտէք խնդրեմ, — ներսէն լսուեցաւ Սոնիայի մեղմ ձայնը:

Սեղանի առջեւ նստած էր Սոնիան, գլուխը վար հաւած մտամոլոր վիճակի մէջ: Լեւոնի սենեակ մտնելուն՝ բարձրացաւ ու առանց խօսելու ձեռքը երկարեց անոր:

— Չե՞մ խանդարեր, — հարադատի հոգածութեամբ հարցուց Լեւոնը, արցունքի հետքեր նկատելով Սոնիայի դէմքին վրայ, — թերեւս կը նախընտրէք առանձին մնալ:

— Ո՛չ, խնդրեմ նստէք, արդէն ձեր դալուն կը սպասէի, օթոցի վրայ, այդպէս աւելի հանդիստ կը լինիք:

Սիրած աղջկան տառապանքը նկատելով Լեւոնը, սիրտը կծկուեցաւ: Սոնիայի հոգեկան անսովոր վիճակէն յայտնի էր որ քիչ առաջ շատ լուրջ խօսակցութիւն մը ունեցած էր եւ դեռ զգալապէս կը գտնուէր անոր տըպաւորութեան տակ:

Կարծես Լեւոնի սիրտը աքցանի բերնին մէջ սեղմուած լինէր: Մինչ անհնարին տառապանք մը կ'ապրէր, որպէս թէ չնկատելով Սոնիայի հոգեկան վիճակը, Լեւոնը փոքր սեղանի վրայէն ֆրանսերէն ամսագիր մը վերցուցած կը թղթատէր, կարդալ կեղծելով:

Օ՛ր, եթէ կարենար, եթէ միայն հնարաւոր լինէր վերակենդանացնել Վարդանը, այն ժամանակ անհուն կարօտով պիտի դրկէր, սրտին վրայ սեղմէր Սոնիան, պիտի մոռցնել տար անոր ապրած բոլոր տառապանքները, անոր խաւար կեանքը սիրոյ ջերմ ճառագայթներով պիտի լուսաւորէր: Բայց միթէ՞ հնարաւոր էր գերեզմանէն վերադառնալ, միթէ՞ իր ինքնութեան յայտնութիւնը մըլտական տառապանքի նոր աղբիւր մը պիտի չլինէր Սոնիայի համար:

Վարդան ու Լեւոն. կա՞ր նմանութեան եզր մը երկուքին միջեւ: Վարդանը մեռած կը համարուէր, ու թե-

րեւս ճիշդ ատոր համար աւելի փայլուն յիշողութիւն մը կը մնար, դերազանց տեղ մը դրաւելով Սոնիայի մտքին, սրտին մէջ: Իսկ Լեւոնը... Ո՞ր կը մնար ան: Ասով մէկտեղ, Լեւոնը հաւատացած էր թէ, յայտնութեան պարագային, Սոնիան առանց այլեւայլի պիտի ուզէր կեանքը կապել մանկութեան սիրած ընկերոջը կեանքին. բայց ի՞նչ դնով: Անանուն նահատակութիւն մը չէ՞ր լինելու այդ զոհարերութիւնը, արդեօ՞ք Լեւոնը իրաւունք ունէր ընդունելու նման զոհարերութիւն մը սիրած աղջիկէն, որուն երջանկութեան համար զոհած էր ամէն ինչ, ամբողջ կեանք մը, անձնական երջանկութիւնը:

Դէմ դէմի նստած երկուքն ալ պահ մը լուռ մնացին: Կարծես Սոնիան ճիշդ իսկ չէր թափեր Լեւոնէն ծածկելու հոգեկան վիճակը, այդ պահուն ապրած յուզումը: Այդ վերաբերմունքին մէջ ջերմացնող հաղորդակցութիւն մը կար, անկեղծ մտերմութիւն մը: Լեւոնը սաստիկ յուզուած, քովընտի նայեցաւ Սոնիային, որ գլուխը կրծքին հակած, կեդրոնացած հայեացքով յատակի փրուած զօրդի նախը կը դիտէր: Սրտի ճմլումով նկատեց Սոնիայի սեւ մազերու մէջ բաղմաթիւ արծաթ թելեր:

— Դուք այսօր շատ մտադրաղ կ'երեւիք, — մեղմօրէն արտայայտուեցաւ Լեւոնը, — ի՞նչ է պատահած ձեզ հետ:

Քունէն ընդոստ արթնցողի նման Սոնիան գլուխը բարձրացուց, Լեւոնին նայեցաւ, որպէս թէ մինչ այդ անոր ներկայութեան անդիտակ, ձեռներով մազերը յարդարեց ու թիկնաթուր քիչ աւելի մօտեցնելով օթոցին, ըսաւ.

— Ճշմարիտ է, ինչպէս կ'ըսեն, այժերս հաւաքուած էին, — ու ժպտելով շարունակեց, — ա՛յ, հիմա դնացին:

— Երանի՛ ձեզ, — աղջկան խօսքերը հանաքի տալով խօսեցաւ Լեւոնը, — բախտաւոր էք որ ձեր այժերը ա՛յնքան հեշտութեամբ կը ցրուին:

— Միթէ՞ դուք ալ այծեր ունիք, պարոն Լեւոն:

— Անշո՛ւշտ, ինչպէս ամէն մարդ: Դժբախտաբար իմ իններս չեն հեռանար, մի՛շտ ինձ հետ կը մնան:

— Օ՞, այդ շատ վատ է. ճշմարիտ որ ես կը դժուէի, եթէ միշտ այդ տրամադրութեամբ ապրէի... Ներեցէք, պարոն Լեւոն, բայց դիտէ՛ք թէ Վանի ժողովուրդը ի՞նչ կարծիք ունէր ձեր մասին: Յաճախ լսած եմ, կը պատմէին թէ դուք երբեք չէք ծիծաղիր, կ'երեւի անոր համար որ միշտ այծերով շրջապատուած կը գտնուէք, եւ դեռ ուրիշ անհաստատ լի առասպելներ...

— Կ'ուզէ՞ք ես շարունակեմ, — ծիծաղելով ընդմիջեց Լեւոնը, — որ ես ճշնաւորի նման չաբաթը անդամ մը կ'ուտեմ եւ երբեք չեմ քնանար: Իսկ ի՞նչ է ձեր անձնական կարծիքը:

Սոնիան վարանքով աչքերը վար առաւ: Կրնա՞ր ըսել Լեւոնին թէ Վան գտնուած ժամանակ յաճախ սարսափով կը նայէր անոր սառույցի նման պաղ, դաժան դէմքին: Լեւոնի համար ալ Սոնիայի լռութիւնը աւելի քան պերճախօս էր. կարծես կը կարդար անոր միտքը բաց դրօշի նման, ու ինչ որ հոն կը կարդար, հոգին կը լեցնէր անհնարին յուսահատութեամբ:

Սոնիան անյարմար կացութեան մէջ՝ անդիտակցաբար մատի մատանիին հետ կը խաղար: Ծննդեան տարեդարձի առթիւ Վարդանի տուած նուէր մատանին էր, դանկ մը, խաչաձեւ ոսկորներ եւ երկու պսպղուն փոքր ադամանդներ՝ աչքի խոռոչներուն մէջ դետեղուած: Անախորժ լռութիւնը խզած լինելու համար, Լեւոնը խօսակցութեան նիւթը փոխելով, ըսաւ.

— Կարծեմ առաջ ալ այդ մատանին տեսած եմ:

— Անշո՛ւշտ տեսած էք: Երբե՛ք մատէս չեմ հաներ:

— Յիշատա՞կ մը:

Սոնիան անմիջապէս չպատասխանեց: Տխրութեան

քող մը կարծես իջաւ դէմքին վրայ, կուրծքը բարձրացաւ հեւքով ու վայրկեան մը մատանիին նայելով՝ գլուխը բարձրացուց ու ըսաւ.

— Ամենաթանկազին յիշատակը անցեալին: Անգամ մը ձեզ պատմե՛ր եմ ողբերգական դէպքի մը մասին...

— Որուն դո՛ւ դնաց ձեր նշանածը: Զիշդ չե՞մ:

— Այդպէս է: Տարիներ առաջ, տարեդարձիս օրը տուաւ, երգուեցի երբեք մատէս չհանել...

— Պահեցի՞ք ձեր երգումը:

Սոնիային թուեցաւ որ այդ պարզ հարցումը տրուած էր հարցաքննիչի մը խստութեամբ: Զարմացած՝ գլուխը վեր առաւ եւ նայեցաւ Լեւոնին աչքերուն: Սոնիան անշոշտ սխալած լինելու էր:

— Դժբախտաբար ոչ, — մեղմօրէն պատասխանեց Սոնիան, — շատ երիտասարդ էի անոր յարգը դիտնալու համար, մինչեւ որ կեանքը սովորեցուց ինձ գնահատութեան արժէքը, այն ժամանակ ալ արիստո շատ ուշ էր...

— Տխուր պատմութիւն մը, — ձեռքի ամսագիրը տեղը դնելով ըսաւ Լեւոնը, — լաւ է չթարմացնենք հին վէրքերը:

— Ի՞նչ օգուտ ատկէ: Միթէ՞ կը մոռնամ, երբ չեմ խօսիր: Եթէ միայն դիտնաք թէ երբեմն ինչպէ՞ս կը ցանկամ սրտակից ընկեր մը ունենալ, որուն կարենամ պատմել միտքս փոթորկող խորհուրդները: Զէ՞ որ մարդ մէկը պիտի ունենայ, ընկեր մը, մտերիմ մը, որուն հետ կարողանայ խօսիլ առանց դիմակ դնելու, որուն առջեւ բաց լինին սրտի թաղնուած ծալքերը: Ես բոլորովին միակ եմ:

Հարազատ շետով մը ըսուեցան այդ խօսքերը: Լեւոնը, առանց մտածելու, անդիմադրելի զգացումէ մը մղուած, գորովանքով ըսաւ.

— Զէի՞ կրնար հարազատ ընկեր մը լինել ձեզ:

Վայրկենարար շառաղունցաւ Սոնիայի դէմքը :
Ձեռքը երկարեց ու փխին մէջ սեղմած պահեց Լեւոնի
հաշմուած ձեռքը, որ սաստիկ կը դողար : Երկար ատեն
լռեցին ու երկուքէն ոչ մէկը կը համարձակէր խօսիլ : Ար-
եան յանկարծակի խուժումէն վերջ Լեւոնի դէմքը հե-
տըզհետէ կը դունատէր : Սոնիայի ձեռքի ջերմութիւնը
բոցի նման կը վազէր երակներուն մէջէն : Կարծես կուրծ-
քը պիտի պայթէր ու սենեակի օդը կը պոկէր շնչելու :
Մինչ սիրտը կը մղկտար, շրթներուն վրայ անուն մը կը
թրթուար ու ինքն ալ չէր գիտեր, թէ ինչպէ՞ս բարձրա-
ձայն չէր աղաղակեր «Սոնիա՛, Սոնիա՛» ու չէր գրկեր,
կրծքին վրայ չէր սեղմեր զայն : Քնքշօրէն Սոնիայի ձեռ-
քը ալրող շրթներուն մօտեցուց ու դերագոյն ճիգով մը
ջղերը պրկելով, սովորական հանդարտ ծանրութեամբ
խօսեցաւ .

— Հարազատ ընկեր մը, եղբայր մը ձեզ համար :

Այնպէս թուեցաւ Լեւոնին, որ աղջկան դէմքին վը-
րայէն զարմանքի ու վշտի ստուեր մը անցաւ : Անշուշտ ի-
րեն թուեցաւ միայն . չէ՞ որ Սոնիան իր մէջ կ'ուզէր գտ-
նալ լաւ ընկեր մը, հարազատ բարեկամ մը, սրտակից մը
միայն :

Երեկոյեան մնացած մասը անցուցին Սոնիայի փայ-
փայած ծրագրի մասին խօսելով : Անցած դարնան Սո-
նիան աւարտած էր բժշկական համալսարանը, բայց փո-
խանակ անմիջապէս զործի անցնելու, որոշած էր տարի
մը ծառայել Պետնի քաղաքային հիւանդանոցի ծննդա-
բերական բաժնին մէջ, մարդուելու եւ փորձառութիւն
ձեռք բերելու համար :

— Անգամ մը երբ մայրանոցը հիմնուի, դժուար թէ
հնարաւորութիւն ունենամ հեռանալու, — բացատրեց
Սոնիան, — հարկաւոր է պատրաստուիլ, նախ քան Վան
երթալը :

Բոլորովին կերպարանափոխուած, ոգեւորութեամբ
կը խօսէր Սոնիան, աչքերը զարմանալի կրակով վառ-
ուած : Երկար բարակ կը բացատրէր Լեւոնին իր կազմած
ծրագիրը, մայրանոցի տեղը, մասնագիտական աշխա-
տանքներու բաժանմունքները : Սեղանի վրայէն բազմա-
թիւ քաքալովներ վերցնելով, արագօրէն կը թղթատէր,
հիւանդանոցի համար ընտրած կազմածները ցուցնելով,
որոնք անհրաժեշտ կը գտնար նոր բացուելիք մայրանոցի
համար :

— Իսկ դուք, պիտի լինիք իմ գլխաւոր գործակիցը,
ձեր աջակցութեամբ պիտի գլուխ բերեմ ծրագիրս, այն-
պէս չէ՞, — ու զարմանալի արտայայտութիւն մը աչքե-
րուն մէջ՝ նայեցաւ տղու աչքերուն :

— Անշուշտ, երբ Վան վերադառնամ :

— Գարնան պիտի վերադառնաք, չէ՞ : Իսկ ես սեպ-
տեմբերին պիտի գամ : Ստիպուած Թիֆլիս պիտի մնամ
ատեն մը, հոն ալ աշխատանքը չի պակսիր, պէտք է ընտ-
րել մասնագէտ հիւանդապահուհի մը եւ ինձ օգնական
մը : Ձեզ կը դրեմ Թիֆլիսէն, Այդեստանի վերի մասին
մէջ, Ուրբաթ Առուի կողմը ժամանակաւոր տուն մը կը
վարձէք ինձ համար, մինչեւ որ մայրանոցի համար սե-
փական չէնք մը ունենանք :

— Այդ բոլորը շատ լաւ, բայց դժբախտաբար ես
գալ տարի Վան պիտի չլինիմ, ա՛յ, կարող էք գրել Ե-
կաեանին, Գարեգինին...

— Բայց չէ՞ որ ըսիք դարնան պիտի վերադառնաք...
— յուսախաբութեան ակներեւ արտայայտութեամբ հար-
ցուց Սոնիան, — չէ՞ որ դուք Վան պիտի վերադառ-
նաք...

— Գարնան պիտի հեռանամ Ժընեւէն, բայց ոչ Վան :
Տարի մը պիտի մնամ Կիրասոն :

— Ո՞րտեղ :

— Կիրասոն, Սեւ ծովու նաւահանգիստներէն մէկը :

Ընկեր մը ունիմ հոն, ազգային վարժարանի աւագ ուսուցիչն է, երկու տարի առաջ նիւթական դժուարութիւններու պատճառով ստիպուած մեկնեցաւ փարիզէն, հիմա կը խնդրէ ինձմէ տարի մը մնալ իր տեղը, մինչեւ որ ինք Սորսոնի աւարտական տարին լրացնելով վերադառնայ:

— Իսկ դո՞ւք, դուք համաձայնե՞ր էք արդէն:

— Զէի կրնար ուրիշ կերպ վարուիլ, որքան որ ինձ համար ալ Վան վերադառնալը ցանկալի է:

— Ափսո՞ս, իսկ ես այնքան մեծ յոյսեր դրած էի ձեր վրայ:

Սոնիայի ձայնին մէջ վիշտ կար, արցունք կար:

Կէս դիշերի մօտ Լեւոնը հրաժեշտ առնելով մեկնեցաւ: Հազիւ թէ դուռը դոցուած՝ Սոնիան ձեռներով դէմքը ծածկեց ու օթոցի վրայ իյնալով դուռը թաղեց փափուկ բարձիկի մէջ: Ուսերը մեղմօրէն կը ցնցուէին: Ինչո՞ւ համար կը հեկեկար Սոնիան, որո՞ւ համար թափուած այդ արցունքները:

Տարիներ առաջ, երբ Վանի մէջ դէպքերու բերումով, Լեւոնի հետ կը գործակցէր, Սոնիայի զգացումները յարափոփոխ ընթացք մը ստացեր էին: Տրամադրութեան փոփոխականութիւնը հետեւանք էր Լեւոնի հանելուկային նկարագրին: Երբեմն անմարդկային լինելու աստիճան դաժան, սառույցէ շինուած արձան մը, երբեմն ալ բարախուն սրտով ջերմ զգացումներով մարդ մը: Սոնիան կը դժուարանար բնորոշել զայն, ո՞ր մէկն էր. մա՞րդ թէ անսիրտ մեքենայ մը: Թերեւս երկուքը միասին: Սոնիան հաստատ չէր գիտեր, չէր կրնար գիտնալ, որովհետեւ կերպարանափոխութիւնը այնքան արագ կը կատարուէր անոր մէջ:

Անկախ Լեւոնի նկարագրի գնահատութենէն, Սոնիան յափշտակութեան հասնող սքանչացում մը ունէր

անոր հանդէպ, որպէս յեղափոխական ղեկավարը, անձնուրաց ֆանատիքը, աննահանջ ներկայացուցիչը մեծ գաղափարին: Անհատականութիւն մը լինելէ աւելի, ան ցեղին կամքն ու վճռականութիւնը կը մարմնաւորէր իր մէջ: Որքան մարդը անծանօթ կը մնար, կը խուսափէր դնահատութեան կշռին մէջ մտնելէ, ա՛յնքան աւելի յեղափոխական ղեկավարը երկաթէ քայլերով կ'անցնէր Սոնիայի հոգիի մէջէն: Սարսափն ու հիացումը միախառնուած կ'արտայայտուէին Սոնիայի զգացումներուն մէջ:

Լեւոնի արտաքինը, դէ՛մքը, հաշմուած մարմի՛նը, առաջին տպաւորութեամբ վանող, եթէ ոչ անտանելի, ժամանակի ընթացքին արհեստացեր էին: Սոնիան այլեւս չէր տեսներ արտաքին պակասութիւնները, որոնցմէ վեր կը մնար մարդը Հոնոսի նման երկու դէմքով, մէկը յարգանք ներշնչող, միւսը սարսափ, մէկը՝ առինքնող, միւսը՝ վանող: Այդպէս կ'երեւնար Լեւոնը: Իրար խաչաձեւող տպաւորութիւններու ենթակայ, Սոնիայի զգացումներն ալ կ'ենթարկուէին յանկարծական վերիվայրումներու, ու երբ Վանէն մեկնեցաւ, մինչ սիրտը կուլար, ուրախութեան չող մը ինկած էր հոգիին մէջ:

Պեռն հաստատուելէն վերջ, Լեւոնի հետ ունեցած կանոնաւոր թղթակցութեան միջոցով, Սոնիայի աչքին պատկերացաւ բոլորովին նոր մարդու մը ներքին աշխարհը, լայն հորիզոններու ձգտող վճռական ես մը: Այդ նոր մարդը այլեւս ո՛չ հաշմ էր, ո՛չ դաժան, ո՛չ սարսափ ազդող, այլ գաղափարի անձնուրաց զինուոր մը, անդուծ լինելու աստիճան խստապահանջ ինքն իրեն հանդէպ: Մարդ մը, որ զոհաբերութիւնը առաքինութիւն մը չէր համարեր, այլ պարզ պարտականութիւն մը, իսկ այդ պարտականութիւնը բնորոշող ո՛չ մէկ սահման կը ճանչնար: Երբ ինքն իրեն հանդէպ այնքան աններող եւ

սլահանջկոտ էր, դէպի ընկերները ներողամիտ եւ սըրտացաւ վերաբերում մը ցոյց կուտար Լեւոնը:

Անոր նամակները ընդարձակ հորիզոններ կը դժէին ազգային վերաշինութեան գործին համար, նոր ծրագիրներ, նոր ձեռնարկներու նկարագրութիւններ գրեթէ ամէն նամակի մէջ: Երկարօրէն կը խօսէր իր ընկերներու կատարած աշխատանքներէն, տեղեկութիւններ կուտար Սոնիային ծանօթներու մասին, անոնց ընտանեկան պարագաներէն, երբեմն նամակը բարեւագրի ձեւ կը ստանար. ասով մէկտեղ՝ շատ քիչ տեղեկութիւն իր մասին, երբեմն ո՛չ իսկ բառ մը: Սոնիան գիտէր որ այդ անտեսումը անձնական եսին, կեղծ համեստութեան հետեւանք էր, այլ անոր բնաւորութեան բնորոշ գիծը: Ի՞նչ էր Լեւոնը, եթէ ոչ նուիրական նպատակին հետ միաձուռած, անոր մէջ անցյալացած խոշոր գործած մը, դեկավարը, զինուորը, ստորուկը մեծ խոտային, որուն ներշնչուած քուրմը լինելով՝ կ'անտեսէր իր եսը, իր կեանքը:

Անգամ մը պատասխանելով Սոնիայի նամակին, գրած էր. «Բայց ի՞նչ կ'ուզէք որ զրեմ իմ մասին, ի՞նչ հետաքրքիր բան կրնամ գրել անձնական կեանքէս, որ արժէք մը ունենայ: Առողջ եմ եւ աշխատելու ընդունակ. չէ՞ք կարծեր թէ այսքանը բաւական է ինձ նման սակաւապետ մարդու մը համար: Կ'ուզէք գիտնալ թէ ընտանեկան պարագաներ չունի՞մ, հայրենիք, տուն տեղ: Ո՛չ, ոչ ծնողք ունիմ, ոչ ազգականներ, երեսայութեանէս որք մնացեր եմ: Ահա ընտանեկան կեանքի հետ ունեցած իմ կապերը: Չկարծէք թէ մինակ կը զգամ եւ կամ հոգիս մռայլ է: Քանի ժողովրդի մէջ եմ, թէկուզ փոքր չափով մը օգտակար կը լինիմ անոր, այդքանը բաւական է իմ մասս մը դնելու կեանքիս մէջ: Եւ ինչո՞ւ աւելիին ցանկալ, երբ այդքանը լիուլի կը բաւարարէ իմ սլահանջները»:

Անցնող տարիներու հետ աստիճանաբար Սոնիայի գնահատութիւնը Լեւոնի նկատմամբ, ձերբազատուելով աւելորդ մանրամասնութիւններից, որոշ ձեւ եւ կայունութիւն ստացաւ: Հորիզոնի վրայ բարձրացող փարոս աշտարակի նման կը ճառագայթէր Լեւոնի հմայքը, իր լուսաւորութեան շրջանին մէջ առնելով Սոնիան: Հմայուածի նման, ամէն ժամանակէ աւելի Սոնիայի մտքին եւ սրտին մէջ Լեւոնը բացառիկ տեղ մը գրաւած էր, մինչեւ որ աւարտական տարին երեկոյթի մը մէջ հանդիպեցաւ Կոլիային:

Սոնիայէն միայն մէկ տարիով մեծ, Կոլիան մտացի եւ գրաւիչ երիտասարդ մըն էր, մէկը այն երիտասարդներէն, որոնք գիտեն իրենց մտաւոր կարողութիւնը եւ արտաքին երեւոյթը ներգաշնակել: Ունեւորի զաւակ, կենցաղադէտ եւ հաճոյահատար, Կոլիան անխառնապէս կան եռանդով դարպասեց Սոնիան: Եթէ դարպասումը զրահապատ կնոջ հանդէպ իսկ լինի, անխուսափելի հետքեր կը ձգէ. իսկ Սոնիայի զրահը հին սէր մըն էր, տասնեակ մը տարի առաջ գերեզման իջած Վարդանի մահով եւ նոր համակրութիւն մը Լեւոնի հանդէպ, որ աւելի յարգանքէ կը բխէր քան թէ սիրոյ զգացումէ:

Կոլիայի եռանդալին դարպասումը չոյց Սոնիայի կնոջական ինքնասիրութիւնը. կին մըն էր, երեսունի մօտ աղջիկ մը, եւ բնականաբար կարօտ կը զգար տեւական բարեկամութեան մը: Կոլիայի երեւումով, կամաց կամաց աղօտանալ սկսաւ հորիզոնի վրայ ցցուած փարոսը, Սոնիան ինքն ալ հաշիւ էր կրնար տալ թէ՛ այն ինչպէ՞ս տարիներ տեւող նամակագրութիւնը յանկարծ դադրեցաւ, Լեւոնի հանդէպ զգացած ջերմութիւնը մարեցաւ կամ գրեթէ մարեցաւ:

Փափկանկատ, ուշադիր ընկեր մըն էր Կոլիան, սըրտակից բարեկամ մը, բայց հակառակ այդ բոլորին՝ ան

չիրցաւ ստեղծել այն հոգեկան աշխարհը, որ երկու սրտեր կը մօտեցնէ իրարու, երբ անջրպետ չի մնար եւ «ես ու դու» կը դառնան «մենք»: Սրտադին համակրութիւնով մէկտեղ, Սոնիայի սրտին մէջ պարապութիւն մը կը մնար, որ Կոլիան չէր կրնար լեցնել:

Ազգային հասարակական հարցերու շուրջ ընդհարումները անպակաս էին երկուքի մէջ. այդ պարագան սովորական բարեկամական յարաբերութեան մը ընթացքին թէեւ տանելի կրնար լինիլ, բայց Սոնիան չէր կրնար հաշտուիլ այն գաղափարին հետ թէ՛ կրնար իր կեանքը կապել գետի հոսանքի հետ դնացող մէկու մը, երբ ինք հոսանքն ի վեր կ'ուղէր բարձրանալ: Բայց ամենէն աւելի Կոլիայի արտասահման մնալու ցանկութիւնը կ'անհանգստացնէր Սոնիան: Նիւթապէս բոլորովին ապահովուած, Կոլիան մտքէն իսկ չէր անցըներ վերադառնալ Կովկաս, կը սիրէր Զուիցերիա ապրիլ, ուսանողական շրջաններու շուրջ դառնալ, ապահովուած մարդու մը կեանքը վայելել եւ ուսանողական հաւաքոյթներու մէջ խօսիլ աշխատատեղական դատի մասին: Թէեւ երկու տարի առաջ աւարտած էր համալսարանի իրաւաբանական բաժինը, հակառակ հօր թախանձանքներուն, երթալու մասին չէր մտածած:

Մարչիլիի ամառանոցը գտնուած ժամանակին՝ անգամ մը Սոնիան այդ ուղղութեամբ խօսք բացաւ: Ինչո՞ւ չէր վերադառնար հայրենիք, ուր այնքան պէտք կար կրթուած, մտաւորական ղեկավարներու, հասարակական դործիչներու, ինչո՞ւ թանկազին ժամանակը վատնել Զուիցերիա մնալով, երբ կրնար օգտակար լինել հայրենիքի մէջ: Կոլիան խուսափողական պատասխանով մը դոհացեր էր. թէ գաղափարական անձ մը ամէն տեղ ալ կրնայ աշխատիլ, եւ թէ ինք վերջնականապէս չէ որոշած. երբեմն կը մտածէ Պաքու վերադառնալու մասին:

Ասլա ուրեմն ինչո՞ւ չէր երթար: Կոլիան առանց այլեւայլի պատասխանած էր թէ պիտի երթայ իր գաղափարներուն ծառայելու, երբ Սոնիան համաձայնէր հետը երթալ, որ առանց անոր ո՛չ մէկ դործ, ո՛չ մէկ աշխատանք դրաւ շուրջին կրնար ունենալ իր համար:

Ծանր յուսախարութիւն մը ապրեցաւ Սոնիան: Երբ կը կարծէր թէ Կոլիայի մէջ կրնար գտնալ կեանքի ընկեր մը, մէկէն ապաղայի երազները կը ցնդէին ու կը մնար միայն անհրապոյր իրականութիւնը: Եթէ Սոնիան չհամաձայնէր միասին երթալու, ուրեմն Կոլիան պիտի բաւականանար ապրած անբովանդակ կեանքովը. պիտի մընար ժընեւ, ուր այնքան օտարական հարուստներ կուգային ծերութեան տարիները խաղաղ կեանք մը ապրելու եւ մեռնելու համար: Ուրեմն Կոլիան այդ մարդիկներու նման պիտի դոհանար բուսական կեանքով մը, երբեմն պիտի երթար ուսանողական ժողովներու մասնակցելու, արդուկուած տաքատով, թանկարժէք փողկապը անթերի ճշգրտութեամբ կապուած, ու հոն պիտի խօսէր դասակարգային պայքարի մասին: Ու այդքա՞ն միայն:

Թէկուզ ընկերով մը մասին զգացած յուսախարութիւնը դառնապէս լացուց Սոնիան: Ինչե՞ր կը մտածէր ու ահա որքան աննշան բան մը կը մնար ապագայի մասին հիւսուած երազներէն: Պաքո՞ւ. այդ միտքը կրնար զգուցնել զինք. չէ՞ որ երբեմն ինքն ալ կը յորդորէր Վարդանը Պաքուի մէջ դործի ձեռնարկել, փառքի հարստութեան ետեւէ իյնալ հաղարաւորներու նման: Բարեբախտաբար Սոնիան ամենածանր դնով սղատած էր այդ գաղափարէն, կեանքի ճամբարիտ կոշտմը գտնելով ուրիշներուն ծառայելու նպատակին մէջ: Այլեւս միեւնոյնն էր իր համար, ընկերով թէ առանց ընկերի, պիտի երթար Վասպուրական՝ հայ ժողովրդի մէջ, անոր ծառայելու, անոր ուրախութեամբը ուրախանալու եւ տըխուրութեամբը տխրելու:

Կարծես հետզհետէ մշուշը կը բարձրանար ու հեռուն հորիզոնի վրայ նորէն կ'երեւնար ճերմակ աշտարակը ու անոր վրայ փարոսը, որուն ճառագայթը մինչեւ հողի խորքը կը թափանցէր: Ծանր յանգադործի մը ապաշաւը ունեցաւ, երբ մտքին մէջ Կոլիան եւ Լեւոնը իրարու համեմատեց: Լեւոնը անհասելի բարձրութիւն մը ունէր: Կատարած վատ բանի մը խղճահարութիւնը խորապէս տառապեցուց Սոնիան, որ չէր կրնար, չէր ուզեր ինքնիրեն ներել կարճատեւ սայթաքումին համար: Ինչպէ՞ս, ինչպէ՞ս կցաւ պահ մը մոռնալ Լեւոնը, կապը կտրել անոր հետ: Բայց չուտով, շատ չուտով պիտի վերադառնար Վան, հո՛ն էր Լեւոնը, դադափարի մը նուիրուած իսկահան մարդը:

Ու ահա յանկարծ, երբ բոլորովին չէր սպասեր, դայն դտած էր Ժընեւի մէջ: Աւելի ջերմ, աւելի մարդկային, բայց նորէն ամբողջովին պայծառ չէր Լեւոնի դէմքը: Այդ քանի մը օրերու ընթացքին, երբ ա'յնքան անվերապահ մտերմութեամբ կը խօսէր Սոնիան, կարծես նախկին Լեւոնը երեւան կուգար: Արդեօ՞ք սիրտ չունէր, քընքուղ դգացումներու անընդունակ էր այդ երկաթէ մարդը:

Յաջորդ օր, երբ կէսօրէ վերջ դասերը աւարտելով Լեւոնը դուրս կ'ելլէր դպրոցէն, դրան առջեւ հանդիպեցաւ Սոնիային: Զինախառն անձրեւ մը կը տեղար, քաղաքի վրայ կախուած ամպերը վաղահաս դիշերի երեւոյթ մը տուած էին ելեքտրականութեամբ լուսաւորուած փողոցներուն, քաֆէներուն: Սոնիան դրան անցքին մէջ պատասպարուած՝ ուշադրութեամբ դուրս ելլողները կը դիտէր:

— Բարեւ, օրիորդ, — թեթեւ մը կաղալով մօտեցաւ

Լեւոնը, — Ի՞նչ վատ օր է, կարծես երկինքը վար պիտի լինայ:

Սոնիան, առանց պատասխանելու, ձեռքը երկնցուց անոր:

— Բախտաւոր հանդիպում. կ'երեւի տուն կ'երթայիք...

— Ո՛չ, ձեզ կը սպասէի, երթանք ման դալու:

— Ա՞յս օդին: Աւելի լաւ է երթանք ինձ մօտ. թէեւ տեղս հեռու է: Միքայէլը հիմա մեր թիթեղէ սամավարը դրած կը լինի...

— Միւսնոյն է ինձ համար, կրթա՛նք ձեզ մօտ, — դէմքի ցրուած արտայայտութեամբ պատասխանեց Սոնիան, — երթա՛նք:

— Բայց ձեզ հետ ի՞նչ է պատահած այսօր, — աղջկան երկու ձեռները ափին մէջ սեղմելով կարեկցաբար հարցուց Լեւոնը, — չէ՞ որ դիս ընդունեցիք իբր հարազատ ընկեր մը, ըսէ՛ք, ի՞նչ է պատահած:

— Իսկապէս ոչինչ, էնպէս թերեւս մեղքը այժերուն է, երթա՛նք ձեր սենեակը:

Սոնիան դուռիս կախած կը քալէր Լեւոնի կողքէն: Երկուքն ալ լուռ էին. պարզ էր թէ Սոնիան հոգեկան խռովքի ազդեցութեան տակ կը գտնուէր: Հասան տուն: Միքայէլը նոր սամավարը դրած, ջրի եռալուն կը սպասէր, երբ խոհանոցի բաց դռնէն նկատեց միջանցքով անոնց անցնիլը ու անմիջապէս մօտեցաւ:

— Բարեւ ձեզ օրիորդ, բարի եկաք մեր պալատը, — Լեւոնի սենեակի դուռը բացաւ ու լաքէի ձեւը կապկելով անշնորհ խոնարհութիւն մը ըրաւ, — խնդրեմ համեցէք. հիմա դուք թէյ կ'ունենաք, անշուշտ մեզ հետ կ'ընթրէք, չէ՞:

— Ուրախութեամբ, — համաձայնեցաւ Սոնիան:

Սոնիան տեղաւորուեցաւ հնացած բազկաթոռի մը

վրայ, որու մաշած կտաւի տակէն չորցած խոտի մասերը կ'երեւնային: Սենեակի լերկ պատերը՝ բաց կանանչ գոյնով ներկուած, հասարակ փայտէ սեղանը, մէկ անկիւնը դրուած երկաթէ նեղ անկողինը, դրան ետեւի կողմէն կախուած լեւոնի մէկ երկու ձեռք չորերը, ու դրեթէ ամէն կողմ տարտղնած դրքերու կոյտերը, բոլորը մէկէն շատ տխուր պատկեր մը կը ներկայացնէին: Չքաւոր ուսանողի մը սենեակը, իւրովի մտածեց Սոնիան, եւ այս պայմաններու մէջ ո՞վ գիտէ, թերեւս հարիւրաւորներ կ'ապրին:

— Դեռ շատ մը ուսանողներու ունեցածին հետ բաղդատելով, սենեակս արքայական կարելի է համարել,— կարծես գուշակելով այդ պահուն Սոնիայի մտքէն անցածը, ուսերը թօթուելով խօսեցաւ լեւոնը,— կրնա՞ք երեւակայել, որ կան ուսանողներ, որոնք քառասուն Փլըւանքով կ'ապրին ամիսը:

Սոնիան, առանց պատասխանելու, պատահած առաջին գիրքը առնելով սկսաւ թղթատել: Կասկած չկար որ երկու ընկերները կ'ապրէին շատ ծանր նիւթական վիճակի մէջ: Այս պայմաններով, իւրովի մտածեց Սոնիան, մէկը չի կրնար ուսանիլ, բայց կրնայ նահատակուիլ: Լեւոնը սեղանի առջին նստած, ուշադրութեամբ կը հետեւէր Սոնիայի դէմքի արտայայտութեանը:

— Ծանր պայմաններու մէջ կ'ապրիք,— կարծես վերջնական եզրակացութեան մը եկած, ըսաւ Սոնիան,— այս պայմաններու մէջ դժուար է աշխատիլ...

— Բայց ո՞չ, ինչո՞ւ այդպէս կը կարծէք,— ընդմիջեց լեւոնը,— չէ՞ որ երկրի մէջ պայմանները աւելի ծանրը էին, ուր ոչ հողեկան եւ ոչ ալ ֆիզիքական հանգըստութիւն ունէինք, փախստական վիճակի մէջ ամէն բոլոր կեանքը կապուած պատահարի մը հետ...

— Ճիշդ է, բայց դադափա՞րը:

— Անշուշտ դադափարը առաջնակարգ դեր մը ունի. այդ մասին երկու կարծիք չի կրնար լինիլ, բայց նոյնը կարելի է ըսել ուսանողներու պարագային ալ: Եթէ անոնք ալ դադափարով մը զինուած չլինին, ծանր պայմաններու մէջ կէս ճամբան կը մնան, ինչպէս հարիւրաւորներու կը պատահի, որոնք ուսումը կիսատ ձգած ձեռնունայն ետ կը վերադառնան:

Թերեւս Սոնիան չէր ալ լսեր լեւոնի խօսքերը: Աչքերը յամառօրէն յառած տղու աչքերուն՝ զարմանալի քնքուշ արտայայտութեամբ կը նայէր անոր: Խաղաղ արտաքինի տակ ներքին փոթորիկ մը կ'ապրէր այդ պահուն Սոնիան: Ճիշդ կը թափէր տիրապետելու ներքին յուզումին, երբ այդ ճիշդ ինքնին կը բաղձապատկէր յուզումը, անդիմադրելի ուժգնութեամբ կը փոթորկէր հոգին: Յանկարծ դէմքը գունատեցաւ ու յուսահատ աչքերը վերցնելով դրեթէ ճշաց.

— Իսկ իմ մայրանոցս, լեւոն, իմ մայրանոցս առանց ձեզի... — ու ալ չկրցաւ շարունակել. յուզումը, ներքին խորհուրդը արտայայտած լինելու ամօթը կղպեցին բերանը, ուսերը ցնցուեցան ու այլեւս դիմադրելու անկարող, հեկեկալով դէմքը ծածկեց ձեռքի թաշկինակին մէջ:

Սոնիայի անսպասելի բռնկումը, արտասանած խօսքերը, ջղային լացը շփեցուցին լեւոնը: Անդիտակ Սոնիայի հոգեկան ապրումներուն, բոլորովին չէր սպասեր որ ան կրնայ բեկուած ճիւղի մը նման վար իյնալ, երբ ոչ մէկ պատճառ կը տեսնար ատոր: Կը ճանչնար Սոնիան, անոր ուժեղ կամքը, ինքզինք պահելու կարողութիւնը: Երբեք զայն չէր տեսած այսքան խղճալի վիճակի մէջ: Այդ պահուն լեւոնը ամէն բան մոռցած, միայն կը տեսնար իր սիրած աղջիկը, իր Սոնիան, անբացատրելի ցաւի տակ ընկճուած, բաղկաթորի մէջ կծկուած, անձ-

նապոլիտ յուսահատ լացի: Տեղէն վեր ցատկեց.

— Սոնիա', Սոնիա'...

Թիկնաթուր յենարանին կռթնած, Լեւոնը կը շոյէր աղջկայ մագերը, որպէս թէ ան երեսայ մը լինէր. քնքշորէն Սոնիայի ձեռները հեռացուց դէմքէն, թաշկինակով սրբեց արցունքները ու իր աթոռը մօտեցնելով նստաւ աղջկան մօտ, անոր երկու ձեռները ափին մէջ սեղմած:

— Հանգստացէ՛ք, Սոնիա', — ողորդող ձայնով խօսեցաւ Լեւոնը, — ի՞նչ է պատահած ձեզ հետ, ինչո՞ւ այս արցունքը, յուսահատութիւնը: Դուք կորովի աղջիկ մը՝ հիւթէրիք կնոջ մը նման լաք. չէ՞ որ ձեր ընկերն եմ, ինչո՞ւ ինձմէ ծածկել ձեր խորհուրդները, ձեր մտահոգութիւնները: Ա՛յ, աղբակ. հիմա հանգստացաք. խօսինք ձեր ձեռնարկի մասին, մայրանոցի մասին...

Հետզհետէ ինքզինք հաւաքած Սոնիան մտիկ կ'ընէր, առանց Լեւոնի դէմքին նայելու: Տկարութեան պահու մը Լեւոնի. հանդէպ ունեցած զգացումը աւամայ մատներէր, բայց տղան չէր հասկցած, եւ կամ չհասկնալ կը կեղծէր: Այս գիտակցութիւնը դառն յուսախարութեան մատնեց զինք. դժգոհ ինքնիրմէ, նուաստացումի դադափարէն մտրակուած, կամք ըրաւ եւ ինքզինք հաւաքեց: Աչքերը չորցուց, մագերը յարդարեց ու բոլորովին հանդարտ ձայնով մը ըսաւ.

— Կը ներէք աւամայ պոռթկում մըն էր. այս քանի օրս սաստիկ ջղային վիճակի մէջ կը գտնուիմ: Զարմանալի է, չէ՞, քանի ժամանակը կը մօտենայ, ձեռնարկի մեծութիւնը զիս կը վախցնէ, հոգեկան ուժերս կոտորակուած կը զգամ. երբեմն կը թուի թէ անկարող պիտի լինիմ գլուխ հանելու մայրանոցը, որ իմ կեանքի նպատակն է: Դժուար է ձեզ համար զիս հասկնալ, ինչպէ՞ս բացատրեմ. կեանքը ինձ հանդէպ շատ խիստ եղաւ, անխնայ խորտակեց զիս, ու հիմա գրեթէ միմիակ, մայրա-

նոցի գաղափարով ինքզինքս կեանքի հունի մէջ կը զգամ, առաջ կը քալեմ: Իսկ եթէ չյաջողիմ...

— Բոլորովին ի դուր է այդ մտաւախութիւնը, Սոնիա: Շատ աւելի ծանր պայմաններու դիմադրաւած էք դուք: Կը յիշե՞ք, Վանի մէջ, ընդհանուր խուզարկութեան դիշերը, դուք ա՛յնքան ինքնավստահ եւ վճռական, հոգեկան մեծ բաւականութեամբ կը դիտէի ձեզ: Երբեք ձեր սառնութիւնը չկորսնցուցիք, թերեւս դուք աւելի անսասան մնացիք այն ահաւոր օրերուն քան թէ մենք: Ինչո՞ւ ներկայիս վարանքը, անվստահութիւնը: Զէ՛, Սոնիա, ձեզ ոչ կամք կը պակսի, եւ ոչ ալ ձեռներէցութեան ոգի: Գիտէք որ անչափ հետաքրքրուած եմ ձեր ձեռնարկով. կը ցաւիմ միայն որ նախնական աշխատանքներուն պիտի չկրնամ անակցել: Բայց հոն ընկերներ կան, անոնք հնարաւոր ամէն անակցութիւն ցոյց կուտան ձեզ, եւ վերջապէս դուք անծանօթ մը չէք Վանի ժողովուրդին: Տարի մը վերջ ինքս ալ կը վերադառնամ, այն ժամանակ ամբողջովին ձեր տրամադրութեան տակ...

Սոնիան լարուած ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր: Աչքերուն թախիծը անհետացած՝ ոգեւորութեամբ կը ճառագայթէին ու երբ Լեւոնը խօսքը վերջացուց, Սոնիան կարծես ինքնիրեն խօսելով հաղիւ լսելի ձայնով մը շշնջաց.

— Եւ երկուքս միասին կը բարձրացնենք մայրանոցի չէնքը:

— Երկուքս միասին, — եղաւ Լեւոնի վճռական պատասխանը:

Ու յանկարծ լռեցին: Սոնիայի ձեռքը Լեւոնի ափին մէջ ոնց որ կրակի կտոր մը: Տղու աչքերը կը պղտորուէին ու կուրծքը կը բարձրանար ծանր հեւքով մը:

— Այ, հիմա սամավարը կը բերեմ, — սենեակ մըտ-

նելով ըսաւ Միքայէլը, — Լեւոն, սեղանը պատրաստէ, էդ գիրքերդ անկիւն մը դիր, — ու ձեռքի ափսէն անկողնի եզրը դրաւ ու դուրս դնաց միջանցքի մէջէն պոռալով, — անմիջապէս սամավարը կը բերեմ:

Սամավար ըսուածը թիթեղէ խոշոր չափիկ մըն էր: Ամբողջ ուսանողութեան ծանօթ էր այդ չափիկի զաւեշտական պատմութիւնը: Միքայէլ արտասահման մեկնելու ժամանակ, ինչպէս ընդունուած սովորութիւն մըն է Ռուսաստանի մէջ, խոշոր չափիկ մը վերցուցած էր հետը, հաստ չուանով մը ուսէն կախած, ուղած ժամանակ կայարաններէն տաք ջուր վերցնելու մտադրութեամբ: Թէեւ ուսական սահմանը անցնելէն վերջ այլեւս պէտք չէր ունեցած չափիկին, բայց անկէ բաժնուիլը անկարելի շոայլութիւն մը համարելով, Ժընեւ մտաւ զինուած թեթեւ պայուսակով մը ու վիզէն կախուած անբաժանելի չափիկով: Առանց ուշադրութիւն դարձնելու անցորդներու հեղանական ժպիտներուն, Միքայէլը երկար փնտրութեան վերջ գտաւ հայրենակիցը, որուն յանձնարարուած էր:

— Ա՛յ, տղայ, էս ի՞նչ բան է, — քահ քահ ծիծաղելով դիմաւորած էր հայրենակիցը, Միքայէլի վիզէն կախուած չափիկը ցուցնելով:

— Ախպէր, սամավար է, — միամտօրէն պատասխանած էր Միքայէլը, — էս ի՞նչ իմանայի որ էս անտէր Եւրոպայի մէջ ձրի տաք ջուր իսկ չեն տար ճամբորդներուն:

— Ուրեմն, մինչեւ էստեղ չափիկը վիզդ կախած եկար, — ա՛լ աւելի բարձրաձայն ծիծաղելով հարցուցած էր ընկերը:

— Տօ՛ւ, ի հարկէ, քսանեւջորս կոպէկ տուած եմ...

— Զո՞ւկ ես, ախպերս.

— Զէ՛, Շահրիարցի...

Այդ պատմութիւնը շատ չուտով տարածաշուեցաւ ուսանողական շրջանին մէջ. թիթեղէ չափիկն ալ նոր անուանակոչութեան մը ենթարկուելով սամավար կոչուեցաւ:

Աղքատիկ սեղանը Լեւոն ու Միքայէլ յարգարեցին: Խաչած փաթաթէսէ, կտոր մը Զուլցերիական պանիրէ, կարագ իւղէ, բալի քաղցրաւենիէ եւ Միքայէլի սրամիտ անեկտոտներէն կազմուած էր ընթրիքի ճաշացուցակը: Միքայէլի շատախօսութիւնը, ուրախ պատմութիւնները ժամանակ տուին որ Լեւոնը ինքզինք հաւաքէ:

Ուշ ատեն Սոնիան ոտքի բարձրացաւ մեկնելու համար: Երեքով միասին դուրս եկան: Անձրեւախառն ձիւնը կը շարունակէր տեղալ:

— Խնդրեմ, թեւս վերցուցէք, — առաջարկեց Լեւոնը, — շատ մութ է եւ մեր փողոցի մայթն ալ շատ վատ վիճակի մէջ:

Ամբողջ ճանապարհի ընթացքին Լեւոնը կը դգար թեւին վրայ Սոնիայի ձեռքի մեղմ դողոցը:

Յունիսի առաջին չարթուն Լեւոնը սկսաւ մեկնելու պատրաստութիւն տեսնալ: Երկտողով մը իմացուց Սոնիային մեկնելու թուականը: Մեկնելէն օր մը առաջ Պեռնէն Ժընեւ եկաւ Սոնիան: Միասին ճաշեցին ու դուրս գալով ճաշարանէն դացին զբօսնելու Ժարտէն Անկլէ քաղաքային պարտէզը: Լճափի պինդ մօտ նստաւրան մը ընտրեցին:

Հրաշալի օր մըն էր. երկինքը զուլալ կապոյտ, եւ ոչ իսկ ամպի կտոր մը ամբողջ երկնակամարի վրայ: Արեւի ճառագայթներու տակ Լեւոն լճի փոթփոթած կապտաւուն մակերեսը կը փալիւլէր արծաթի շողերով: Դէպի աջ Լեւոնը եզերող բլրակներու եւ համեստ լեռներու ետին, սլացիկ պատի նման կը բարձրանար Ալպեան լեռ-

նաչղթան, ձիւնապատ գաղաթներով սղոցած հորիզոնի դունաթափ կապոյտը: Ձախի վրայ, լճի ուղղութեամբ կ'երկարէր Ժիւռայի լեռնաչղթան, անտառապատ կողերով ու բազմաթիւ գիւղերով ծածկուած: Հեռուն, գահավէժ սարերու ռաքերուն տակ հազիւ կը նշմարուէր Շիւօնի գլխակը:

Կողք կողքի նստած Լեւոնն ու Սոնիան երկար ատեն նոյն տեղը դամուած մնացին, արբեցած չընաղ Զուիցերիայի հոյակապ գեղեցկութեամբ:

— Հայաստան... — չնչնաց Սոնիան, այդ պահուն միտքը դրադեցնող խորհուրդներուն պատասխանելով, մինչ աչքերուն մէջ խոնաւութիւն մը կը դրար:

— Սոնիա՛, ի՞նչ ըսիք:

— Ոչինչ, բարեկամս: Միտք կ'ընէի: Որքա՞ն սիրուն, որքա՞ն տալաւորիչ է Զուիցերիայի այս անկիւնը: Թերեւս դարմանալի հնչէ ձեր ականջին, եթէ ըսեմ թէ նախանձէն սիրտս կ'այրի այս բարդաւաճ, խաղաղ երկիրը դիտելով: Որքա՞ն արեւ, որքան բնական գեղեցկութիւն հաւաքուած է այս փոքր տարածութեան վրայ: Զուիցերիացի գեղջուկ ժողովուրդը դարեր չարունակ իր կողմէն բան մը աւելցուցած է նախախնամութենէն իրեն բաժին ինկած բնական հարստութեան վրայ: Ամէն կողմ ցրուած փոքր գիւղեր, ցանցի նման հիւսուած ճամբաներ ամէն ուղղութեամբ, օրինակելի մաքուր քաղաքներ, լուսաւորութեան փայլուն համալսարաններով հարուստ: Ահա երջանիկ ժողովուրդ մը, որ չի դիտեր թէ ի՞նչ ըսել է անապահովութիւն, աշխատիլ եւ սոված մընալ, ապրիլ հաղար մահ ապրելով: Մեղուաջան ժրաջանութեամբ կ'աշխատի ու հանգիստ սրտով կը վայելէ թափած քրտինքի արդար վաստակը: Լեւո՛ն, դուք ալ կ'ունենա՞ք նախանձի զգացում:

— Թերեւս ոչ նախանձ, բայց բոլոր բաղձանք մը...

— Աչքի առջեւ բերէք մեր Վասպուրականը: Ըսէ՛ք խնդրեմ, ինչո՞վ է պակաս ան, օրինակի համար մեր առջեւ պարզուած համայնապատկերէն: Ելլենք Կարմրուորի վանքը կամ Զիաթունուկի կատարը: Ահա ձախի վրայ կը բարձրանան Արտոսը, Եղերովը, Կակուպտկողը, Առնոսը, Կարկառի անսանձ սարերը, խելառ լեռնապար մը ամբողջութեամբ, իրարմէ բաժնուած անդնդախոր ձորերով, կուրծքերը ձեղքուած արագավազ գետերով եւ կատարներուն մօտ դմբուխտ եայլախներով, ուր հորիզոնը վերջ չունի: Հեռուն ծովակի հազիւ երեւցող անորոշ ափէն վեր ցցուած հսկայ Նեմրութը, անոր կողքին կուչ եկած Գրդուռը: Այլի վրայ Ատելճավաղի ոսկի դաշտը ու անոր կուրծքէն վեր սլացող Սիփանի սարը՝ քողաւոր հարսի նման բարեւ կանդնած: Եւ անոնց բոլորի մէջ ինկած Վանի կապտաւուն լիճն ու մեր անամպ երկինքը, դուլալ պայծառ աչքերու նման իրարու մէջ ցոլացող...

— Ասիայի Զուիցերիան, — խոր հոգոց հանելով ընդմիջեց Լեւոնը, — որքա՞ն ժամանակի եւ աշխատանքի կը կարօտի մեր հրաշալի երկիրը, որպէսզի իսկական դժբախտի մը վերածուի, արեւուն տակ իր արժանի տեղը դրաւ: Բնութիւնը օժտեր է զայն բնական բոլոր հարստութիւններով, իսկ մարդը քանդեր է, փճացուցեր է ինչ որ կարելի է փճացնել:

— Թուրքը անէծք մը եղաւ մեր երկրի համար, — տխրօրէն խօսեցաւ Սոնիան, — աներեւակայելի բարբարոս ուժ մը, ընդունակ միայն քանդելու, աւերելու:

— Ծիչդ է, — համաձայնեցաւ Լեւոնը, — Թուրքը անընդունակ ցեղ մըն է ստեղծագործելու, նոյնիսկ անկարող եղածը պահելու, բայց մե՞նք, մենք ինչո՞վ կըրնանք արդարացնել մեր կուլտուրական ժողովուրդ մը լինելը: Սահմանադրութեան հռչակումով համեմատական խաղաղ շրջան մը բոլորեցինք, ո՞ւր մնացին մեր մտաւո-

բականները, Հայաստանի համար կուրծք ծեծող հայրենասէրները: Թիֆլիս, Պաքու, Իզմիր, Պոլիս կը վազեն անոնք, Ոսկի Հորթին երկբաղադելու: Ճիշդ է դաւառը կը շարժի, ամէն տեղ նկատելի է վերադարձումը, բայց թափն է պակաս, որովհետեւ պակաս է աշխատող ձեռներու թիւը: Գաւառը կը շարժի, բայց թեւը կոտրած բաղէի դանդաղութեամբ, մինչ Պոլսի մէջ դադափարադուրկ, սնանկ հողիով լեւանդէն մտաւորականութիւնը «Կեցցէ Հայաստան» կը պոռայ, առանց Հայաստանը գիտնալու, նոյնիսկ առանց հայ ժողովուրդը ճանչնալու: Սարսափելի է մտածել, որ Պոլիսն է հայ ժողովուրդի քաղաքական, կրթական, հոգեւոր կեանքին ուղղութիւն տուողը:

— Բայց միթէ՞ դաւառը միշտ խնամակալի պէտք պիտի ունենայ:

— Անշուշտ ոչ, բայց ժամանակ պիտի առնէ, մինչեւ որ դաւառը իր իրաւունքին տէր կանգնի, հայ կեանքի կեդրոնը փոխադրուի Հայաստան:

Պարտէզի ծառերուն շուքերը երկնցած դէպի արեւելք, ինկան լճի թրթռացող մակերեսին: Օրը կը տարածւէր: Երկար ժամանակ լուռ մնացին, մինչեւ որ Լեւոնը ժամացոյցին նայելով ոտքի ելաւ:

— Ժամանակ է մեկնինք: Միքայէլին խոստացեր եմ այս գիշեր տունը մնալ. կարծեմ մէկ երկու ուսանող հրաւիրած է, Մարօն ալ այնտեղ պիտի լինի, եթէ արգելիչ պատճառ մը չունիք, երթա՛նք միասին:

— Ինչո՞ւ չէ, — համաձայնեցաւ Սոնիան, — այս գիշեր արդէն Մարոյի մօտ պիտի մնայի:

— Ուրեմն երթանք:

Միքայէլի փոքր սենեակի մէջ գրեթէ ազատ տեղ չէր մնացեր: Անկողինն ու սենեակի յատակն ալ դրաւուած էին: Հաճելի ժամանց մը ունեցան, երգեցին, նոյնիսկ

պարեցին իրարու ոտքի վրայ կոխելով: Ինչ խօսք որ Միքայէլի «սամավարը» մինչեւ ուշ գիշեր կրակարանի վրայէն չհեռացաւ: Ժամը տասնեւմէկի մօտ կամաց կամաց ցրուեցան հիւրերը, իսկ Սոնիան Մարոյի հետ գնաց:

Յաջորդ օր, ժամը մէկին ուսանող-ուսանողուհիներու խումբ մը հաւաքուած էր Ժընեւի կայարանը, Լեւոնը ճամբու դնելու: Դեռ Միքայէլն աւ Լեւոնը չէին եկած:

— Օ՛, Կոլիան ալ եկաւ, — Սոնիայի թեւը մտնելով ըսաւ Մարօն, — բաւական ժամանակէ ի վեր մէջտեղ չէր երեւնար: Բարեւ Կոլիա, լոյսը ձեզ տեսնողին:

— Բարեւ ձեզ, — Կոլիան, ինչպէս միշտ, անթերի քաղաքավարութեամբ բարեւեց ու մօտեցաւ Սոնիային, — ինչպէ՞ս էք, վաղուց չենք հանդիպած:

— Պեռն էի, յունուարէն ի վեր Ժընեւ չեմ եկած. դուք ինչպէս էք Կոլիա, — հաշտարար ձեւով կը խօսէր Սոնիան, բոլորովին մոռցած անախորժ միջադէպը:

— Բայց այս ինչո՞ւ ուշացան Լեւոնն ու Միքայէլը, հազիւ տասը վայրկեան մնաց, — մտահոգուած խօսեցաւ Մարօն:

— Ահա եկան:

Միքայէլը Լեւոնի թեթեւ պայուսակը վերցուցած, քրտնած կը հետեւէր Լեւոնին:

— Բարեւ ձեզ, թիչ ուշացանք, — Լեւոնը բարեւեց բոլորին ու նոր միայն նկատելով Կոլիան, մօտեցաւ անոր ու ձեռքը ընկերաբար սեղմեց, — ուրախ եմ ձեզ կրկին տեսնելու:

Ընդհանուր խօսակցութիւն ծայր տուաւ: Կոլիան յարմար առիթէ մը օգտուելով Լեւոնի թեւը մտաւ ու քանի մը քայլ հեռացուց զայն խմբէն:

— Անկեղծօրէն կը ցանկայի ձեզ հետ որպէս բարեկամ բաժնուիլ, — մտերմօրէն խօսիլ սկսաւ Կոլիան, — չէի ցանկար որ թիւրիմացութիւն մը մնար մեր մէջ: Ներեցէք եթէ կոպիտ եղայ ձեզ հետ, երբ վերջին անգամ Սոնիայի դրան մօտ հանդիպեցայ ձեզ:

— Չ'արժէ այդ մասին խօսիլ. ի՞նչ ներողութիւն խնդրելու բան կայ: Թէեւ ձեր տարօրինակ վերաբերմունքը զարմացուց զիս, որքան կը մտածեմ պատճառ մը չեմ գտնար...

— Պատճառը, — Կոլիայի ուրախ դէմքը յանկարծ ստուերոտեցաւ, — պատճառը մարդկային շատ բնական նախանձն էր: Հիմա կարծեմ հասկնալի կը լինի ձեզ համար իմ կոպտութիւնը:

— Ուրեմն այդպէս, — աննշմարելի ժպիտ մը դէմքին, պատասխանեց Լեւոնը:

— Սրտանց կը շնորհաւորեմ, բախտաւոր մարդ էք:

— Բախտաւոր, եւ ի՞նչ բանի համար կը շնորհաւորէք զիս:

— Դերասանութիւն չխաղանք. գիտէք որ Սոնիան կը սիրեմ խելագարի նման: Բացառիկ աղջիկ մըն է, սրտի եւ մտքի տէր: Ձեր արժէքը աւելի ծանր եկաւ, ձեզ ընտրեց: Մի՞թէ Սոնիայի նման աղջկան մը սէրը բախտաւորութիւն չէք համարեր:

— Անշուշտ, — նոյնքան անկեղծօրէն արտայայտուեցաւ Լեւոնը, — բախտաւորութիւն մըն է, եթէ իրօք մէկը սիրուի Սոնիայէն:

— Եւ դուք վստահ էք որ կը սիրուիք, չէ՞:

— Իսկ դուք այդ ինչպէ՞ս գիտէք:

Տխուր ժպիտ մը խաղաց Կոլիայի դէմքին: Վայրկեան մը առանց խօսելու նայեցաւ Լեւոնին դէմքին, մէկ ալ ձեռքը պարզեց ու Լեւոնի ձեռքը ամուր մը բռնած սեղմեց:

— Այն դիչեր Սոնիան ինքը ինձ խոստովանեցաւ: Բարի ճանապարհ կը մաղթեմ ձեզ եւ բախտաւորութիւն ապագայի համար, — ու կրկին անգամ Լեւոնի ձեռքը թօթուկով, արագ քայլերով հեռացաւ դէպի կայարանի ելքը:

Լօղանէն եկող դնացքը Փշաւով ու աղմուկով մտած էր կայարան: Լեւոնի դէմքը երկարած, առանց շարժելու մնացած էր կեցած տեղը: Շշմած. ո՛վ գիտէ, բայց մըտախոհ եւ ինքնամփոփ:

— Լեւոն, էդ ի՞նչ բանի ես, — վազելով մօտեցաւ Միքայէլը ու Լեւոնի թեւը քաշելով մօտեցուց խմբին, — տնա՛քանդ, դնացքը հիմա կը մեկնի:

Ինչպէս սովորաբար կը պատահի, վերջի պահուն ամէնքը իրար կը խառնուին: Լեւոնը հապճեպով բոլորին մնաք բարով ըսաւ, շնորհակալութիւն յայտնեց զինք ճամբու դնելու դալերնուն համար: Համբուրուեցաւ Միքայէլի հետ, ու դարձաւ Սոնիային մօտենալու: Մէկ երկու քայլ հեռու կանգնած, Սոնիան գունաթափ դէմքով, դժուարութեամբ կը զսպէր արցունքը:

— Մնաք բարով, Սոնիա, — ու կռանալով աղջկայ ձեռքը համբուրեց Լեւոնը:

— Երթաք բարով, — մեղմ շշուկի նման լսուեցաւ Սոնիայի ձայնը:

— Մէկ տարի վերջ կը վերադառնամ Վան, — առանձին ողբերգութեամբ խօսեցաւ Լեւոնը:

— Այո՞, կուգա՞ք...

— Կուգամ Սոնիա՛, — դաժնուած խօսեցաւ Լեւոնը, — կուգամ ձեզ... կուգամ քեզ եւ քու զործին նուիրելու ամբողջ կեանքս...

— Լեւոն, Լեւոն... սիրելիս:

— Տօ դնացքը շարժեցաւ, — պոռաց Միքայէլը:

Լեւոնը անգամ մըն ալ համբուրելով Սոնիայի ձեռքը, ցատկեց վակոնի սանդուխին վրայ: Գնացքը արագորէն կը հեռանար: Պատուհանէ մը դուրս ինկած կ'երեւնար Լեւոնի գլուխը:

Սոնիան քարացածի նման կանգնած հանդարտօրէն կ'արտասուէր, մինչ չրթունքները մեղմօրէն կը մըմընջէին.

— Լեւոն, Լեւոն, սիրելիս...

ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Յուլիս ամսու առաջի չարթու երեքշաբթի օր Կիրասոնի իսկիլէի (նաւամատոյց) վրայ ութ տաս երիտասարդներ խմբուած հեռուէն երեւցող Աւստրիական շոգինաւի խարսխելուն կը սպասէին: Շոգենաւը հազիւ կէս ժամէն հասնէր. քոստի եւ կարանքիմայի նաւակները նաւամատոյցէն ոչ շատ հեռու դանդաղ ընթացքով մը կը յառաջանային ծովուն բացը, ուր սովորաբար կը խարսխէին բոլոր շոգենաւերը: Ճանապարհորդական նաւակները դեռ ծովեզերքէն չէին բացուած, սպասելով շոգենաւի խարսխելուն եւ կարանդիմայի նաւակի վերադառնալուն, որմէ վերջ միայն կը թոյլատրուէր իրենց մօտենալ շոգենաւին, ճամբորդներ տանելու նաւը եւ կամ Կիրասոն ելլող ճամբորդները ցամաք հանելու:

— Շուտով նաւը կը խարսխէ, — ըսաւ խմբի երիտասարդներէն մէկը, — նաւակ մտնանք:

— Ինչո՞ւ կ'աճապարես, Վահան, դեռ ժամանակ կայ:

— Հայտե՛ր պաֆալըմ, կիւմիյէ կիտէմ կելսիմ (տէ չուտ ըրէք, նաւ գնացողը թող գայ):

— Տեսա՞ր, տէ չուտ նաւակ մտնանք:

Խմբէն չորս հոգի առաջին պատահած նաւակը մըտան, որ անմիջապէս հեռացաւ ավելն: Շոգենաւը խարսխած էր բաւական հեռաւորութեան վրայ: Դրօշակով երկու նաւակներ կը տատանէին շոգենաւի սանդուխի մօտ: Նաւակները մօտենալով որոշ հեռաւորութեան մը վրայ, իրարու կողքի կանգ առած սպասեցին: Մէկ ալ

երկու նաւակները բացուեցան չողենաւէն դէպի ցամաք ու ահա կարգին մըցում մը սկսաւ սպասող նաւակներուն մէջ, առաջինը հասնելու չողենաւին: Մէկ վայրկեանի մէջ սարսափելի դուռնալ դռնումով սանդուխէն, չողենաւի կողքերէն երկնցած պարաններէն վեր մազլեցեցան նաւավարները՝ դուրս ելլելիք ճամբորդներուն տիրանալու համար:

Վահանն ու ընկերները թէեւ դժուարութեամբ, բայց վերջապէս ինքզինքնին դտան չողենաւի վրայ, առաջաւոր ամբարի կողքին, ուր չողենաւ մտնողներն ու ելլողներ թնճուկ մը կապած էին:

— Վահան, Վահան:

— Աս ո՞վ է կանչողը, տղաք մէկ մը չորս բոլորը... վա՛յ, Լեւոն, բարեւ, բարի եկար...

Նաւու քթի կողմ, բազմութենէն հեռու կանգնած մեր Լեւոնը, փոքր պայուսակ մը կշտին, կը սպասէր Վահանին, որուն փոխարինելու համար եկած էր Կիրատոն: Լեւոնն ու Վահանը իրար փաթթուած ջերմօրէն համբուրուեցան:

— Հիմա ծանօթացէք, — Վահանը հետը եկողները ներկայացուց, — Գառնիկ էֆէնտի, հողաբարձութեան ատենապետը, Պարոն Վաղարշակ՝ մեր ուսուցիչներէն, Պարոն Հմայեակ՝ նոյնպէս ուսուցիչներէն, — էհ, ինչպէ՞ս անցաւ ճամբորդութիւնդ. շատ շատ ուրախ եմ որ եկար, Կիրատոնը պիտի սիրես, գեղեցիկ քաղաք է եւ գիտակից երիտասարդութիւն մը ունինք հոս: Հը՞, Լեւոն, ճանապարհին չնեղուեցա՞ր:

— Ո՛չ, շատ հանգիստ ճամբորդութիւն ունեցայ:

— Շատ ուրախ եմ, անհամբեր դալուդ կը սպասէի, երբ առաջարկութեանս համաձայնութիւն յայտնեցիր...

— Պր. Վահան, մէկ մը դուրս ելլենք ու անկէ վերջը խօսելու ժամանակ շա՛տ, — Վահանին ընդմիջեց Գառնիկ

էֆէնտին, — ծօ, Ալի՛, դայեխդ մօտեցուր: Ա՛լ ուրիշ բեռ չունի՞ք, պարոն, Լեւոն:

— Ո՛չ, այդքան միայն:

Բիշ վերջ մեր ծանօթները դուրս կուգային ծովափի մօտ ոստիկանական տնակի առջեւ, ուր ճամբորդներու անցագիրներ կը քննուէին:

— Էֆէնտի, ատրմը՞գ (պարոն, անունի՞դ), — հարեւանցի ակնարկ մը նետելով անցագրի վրայ, ոստիկանը անփութօրէն հարցուց:

— Կարապետ Ալթունեան:

— Էվէթ, Էվէթ, կէչիմ, անէմ քապասարմտամ... (Այո՛, այո՛, անցէ՛ք, պարսկահպատակ...):

Այդ գիշեր Գառնիկ էֆէնտիի տանը ի պատիւ նորեկ տեսչին ընդունելութիւն կար: Հոն հաւաքուած էին Կիրատոնի աչքի զարնող երիտասարդները, աղագային վարժարանի ուսուցիչները եւ ուսուցչուհիները: Հակառակ Լեւոնի վանող արտաքինին, ընդհանրապէս տեղացիներու ընդունելութիւնը աւելի քան ջերմ, բարեկամական եղաւ:

Թէեւ Լեւոն նոր անունով մը կ'ուզէր ճանչցուիլ Կիրատոնի մէջ, բայց շատեր գիտէին անոր Վասպուրականի դործունէութեան մասին, իսկ չգիտցողներն ալ երկու օր չանցած լսեցին գիտցողներէն, այնպէս որ թէեւ պաշտօնապէս Կարապետ Ալթունեան կը ճանչցուէր, սակայն երիտասարդութիւնը ու մօտիկ ընկերները զինք Լեւոն կը կանչէին:

Դժբախտաբար, Լեւոնի ցանկութիւնը անծանօթ մընալով՝ չյաջողուեցաւ, պետական շրջաններն ալ հասկըցան անոր ինքնութիւնը: Քաղաքի ոստիկանապետը, որ երկու տարի առաջ տեղափոխուած էր Վանէն, օր մը պազարի մէջ հանդիպելով ճանչցաւ դայն ու «Լեւոն էֆէնտի», բարի ես եկեր» ըսելով մօտեցաւ: Անշուշտ ոս-

տիկանապետը Լեւոնի մասին անմիջապէս յայտնեց գայ-
մադամին:

Վասպուրականի մէջ ունեցած դիրքը եւ հռչակը պատ-
ճառ պիտի լինէին իր վրայ կեդրոնացնելու կառավա-
րութեան ուշադրութիւնը: Առաջի օրէն իսկ յայտնի ե-
ղաւ, որ ոստիկանութիւնը մասնաւոր հսկողութեան տակ
առած է զայն, թէեւ առանց որեւէ անհանգստութիւն
պատճառելու: Նոյնիսկ ոստիկանապետը մէկ երկու ան-
գամ այցելութեան եկաւ:

Կիրասոնը փոքր նաւահանգիստ մըն է, հազիւ քը-
սանեհէինգ հազար բնակչութեամբ: Հայերու թիւը հինգ
հարիւր տուն էր, մօտաւորապէս երեք հազար չունէ
բաղկացած:

Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ, մասնաւոր-
աբար հայ բնակչութիւնը աննախընթաց թուիչք մը կա-
տարեց աղբային, կուլտուրական եւ տնտեսական մար-
զերուն մէջ: 1895 թուականի համահայկական կոտորած-
ներէն վերջ անօրինակ խտրութիւններու ենթարկուած,
ինչպէս գրեթէ ամէն տեղ, կիրասոնցի հայն ալ ապրեցաւ
մղձաւանջային երկար կեանք մը, երբ պարզապէս ապ-
րիւր, գոյութիւն պահելը կարծես կէտ նպատակ լինէր:
Աղբային կեանք, դպրոց, եկեղեցի, կուլտուրական ըն-
կերութիւններ, ասոնք բոլորը խամրած ծաղիկի նման,
գոյութիւննին կը պահէին առանց սակայն իրական ար-
ժէք մը ներկայացնելու:

Հայ ծնիւր աններելի, իսկ հայ լինելը իսկական յան-
ցանք կը համարուէր: Հայերը կ'ուզէին աննշմար, ան-
տես ապրիլ. թուրքը չտեսնէր որ լաւ դպրոց ունին, փա-
ռաւոր եկեղեցի, որ այս կամ այն հայը տնտեսական
բարւոյք կացութեան մէջ է: Աղատ հաղորդակցութեան ի-
րաւունքէ զրկուած հայ վաճառականը, խանութպանը
հնարաւորութիւն չունէին ճամբորդելու, Պոլիս երթալու,

մինչ մրցակիցները, յոյներն ու քիչ մըն ալ թուրքերը,
պատահութենէն օգտուելով հետզհետէ կը տիրէին առեւ-
տրական հրապարակին, տեղական շուկային եւ ներքին
գաւառներու յանձնակատարութեան գործին:

Սահմանադրութեան հռչակումով ամէն ինչ փոխուե-
ցաւ: Կիրասոնի փոքրաթիւ հայութիւնը չտեսնուած ե-
ռանդով բռնեց վերականգնումի ճամբան: Մէկ օրէն միւ-
սը, կարծես մինչ այդ պահարաններու մէջ պահուած,
նոր երիտասարդութիւն մը երեւան եկաւ, աղբային
կեանք, կրթական գործ, թատրոն, երգչախումբ, եկե-
ղեցի իրար խաչաձեւեցին: Տնտեսական մարզին մէջ ալ
ձեռներէց երիտասարդներ յաջողութեամբ մրցումի ելան
յոյն եւ թուրք վաճառականներու, խանութպաններու
հետ:

Ինչպէս ամէն տեղ, աղբային արժանապատուութեան
դիտակցութիւնը քաջալերուեցաւ, երէկուան աննշմար
մնալ ուղղները ֆէստիւնին ծռեցին՝ «Մենք հայ ենք,
բան մը ըսելիք ունի՞ք»ի խմաստով: Մասնաւորաբար ե-
րիտասարդութիւնը դուրդուրոտ խնամքով մօտեցաւ հայ
դպրոցին: Զմայլելի զոհաբերութեան ոգիով դպրոցը
դարձուցին աղբային օճախ մը: Հրաւիրուեցան կարող
ուսուցիչներ, հայ մանուկը հայ դաստիարակելու համար:

Դպրոցի վերջի տեսուչն էր Վահանը, որ երկու տարի
առաջ եկած Փարիզէն, քիչ մը դրամ խնայելով պիտի վե-
րադառնար նորէն Փարիզ, ուսումը վերջացնելու համար,
իսկ մինչ դալը՝ Լեւոնը պիտի մնար իր տեղը:

Եկեղեցիի թաղէն վեր Սօուք Սու աբուարձանին մօտ,
մէկ սենեակի մէջ կ'ապրէին Վահանն ու Լեւոնը: Տան
տէրը պատուական հայ մըն էր, Հաճի Խաչատուր անու-
նով, Շապին Գարահիսարցի, որ տասնեակ մը տարիներ
առաջ եկեր ու հաստատուեր էր Կիրասոն: Հաճի Խաչա-
տուրը շուկայի մէջ փոքր խանութ մը ունէր, ջրեղէն-

կը ծախէր, հոտաւէտ իւղեր, տանթէլ, ժապաւէն, տը-
ղամարդոց վզկապ, օձիկ, շապիկ, եւայլն, եւայլն: Եր-
կու երիտասարդ տղաներ ունէր, Կարապետը՝ ա-
մուսնացած, իսկ փոքրը՝ Արտաւազը՝ տասնեւութ տա-
րեկան աշխոյժ պատանի մը:

Վահանը Լեւոնի դալէն շաբաթ մը վերջ մեկնեցաւ:
Դպրոցները բացուելուն դեռ երկու ամիս կը մնար, ան-
դործ եւ շրջանին անծանօթ, Լեւոնը օրուայ մեծ մասը
սենեակին մէջ փակուած կ'անցընէր: Անշուշտ այցելու-
ներ անպակաս էին: Կիրասոնի աչքի դարող երիտասարդ-
ներու ժամադրաւայրը դարձած էր Լեւոնի սենեակը.
հոն կը հաւաքուէին, ժամերով կը խօսէին դանաղան հար-
ցերու, մասնաւորաբար Հայաստանի մասին, հայ ժողո-
վորդի ապագայի մասին: Այնպիսի բուռն հետաքրքրու-
թիւն մը կը ցուցնէին, որ Լեւոնը այդ շրջանին մէջ հա-
րադատ ընկերներով շրջապատուած կը համարէր ինք-
զինք, ոգեւորուած կը պատմէր Վասպուրականի մասին,
հոն կատարուած եւ ծրագրուած աշխատանքներէն:

Հայկական նահանգներու բարենորոգումներու բա-
րեյաջող վերջաւորութիւնը, մեծ պետութիւններու ճըն-
շումի հետեւանքով, փայլուն հորիզոն մը կը բանար Հա-
յաստանի ապագայի համար: Հայ ժողովուրդը կարծես
արդէն անկախութիւն ձեռք բերած, սպասումի շրջան մը
կ'ապրէր, մօտիկ ապագային, դարեւոր երազը իրակա-
նացած տեսնելու հաւատքով: Վանէն ստացուած նամա-
կէ մը կ'իմանար Լեւոնը, որ Պաքուի եւ Ս. Փեթերպուրկի
մեծահարուստ հայերը երկրագործական պանքաներ պի-
տի հիմնեն հայկական նահանգներու մէջ, Սուլթան Հա-
միտի օրով տնտեսապէս քայքայուած հայ գիւղացիու-
թեան վերելքը հեշտացնելու համար:

Ելեքտրականացած մթնոլորտ կ'ապրէր կիրասոնցի
հայր: Թերեւս գինովութիւն, թերեւս խաբկանք, ո՞վ

կրնայ ըսել. երբ ժողովուրդ մը երկու տասնեակ տարի-
ներու անհնարին հալածանքէ մը կ'ազատի, երբ նորածին
երեխայի նման լոյս աշխարհ կուգայ, այլեւս չես կրնար
սանձահարել դայն, թափ առած պէտք է սուբայ, մինչեւ
որ քիչ մը յողնած, կանգ առնէ, ետեւը նայի անգամ մը
եւ կամ վազքի ընթացքին խրամատ մը, անանցանելի
արգելք մը կասեցնէ անոր վազքը:

Դժբախտաբար ոգեւոր տրամադրութեան ընթացքը
յանկարծ մեծ ցնցումով կանգ առաւ: Յուլիս 28-ի երե-
կոյեան, սովորական ժամանակէն առաջ, խանութը փա-
կելով, Հաճի Սաչատուր տուն վերադարձաւ: Առանց հո-
ղաթափները հազնելու, նոյնիսկ առանց զգեստներէն ա-
զատուելու, բարձրացաւ վեր, Լեւոնի սենեակը, ինչպէս
կ'ըսեն դէմքը Աւագ Ուրբաթ դարձած:

— Բարի իրիկուն, Լեւոն էֆէնտիս:

— Բարեւ ձեզ, համեցէ՛ք Հաճի աղա, խե՞ր է:

— Խեր բան չկայ էֆէնտիս, — ու Հաճի աղան տե-
ղաւորուեցաւ սետիլի անկիւնը, մէջքը տուած բարձին,
ու չորս կողմ նայելով, որպէս թէ մէկը կրնար լսել
զինք, կամաց մը փափսաց, — էֆէնտիս, դործերը գէշ
կ'երթան:

— Ի՞նչ դործեր գէշ կ'երթան Հաճի աղա, առեւ-
տո՞ւրդ...

— Չէ՛, ճանրմ, խանութի դործը, Աստուած պիւրէ-
ֆէք տայ, աղէկ է, ըսել կ'ուզեմ քի... աղջի՛կ Վարդու-
հի, հէլէ մէկ քապուսն ու կէֆէլիկս բեր, անմահական
ջուրն ալ չմոռնաս...

Հաճի Սաչատուրը երեկոնները տուն դալուն քիթը
կախ եւ դաժան տրամադրութեամբ ամենէն առաջ բակին
մէջ ոտնամանները պիտի հանէր, հողաթափները հազ-
նելով, վերջէն պիտի երթար սենեակ գիշերանոցը հազ-
նէր, վրայէն ալ երկար վերաբերու մը, պիտի բարձրա-

նար Վահանի սենեակը, ուր այժմ Լեւոնը կը մնար, սետիքի անկիւնը պիտի նստէր ծալապատիկ, Վարդուհին անմիջապէս ամսէի վրայ շարած յիսուն տիրէմնոց օղիի շիշ մը, երկու բաժակ, քիչ մը ձիթապտուղ եւ պանիր պիտի բերէր եւ խնամքով դնէր կեսրայրին առջեւ: Հաճի խաչատուրը երկիւղած դդուշութեամբ պիտի լեցնէր իր բաժակը, մէկ ումպով կ'ըլէր օղին: Ատկէ վերջ երբ քանի մը հատ խմեր, լեզուն կը բացուէր, կախ քիթը կը բարձրանար, զօռով մէկ բաժակ օղի կը խմցնէր Լեւոնին, ու անոր թեւը մտած ուրախ գոլարթ վար կ'իջնար ընթերցու, երբ յիսուն տիրէմնոց շիշի բովանդակութիւնը հասած կը լինէր:

Որքան ալ որ այդ երեկոյ շատ կարեւոր լուր ունէր հաղորդելիք, սակայն կօշիկով ու դրսի դեեստներով նստիլը, փուշի վրայ նստելու նման կուգար Հաճի խաչատուրին, մանաւանդ որ մէկ երկու բաժակով աչքերուն լոյսը դեռ չէր բացուած:

Քանի մը վայրկեանէն Վարդուհին երեւցաւ սեմին վրայ, մէկ ձեռքով ամսէն եւ միւսով գիշերանոցն ու հոգաթափները բռնած:

— Աֆէրիմ աղջիկս, սետիքի վրայ դիր նայիմ:

Հաճի խաչատուրը կօշիկները հանեց, նոյնպէս ըզդեստները, գիշերանոցը հագաւ ու անկիւնի իր տեղը դրաւելով ծանր ու մեծ օղի մը լեցուց, մէկ ումպով դատարկեց եւ ձիթապտուղի մը կէսը խածնելով՝ դարձաւ Լեւոնին:

— Լեւոն էֆէնտիս, դործերը գէշի կը դարնեն, ասոր ժամու զանկի վախթը, թուրք փիմերը, քաղաքին մէջ իլամ (յայտարարութիւն) մը պտըտցուցին. դրացիս Հաճի Հաֆըզ զատէ Իպրահիմ Բէյը, մէթալիկ մը տալով հատ մը առաւ, իշտէ անկէ իմացայ, որ Նեմցայի

իմբերաթոռին տղան Սերպերը զարկեր են, աշխարհը բիւքիմ ոտքի ելեր է... դուն ասոր ի՞նչ կ'ըսես:

Բոլորովին անտեղեակ, Լեւոնը զարմացած նայեցաւ Հաճի խաչատուրին: Եթէ իրողութիւն էր, կրնար շատ ծանր հետեւանքներ ունենալ:

— Ո՞վ գիտէ, ո՞րքան ստոյգ լուր է:

— Հաճանմ, իլամի մէջ դրուած էր. Իպրահիմ Բէյը քօլիքիֆայէ կը հասկնայ, ըսաւ քի եթէ ասոր հետեւանքը պատերազմ չըլլայ, պըլսներս քրաշ ընել կուտամ: Խապարի շիտակ ըլլալուն հիշ կասկած մի ունենար: Դուն ալ քիչ շատ քօլիքիֆայէ կը հասկնաս, առտուընէ մինչեւ իրիկուն դագիթա կը կարգաս, քու խելքդ ի՞նչ կը կտրէ այս բանին:

— Վատ է, շատ վատ, — աւելի իր մտածումին պատասխանելով մըմնջեց Լեւոնը:

— Հա, իշտէ ես ալ ասոր համար ըսի քի դործերը գէշ կ'երթան կոր, աս մեր Հայաստանի խնդիրը մէջ չը խաղայ տէ, ի՞նչ կ'ուզէ ըլլայ: Էֆէնտիմ փարայով չէ, սրայով է, մէկը զարկին նէ, թո՛ղ մէկալ տղան տեղը անցնի:

— Վատ է, շատ վատ:

Ընթրիքէ վերջ խաչիկը եկաւ Լեւոնը տեսնելու: Հաճի խաչատուրի տուած լուրը դժբախտաբար կը հաստատուէր: Սերայեվոյի մէջ, սերպ ուսանող մը քանի մը գնդակով տեղն ու տեղը սպաննած էր գահաժառանգ Ֆրանց Ֆերտինանդը: Ոճիւրը անհնարին յուզում եւ դայրոյթ առաջ բերած էր Աւստրիայի եւ Գերմանիայի մէջ, իսկ հետեւանքներու մասին դեռ լուր չկար:

Զարմանալի կերպով այս սպանութեան լուրը մըղձաւանջային ծանրութեամբ չոքեցաւ ամբողջ Թուրքիայի վրայ, մասնաւորապէս հայերուն, որոնցմէ շատեր ո՛չ Աւստրիայի վրայ գաղափար ունէին եւ ոչ ալ եւրոպա-

կան պետութիւններու փոխյարարերութիւններէն բան մը կը հասկնային: Սակայն եւ այնպէս ծանր արճիճի նման այդ լուրը չօքեցաւ սրտերու վրայ: Արդեօք ի՞նչ հետեւանք պիտի ունենար:

Տուններու մէջ, սրճարանները, խանութներու մէջ այդ դէպքի մասին կը խօսէին միայն, կարծիքներ կը յայտնէին: Թրքական փոքր տպարանը, որու վրայ մինչեւ այդ ոչ ոք ուշադրութիւն կը դարձնէր, յանկարծ դարձեր էր բոլորի հետաքրքրութեան առարկան:

— Ծօ չարխը կը դարձնեն կոր, նորէն իլամ պիտի ելլէ:

— Ասոր աւետիս մը չելաւ տախա:

— Բիւթիւն ժողովուրդը իսկիլէն թափեր է, Բաքէի վարօրին դալու ժամանակն է. նայինք ինչ խապար կայ Ստամպուլի զապեթաներուն մէջ:

Մեծ ու պզտիկ, հասկցողն ու չհասկցողը Սերայե-վոյի դէպքի մասին կը խօսէին, եթէ նոյնիսկ չէին գիտեր թէ աշխարհի ո՞ր մասին մէջ կը գտնուէր այդ չարարաստիկ քաղաքը: Իրարու յաջորդող լուրերը աւելի ծանրա-կշիռ, աւելի մտահոգիչ դարձան. կարծես քանի մը օր-ուայ ընթացքին մարդոց տրամադրութեան հետ դէմքերն ալ փոխուեցան: Հոգեկան խուճապ մը կար, անբացատ-րելի երկիւղ մը, ի՞նչ բան է, ինչո՞ւ համար, ոչ ոք չէր կրնար բացատրել: Արդեօք արեւը կը ծագէր թէ՛ եր-կինքը կապարէ թիթեղով ծածկուած էր: Թուրքը, յոյ-նը, հայը, բոլորը, բոլորն ալ մտահոգ, ընկճուած ու ջղային վիճակի մէջ:

Հաճի խաչատուրը յիսուն տիրէմնոց օղիի շիշը, վե-րածեր էր հարիւր տիրէմնոցի:

Աւստրիայի պատերազմի յայտարարութեան լուրը Յուլիսի քսանեւեկեցին միայն հասաւ Կիրասոն:

— Հապա ես չըսի՞ մի:

— Ծօ՛, տախա կեցիր նայինք ինչե՛ր պիտի ըլլան:

Երկու օր վերջ Ռուսաստանի զօրակոչը հիմէն ցնցեց ամէն կասկած եւ տարակուսանք. Եւրոպան արիւնի ծով պիտի դառնար: Մէկ մէկու ետեւէ Գերմանիայի եւ Ֆը-րանսայի զօրակոչերու լուրը եկաւ՝ տալնապը ծայր աս-տիճանի հասցնելու: Մասնաւորաբար Գերմանիոյ պա-տերազմի մասնակցելու լուրը ծանր լախտի մը նման ին-կաւ թուրքերու գլխուն: Եթէ Գերմանիան պատերազ-մէր, ապա իրե՞նք: Յետոյ ի՞նչ պիտի լինէր իրենց վի-ճակը:

Երկու օր վերջ Հաճի խաչատուրը երեկոյեան տուն վերադառնալուն, առանց հողաթափի եւ գիշերանոցի ու-ղիղ Լեւոնի սենեակը բարձրացաւ:

— Բարի իրիկուն, Լեւոն էֆէնտիս. քիչ առաջ նոր իլամ մը ելաւ, Ինկիլիզն ալ խառնուեր է կռուին, տէր կանգներ է Ֆրանսըզին: Իմ կարծ խելքովս, Ինկիլիզը որ մէջը մտաւ, Ալմանին մարը լացաւ: Դուն ի՞նչ կ'ըսես ասոր:

Սակայն հետզհետէ այդ զգայացունց լուրերը կար-ծես իրենց առաջ բերած նախկին տպաւորութիւնը կոր-սընցուցած, աւելի հետաքրքրութիւն, վերջը իմանալու, հեռուէն ահանատես լինելու անվնաս տրամադրութիւն մը առաջ բերած էին ժողովրդին մէջ. թէեւ կառավա-րական պաշտօնեաները, մանաւանդ զինուորականները խոհուն, դաժան դէմքով կ'անցնէին փողոցներէն:

Օգոստոս 1-ի առտուն յանկարծ անամպ երկնքէն կայծակը խիեց, անհնարին սարսափով համակուեցաւ ամբողջ ժողովուրդը:

Ձօրակոչ. 20-էն 45 տարեկանները անմիջապէս գէն-քի տակ:

Կարմիր թղթով յայտարարութիւնները ճամիւներու, դպրոցներու, հեռագրական սիւններու վրայ: Բազմու-

Թիւնը խոնուած էր ամէն տեղ: Լաց, ողբ ու կոծ: Տունէ տուն լուրը հասաւ քաղաքի հեռաւոր ծայրերը:

Հայ կիներ կուլայ, յոյն կիներ կուլայ. իսկ թուրք կիներ կ'ողբայ անբացատրելի սարսափով համակուած. ան տուեր է չարունակ, ծներ ու տուեր է իր զաւակը որ տանին Եմէնի, Արաբիայի անապատներու մէջ կոտորելու եւ կամ անհաւատ Ռուսի խաղախներու ձիերու տակ ճգմելու:

— Եարաքքիմ պու կիւնի կէօստէրմէյէիտըմ, (ստեղծողս, այս օրը թող չցուցունէիր):

— Ղահր օլսում Ալման (անիծուի՛ Գերմանիան):

Հայերը լեցուեր են Առաջնորդարանը: Առաջնորդական փոխանորդ տէրտէրը, խեղճ ու հիւանդկախ մարդ մը, ո՞ր մէկուն խօսք հասկցնէ, ո՞ր մէկուն ցաւին ճար ընէ:

— Աս ըլլալիք բա՞ն է մի, խօսք չունինք, կառավարութիւն է կը կանչէ, թուրքերը քալիմ տեսեր են, գէնքի տակ գտնուեր են, սա մէկ մը ինծի ան հասկցուցէք, ես քառասուններէլու տարեկան մարդ, օլուղ չօմուխի տէր, կեանքիս մէջ հաւ մը իսկ չեմ մորթած, գէնք ձեռքս չեմ առած, ես երթամ տէ ի՞նչ խեր պիտի տեսնան. տէր պապա, ասոր իմապիմ նայելու է, մեր հալը հասկցուր, բան մը թող ընեն, մեղք ենք, հէմ մենք կը կորսուինք, հէմ մեր օլուղ չօմուխը, Պատրիարքարան հեռագիր տուր:

— Տուեր եմ զաւակս, տուեր եմ, դեռ պատասխան մը չկայ, Աստուած վերջերնիս բարի ընէ...

— Աման տէր պապա, — տէր հօր ոտքերուն իյնալով կուլայ աղքատ կին մը, — իմ Սերոբս տախա տասնըութը չկայ, աչքը ելլէ ան մուխթար Պետրոսին, քսան գրեւ տուեր է, մէկ մը ֆիւթիկը նայէ, պէլֆի բան մը կրնաս ընել... մեղք եմ. տան հաց բերողս է...

— Աղջիկս, — ձեռքերը յուսահատօրէն տրորելով

կ'ըսէ խեղճ քահանան, — ես ինտո՞ր ֆիւթիկիմ մէջ դալէմ խաղցնեմ, ըլլալիք բան չէ...

— Ապա ես ի՞նչ ընեմ, տէր պապա, օլուխ չօմուխով անօթի՞ մեռնիմ...

Մէկ կողմէն երիտասարդները կ'երթան կ'արձանադրուին, ոմանք կը պահուին, իսկ առաջնորդարանը անընդհատ հեռագիրներ կուտայ՝ Պատրիարքարանէն օգնութիւն սպասելով:

Վերջապէս Պատրիարքարանէն եկած հեռագիր մը սպասուած մեծ աւետիսը կը բերէ, կառավարութիւնը համաձայնէր է քրիստոնեաներէն պետէլ (զինուարական ծառայութեան փոխարէն տուրք մը) վերցնել: Քաղաքը իրար կ'անցնի: Հարուստ ու աղքատ կուտան, կուտան աղատուելու համար դժոխքէն, իրենց մսերը քրքրող ցաւէն: Բայց ինչպէ՞ս, որտեղէ՞ն կը ճարեն անձ գլուխ քառասուն ոսկին: Հարուստը կրնայ, հապա արհեստաւորները, աղքատները:

— Քա մարդ, հեյլ սա երկու պէշի պիրիկիս ա՛ռ, աս նշանի՛ մատանիս ալ, սահաք ֆորտոնն ալ ի՞նչ ընեմ. աս ալ առ, սա ալմաստ օղերն ալ մօրմէս ետսիկար մնացեր էին, ատոնք ալ դիր վրան, վաղը չարշիմ կը տանիս տէ...

Ամուսինը կնոջը երեսը կը նայի, աչքերուն մէջ խանդաղատանք կայ, արցունք կայ, տղամարդու հպարտութեան ուրացումը կայ:

— Աղջի Մարիամ, կ'ըլլայ մի եա...

— Ճանըմ տար կ'ըսեմ նէ տար, դուն մեռնիս նէ իմ ինչո՛ւս պէտք ազ դարդերը...

Հայ ջրկիր մը, որ օրական հացը ասոր անոր տունը ջուր կրելով կը վաստկէր, քառասուն ոսկին ափին մէջ կը ներկայանայ կառավարութեան պետելը տալու:

Թուրք պաշտօնեան զարմացած կը համրէ քառասուն

ոսկին, գլուխը թափ տալով: Ջրկիր հայը քառասուն ոսկի բերէ...

Ընկճուած, տխուր է հայ ժողովուրդը, ճահիլ թառլան երիտասարդները կ'երթան, ամէն մէկը տան մը սիւնը, կ'երթան ու ա'լ պիտի չվերադառնան. ինչպէ՞ս սըրտերնին չմորմոքի, ինտո՞ր արիւն արցունք չլան: Սուղը, ողբը տան չորս պատերուն մէջ կը մնան. փողոց չեն ելլեր, ճամբաներուն վրայ չեն քաշկրտուիր: Թուրքի տունն ալ ցաւի եւ յուսահատութեան մէջ, սակայն ողբը, կոծը փողոց են իջեր, ճամիներու առջեւ, շուկային մէջ, նորակոչներու հաւաքատեղին, քաղաքէն դուրս ճամբու վրայ, որ բաժանման վայրն է:

Ահա շարքով կուգան մեկնողները, առջեւէն դհուլ դուրնան կամ քէմէնչէն, որպէս թէ ոգեւորիչ եղանակով, գլուխները կախ, ոտքերնին քսքսելով կը հետեւին թուրք ղինուորները: Հարիւրաւոր թուրք կիներ ճամբու երկու կողմերուն:

— Իսմայէլ, օղլո՛ւմ... օղլո՛ւմ... (Իսմայէլ, տղա՛ս, տղա՛ս):

— Ահմէ՛տ, քարտաշը՛ւմ... աման էօլիւօրո՛ւմ... (Ահմէ՛տ, եղբա՛յրս... կը մեռնի՛մ...), — նամէհէմը մոռցած, կուրծքը ծեծելով կ'ողբայ դեռատի աղջիկ մը:

Ճահիլ կին մը, որու ամուսինը գնացողներու մէջ է, նուազած կ'իյնայ չըջապատող կիներու թեւերուն վրայ:

— Քաւիր օլսուն մուխարէպէ...

— Մէհմէտնիյիմ, պէնի սաղ սաղ մէգարա գօյուպ տա էօյլէ կիտէյիտիմ (Մեհմէտիկս, դիս ողջ ողջ գերեզման դնէիր ու այնպէս երթայիր), — մաղերը փետելով աղեխարշ ձայնով կը պոռայ պառաւ կին մը:

Ողբ, լաց, սրտապատառ ճիչեր ու քէմէնչէի ձայնը կամաց կամաց կը հեռանայ:

Օգոստոսի երկրորդ շաբաթն էր: Հինգշաբթի երեկոյ, Հաճի Խաչատուրը մեծ տղուն հետ սովորական ժամուն տուն չեկաւ: Տնեցիք սաստիկ անհանգստացած ի դուր սպասեցին անոնց տուն դալուն: Կարգին մթներ էր, երբ Լեւոնի խորհրդով՝ մայրը կրտսեր որդին ղրկեց լուր մը բերելու: Գէշ ժամանակներ էին, ո՞վ գիտէ թէ ինչե՞ր կրնային պատահիլ: Արտաւազդն ալ գնաց ու չեկաւ: Անհանգստութիւնը իրական սարսափի վերածուցաւ տան մէջ. ողբն ու կոծը սկսան, Լեւոնի հանգստացընելու փորձերն ալ ապարդիւն անցան:

Երկուքի մօտերը, ըստ թրքական ժամի, յանկարծ տան դրսի դուռը բացուեցաւ ու Հաճի Խաչատուրն ու երկու զաւակները, ահագին կապոցներու բռնան տակ կ'ըսէին, ներս մտան: Կինը ուրախութենէն խենթացած վազեց դիմաւորելու: Կոնակի բեռը վար դնելով, Հաճին քրտինքը սրբեց ու տղոց պատուիրելով որ կապոցները մախսէնը իջեցնեն, ինք սենեակը քաշուեցաւ, դիշերանոցը հագաւ ու հողաթափները ոտքերը անցընելով, բարձրացաւ երկրորդ յարկը, Լեւոնի մօտ:

— Բարի իրիկուն Լեւոն էֆէնտիս, — ըսաւ Հաճին ու սետիրի սովորական անկիւնը դրաւեց:

— Բարի երեկոյ, Հաճի աղա, այս օր շատ ուշացաք, տնեցիք շատ անհանգիստ էին:

Այդ պահուն հարսը ներս մտաւ եւ սետիրի վրայ դրաւ օղիի ափսէն ու անմիջապէս դուրս ելաւ սենեակէն: Երբ հարսի ոտքերու ձայնը մարեցաւ սանդուխն ի վար, Հաճին օֆ մը քաշելով դարձաւ Լեւոնին:

— Էֆէնտիս, դժոխքի մէջ կ'ապրինք, օրը նոր կառավարութեան խաղերը նոր: Առտու տալիս նոր ղայֆի մը խմած էի, մէկալ տեսնաս չարշիմ իրար անցաւ, հոս հոն ժանտարմներ կեցան, որուն որ հարցուցի «բան մը չիյտենք» ըսին: Մէկ ալ տեսնեմ՝ չարշի վերի ծայրէն

խումբ մը զինուորականներ կուգան, փոխաներ, համալներ եւ երեք չորս ալ արապա ետեւնուն ձգած: Ամենէն առաջ Եօրդաքիին խանութը նման. Եօրդաքին մանուֆաթուրայի վաճառական մըն է: Անցաւ կէս ժամ, մէկ մըն ալ նայիս ապրանք է որ կը կրեն ու կը լեցնեն արապաներուն վրայ: Հաճի Հաֆըզ զատէ Իպրահիմ պէյի եւ իմ խանութս իրարու կից են, ան ալ մանուֆաթուրայի գործ կ'ընէ, մէկ մտնեմ անոր քովը տէ, խապար մը առնեմ ըսի ինքնիրենս: Սոխին անուշը չ'ըլլար, բայց Իպրահիմ պէյը անվնաս մարդ մըն է, մեծ քարդի տարին հայերուն լաւութիւն ըրաւ: Հէլէ մէկ սա գաւաթը պարպենք, Լեւոն էֆէնտիս, Աստուած վերջերնիս բարին կատարէ:

Բաժակները պարպուեցան:

— Հա', Իպրահիմ պէյը ըսաւ քի, զօրքերու համար պէտք եղածները, կաշի, մանուֆաթուրա, հազըր կօշիկ, ֆանէլա, սապոն, բրինձ, դայֆէ, տախա եւ ի՞նչ դիտնամ, մէկ խօսքով ինչ որ պէտք է նէ, կառավարութիւնը պիտի հաւաքէ: Կարծես քի սրտիս վրայէն մեծ քար մը վերցուցին, իմ խանութէս հիշ բան մը վերցնելիք չունէին, շատ շատ քանի մը տուգինա տակի ֆանելա կար, անոնք ալ կիւլէն զարկած էր: Կամաց կամաց խանութները սանտրելով վար եկան. քրիստոնեաներու խանութներէն շատ ապրանք տարին, տեսնէիր մէկ մը խանութպաններու դէմքը, խուսկ կտրեր էին գաւալըները: Թուրքերէն շատ քիչ բան տարին: Մէկ ալ տեսնեմ փոխ Ահմէտին հետ հարիւրապետ մը տնկուեցաւ խանութիս առջեւ, բան մը հարցուց փոխին, ան ալ գլուխը երեքուցուց: Ներս մտան, «չորպաճի», ըսաւ, «ա'ս վար առ, ա'ն վար առ, ա'ս պէտք կուգայ, ա'ն ալ աղէկ է վար առ»: Խանութը գլխուս չորս բոլորը դարձաւ: Պէյ էֆէնտի, կ'ըսեմ, աս լէվանդաները, հոտոտ սապոնները, աս

ֆորտեւաները զօրքը ի՞նչ պիտի ընէ. «սո'ւս կեցիր, կեա-վո'ւր» կը պոռայ վրաս, «ինծի խեղճ պիտի սովորեցընես»: Գինները կը հարցնէ, հաշիւը կուտամ, թղթի մը վրայ երկու տող կը ձգողէ, մէօհիւր մըն ալ տակը կը կոխէ, «ա'ո», կ'ըսէ ինծի, «պատերազմէն վերջ կառավարութենէն առնելիքը կը ստանաս»... ահա թուղթը, ես աս թուղթը ի՞նչ ընեմ:

Կտոր մը թուղթի վրայ երկու տող եւ կնիք մը:

— Էֆէնտիս, աշկարայ թալան է, տախա նոր սկըսաւ, վերջէն ո'վ դիտէ ամէն բան պիտի տանին: Միջեւ լուս սպասեցի, փարա ընող ապրանքը մէկտեղեցի, իշտէ տուն բերի: Աստուած վերջերնիս բարին կատարէ:

— Իսկ թուրքերէն բան մը չտարի՞ն:

— Տարին, տարին բայց քանի մը կտոր բան, Եօրդաքիի խանութէն արապա մը լեցուցին, Իպրահիմ պէյէն քանի մը քովի պասմա առին միայն: Խելքս չպառկեցաւ էֆէնտիս, աս ինձմէ վերցուցած ֆորտեւաները, լիվան-քաները զօրքին ի՞նչ պէտք են...

Լեւոնը ուսերը թօթուելով գլուխը կախեց: Կատարուածը անկասկած նպատակաւոր թալան մըն էր, ոչ-իսլամ տարրը տնտեսապէս փճացնելու աղքատացնելու դիտումով: Քաղաքի խանութպան եւ վաճառական դասը սմբեցաւ, կարծես կեանքը կանգ առաւ:

Ատկէ վերջ դէպքերը դահապէժ ընթացք ստացան: Թրքական փոքրիկ տպարանը դիշեր ցերեկ կ'աշխատէր, ասկէ անկէ եկած չափազանցուած լուրեր կը հաղորդէր, երբեմն ալ Պոլսէն առնուած կարեւոր տեղեկութիւններ: Սեպտեմբեր 9-ին, կառավարչատան բակին մէջ մեծ ցոյց մը կատարուեցաւ. «գահր օլսուն ֆաքուք-ասօնլար» կը մը կատարուեցաւ. «գահր օլսուն ֆաքուք-ասօնլար» կը պոռար խելագարուած ամբոխը եւ սակայն ոչ ոք դիտէր ֆախիթ-իլասիոն բառի իմաստն ու նշանակութիւնը: Բազմութիւնը հայհուլներով դիմեց ռուսական փոխ հիւ-

պատոսի բնակարանը:

Այդ օրուան ցոյցի մասին երբ Հաճի խաչատուրը բացատրութիւն մը խնդրած էր Իսրահիմ պէյէն, վերջինս հասկցուցած էր հայ բարեկամին թէ՛ ատկէ վերջ թուրք կառավարութիւնը պիտի մտնէր մեծ պետութիւններու շարքին մէջ, որ քոնսիւլները առանց զաւազի պիտի քալէին ատկէ վերջ:

Սեպտեմբեր քսանին ծանր պայմաններու մէջ բացուեցաւ հայոց վարժարանը եւ տեսնուեցաւ որ բացի ուսուցիչներու թերի կազմէն, նիւթական միջոցներն ալ ցամքած էին, ինչպէս ցամքած էր ժողովրդի քսակը: Լեւոնը ու ընկեր ուսուցիչները նուազագոյն վարձքով համաձայնեցան աշխատիլ, միայն թէ վարժարանը չգոցուէր, թէեւ աշակերտներէն շատեր կը բացակայէին, մասնաւորաբար բարձրագոյն դասարաններու պատկանողները, որոնք ղինոկոր գնացած երիտասարդներու տեղը դրաւած էին չուկայի մէջ:

Նոյեմբերի երեքին տպարանի մամուլը չարաչար կը դործէր, տպարանի առջեւ ոստիկան մը կանգնած ոչ ոքի կը թոյլատրէր ներս մտնել: Բազմութիւնը հետզհետէ կը ստուարանար, նորութիւն մը, դըրդացնող անակնկալ մը, ո՞վ գիտէ, թերեւս գերմանացիները Փարիզ մտած էին եւ պատերազմը վերջանալու մօտ:

Ո՞ր տեղէն, յանկարծ դժօշակները, փաթթոցաւորները, նաւավարները, համալները նորէն մէջտեղ ելան, ձեռքէ ձեռք թուղթիկները կը յափշտակուէին, թրքական մարտանաւերը — գերմանական Կէօպէն ու Պրեսլան ըսել կ'ուղէին — Օտեսան եւ Նովորոսիսկը ոմբակոծեր են, աւերակներու կոյտի վերածնելով անհաւատ ոռուսի նաւահանգիստները. թրքական անվահեր բանակը խուժեր է ոռուսական սահմանէն ներս: Պատերազմ, պատերազմ դարեւոր թշնամի խընդըր ոռուսի դէմ:

— Եաշասո՛ւն, եաշասո՛ւն միլլէք (կեցցէ՛, կեցցէ՛ ազգը) դէպի Կարս, Արտահան, Պաթում...:

Թէլլալ Խամայէլը, որ մինչեւ այդ եկեղ գնացող չուգենաւերու ժամանումի, մեկնումի եւ հանդիպելիք նաւահանգիստներու թւումը կ'ազդարարէր փողոցներու անկիւններէն, սանդուխի մը վրայ բարձրանալով պոռաց.

— Մտիկ ըրէ՛ք, մեր փառապանծ բանակը ոռուսական հողը մտաւ, ինչպիսի շուտով Թիֆլիզը կ'առնեն, շուն ոռուսը արժանի պատիժը կը կրէ, Թուրքիան կը լեցուի վրացի գեղեցկուհիներով:

— Ամի՛ն, ամի՛ն:

Հակառակ փողոցային ցոյցերուն, ծափահարութիւններուն եւ դռում դռումին, պատերազմի յայտարարութիւնը մղձաւանջի ծանրութեամբ չոքեցաւ ամբողջ քաղաքին վրայ: Թերեւս ամենէն աւելի թուրք ժողովուրդը անանուն սարսափ մը ապրեցաւ: Անցեալը մոռցուած էր, իսկ մոսկովը՝ արիւնկղակ թշնամի մը, որու առջեւէն քանի քանի անդամներ ջարդ ու փշուր քաշուած էր թրքական բանակը:

Այն ինչ որ անսպասելի կը համարուէր, կատարուեցաւ: Մարդարէի փոխանորդը երկրիս վրայ, անոր սրբազան շուքը, Նոյեմբերի 11-ին ճիշատ յայտարարեց երկրագնդի բոլոր իսլամներուն, կրօնական պատերազմ, բոլոր անհաւատներու դէմ: Այդ օր Կիրասոնի քրիստոնեաները, հայ թէ յոյն քաջուեցան տները: Նորէն հրապարակ ելան դժօշակները, աղօթող մոլլաները ու անոնց հետ սրերով, բիրերով զինուած թուրք ամբոխը, որ սաւալաթ դռուալով քաղաքի փողոցներէն կ'անցնէր:

Պատերազմի արիւնոտ թաթը հետզհետէ կը ծանրանար: Իրարու յաջորդող յաղթանակներու լուրերը Կովկասեան ճակատի վրայ ոչ ոքի կ'ուրախացնէին. ըսենք թուրքերն իսկ չէին հաւատար այդ լուրերուն. այդ յայ-

տարարութիւնները կարծես երես ճերմկցնելու համար կը հրատարակուէին միայն: Թուրք ամբոխի տրամադրութիւնը հայերու հանդէպ սկսած էր լարուիլ, ատելութեամբ կը նայէին անոնց, զգալով որ հայերու բռն փախաբեր, ցանկութիւնն էր օր առաջ Կիրասոնի առջեւ դիմաւորել ռուսական զօրքը, որու կարելիութեան կը հաւատային թուրքերն ալ:

Բանակէն դասալիք զինուորներ սկսան հասնիլ Կիրասոն: Անհաւատալի բաներ կը պատմէին: Իրողութիւն էր սակայն, որ հայ եւ յոյն զինուորները զինաթափ վիճակի մէջ, ամեկէ քապուրմեր կազմած էին անոնցմէ: Ճամբաներու վրայ եւ կամ փոխադրական զործի վրայ կ'աշխատցնէին զանոնք, ամենածանր պայմաններու մէջ եւ սննդի անբաւականութենէն ու հիւանդութիւններէ արագօրէն կը կոտորուէին անոնք:

Լեւոնը ինքզինք ծուղակ ինկած գաղանի նման կը դէպր: Այդ բախտորոշ շրջանին, երբ ինք պէտք է գտնուէր Վասպուրական, հայ ժողովրդի մէջ, անոր հետ դիմադրաւելու գալիքը, բախտի անհամ կատակով մը ինկած էր Կիրասոն, բոլոր մը հայութեան մէջ, կտրուած աշխարհէն, կտրուած հայկական հոծ զանգուածէն: Արդեօք ինչե՞ր տեղի կ'ունենային Վանի, Շատախի, Գաւաշի մէջ: Կը գիտակցէր, որ ահաւոր փոթորիկ մը պիտի պայթէր հայ ժողովրդի գլխուն, մասնակի կոտորած, ալան թալան, անխուսափելիօրէն տեղի պիտի ունենային, մանաւանդ երբ թուրք բանակը ծեծը ուտելով սկսէր ետ քաշուիլ: Թերեւս որոշ շրջաններու հայ ժողովուրդը բոլորովին սրբուէր, բայց հայութիւնը զանգուածօրէն պիտի մնար հայրենի հողին վրայ: Լեւոնի մտատանջութեան գլխաւոր կէտը այն էր թէ՛ ի՞նչ տոկոսը պիտի կոտորուէր:

Քաղաքին մէջ շրջան առաւ հայ կամաւորներու ռու-

սական բանակին մասնակցելու պատմութիւնը: Ակնարկներ, թշնամական եւ վիրաւորիչ խօսքեր սովորական դարձան թուրքերու կողմէ:

Այլրիլի մէջ, օր մը, որպէս թէ պատահաբար դպրոցի դրան վրայ ոստիկանապետը հանդիպեցաւ Լեւոնին:

— Վա՛յ Լեւոն էֆէնտի, ինչալլահ աղէկ ես:

— Շնորհակալ եմ, Սապրի պէյ:

— Է՛, ի՞նչ կայ չկայ, Վանի կողմերէն լուր կ'առնե՞ս, կոմիտէի մեքերը իրարմէն լուր կ'ունենա՞ք:

— Կիրասոնը ո՛ւր, Վանը ո՛ւր, — պատասխանեց Լեւոնը, — դուք լուր մը ունի՞ք... —

— Հը՛մ, գայլը ամպոտ օր մը կը փնտռէ... — դիւային ծիծաղով մը ըսաւ Սապրի պէյը, — ձերոնք նորէն զործի վրայ են:

— Ի՞նչ զործի վրայ, Սապրի պէյ, ամէն տեղ ալ հայ ժողովուրդը սիրով զինուոր տուաւ հայրենիքի պաշտպանութեան համար:

— Սիրով զինուոր տուաւ որ ետեւէն ալ դանակ կոխէ հայրենիքի սրտին մէջ... մենք աւելի լաւ կը հասկընանք այդ բաներէն: Ինչ որ է, դպրոցդ ի՞նչպէս կ'երթայ:

— Կաղն ի կաղ. չատ աշակերտ չէ մնացեր, հիմա ամէն մարդ կտոր մը հացի ետեւէն ինկած է:

— Մնաս բարով, քեզի նեղութիւն տուող մը ըլլայ նէ ինծի իմացուր, նորէն Հաճի Խաչատուրի տունը կը մնաս, անանկ չէ՞, — ու առանց պատասխանի սպասելու հեռացաւ:

Այդ գիշեր Լեւոնը անկողնին վրայ երկնցած երկար, երկար մտածեց ոստիկանապետի խօսքերուն վրայ: Ի՞նչ կրնար պատահած լինիլ Վանի մէջ, որ հայրենիքի սրտին կոխուած դանակ մը համարուէր. ինչո՞ւ Սապրի պէյի շնական ծիծաղը ու սպառնալից գլխու շարժումը: Ին-

չո՞ւ եկեր էր եւ ինչո՞ւ համար հարցուցեր բնական տեղի մասին, երբ շատ լաւ գիտէր իր որտեղ բնակիլը: Եւ վերջապէս իրեն ինչո՞ւ պիտի նեղացնէին եւ ո՞վ պիտի նեղացնէր:

Քանի մը օր վերջ Լեւոնի ընկերներէն խաչիկը, որ պէտէի տալով հանդերձ շատ մէջտեղ չէր երեւնար, մըթնով եկաւ Լեւոնը տեսնելու: Սարսափելի լուր մը հասած էր Շապին Գարահիտարէն, փախստական հայ զինուոր մը պատմած էր թէ բանակի բոլոր հայ զինուորները զատելով, խումբ խումբ ջարդած էին Երզնկայի կողմերը:

Յաջորդ օրը հայկական շրջաններու մէջ տարածուած էր այդ լուրը: Անհնարին սրտաբեկում մը տիրեց հայ տուններէն ներս. տուն չկար որ մէկը զինուոր չունենար. ի՞նչ եղած էին հարիւրաւոր նորակոչները: Ինչպէ՞ս կրնար կառավարութիւնը ջարդել իր զինուորը, որ չարաչար աշխատած էր պետութեան համար: Անշուշտ սըխալ մը, թիւրիմացութիւն մը լինելու էր այդ լուրին մէջ: Դժբախտաբար նման լուրեր կամաց կամաց ծայր տունին, հատ ու կտոր փախչող ազատուողներ հասան Կիրասոն, հաստատելով հրէշային ջարդերը:

Սարսափը տիրեց. ի՞նչ պիտի լինէր այս բոլորի վերջը: Դպրոցը Յունիսին գոցուած էր, Լեւոնը առանց դրադումի, առանց դործ մը կատարելու հնարաւորութեան գրեթէ տունէն դուրս չէր դար: Առանց ընկերներու, օտար միջավայրի մէջ բոլորովին կղզիացած, Լեւոնը դառադեղի մէջ փակուած վայրի դադանի նման կը զգար: Ամբողջ գիշերները կը լուսցնէր մտածելով եւ սակայն ելք մը, հնարաւորութիւն մը չէր գտնար դուրս գալու այդ կախարդուած շրջանէն:

Գիշեր մը խաչիկը եկաւ հազիւ տասնեւհինգ տարեկան պատանիի մը ընկերակցութեամբ: Թրիպուլուցի էր պատանին, անունը Յակոբ: Երեքով Լեւոնի սենեակը

քաշուեցան: Անհաւատալի բաներ պատմեց Յակոբը: Ամբողջ Թրիպուլուի հայ բնակչութիւնը Յունիս քսանին, առտուն շատ կանուխ ոստիկանական հսկողութեան տակ, պարտադրած էին քաղաքը ձգել երեք ժամուայ ընթացքի մէջ: Այդ բռնի տեղահանութիւնը միւտիւրը բացատրած էր որպէս պատերազմական անհրաժեշտութիւն մը, հաւատացնելով որ երեք ամիսէն պիտի թոյլատրուէր նորէն վերադառնալ ու իրենց կնքուած տուններն ու խանութները ձգուած վիճակին մէջ պիտի գտնային: Յուսահատ ժողովուրդը քանի մը օրուան պաշար չալկած հեռացած էր քաղաքէն:

— Մինչեւ Գուգիւնլուք գիւղը առանց նեղութեան հասանք, — շարունակեց Յակոբը, — մթնելու դեռ երկու ժամ կար, երբ գիւղը անցնելէ վերջ դադարի հրաման տուին ժանտարմները: Մեր թիւը ութ հարիւրէն հազար մը կը լինէր, թերեւս քիչ մը աւելի. յաջորդ օր երկրորդ խմբով մը քաղաքին մէջ մնացածներն ալ դուրս պիտի բերէին: Չանազան խմբերու բաժնուած նստանք, ուտելիքի կապոցները բացինք: Անօթի էինք ու սարսափելի յոգնած: Մէկ ալ քաղաքի կողմէն չորս ձիաւորներ հասան: Բոլորն ալ կը ճանչնայինք, քաղաքի վատահամբաւ թուրք սրիկաներէն էին, մասնաւորաբար Չատըրճը զատէ Կալիպ պէյը, որ Թրիպուլուի պատուհասն էր: Չենք գիտեր թէ ի՞նչ խօսեցան ժանտարմներուն, բայց անմիջապէս կարգադրութիւն եղաւ, տասներկու տարեկանէն վեր արուները բաժնել խմբէն: Երիտասարդներ գրեթէ չկային մեր մէջ, զինուոր դնացած էին, եղածները տարէց մարդիկներ էին, երեխաներ ու նորահաս պատանիներ: Մեզի բոլորիս հաւաքեցին քիչ մը հեռուն, սկսան երկերկու հոգի չուաններով թեւերէն իրարու կապել: Սարսափելի վայնասուն մըն էր փրթաւ, մայրեր, կիներ, աղջիկներ սրիկաներու ոտքերը ինկան, ժանտարմներու

ձեռքերը կը համբուրէին. օգուտ մը չըրաւ. կը հաւատացնէին որ մեզ առաջ պիտի տանին, իսկ կիներու եւ երեխաներու խումբը չորս օրէն մեզի պիտի միանան:

— Վե՞րջը, — հարցուց խաչիկը:

— Երեք խումբի բաժնեցիին կապուածներն: Ես առաջին խումբին մէջ ինկայ: Բաւական մը տեղ ճամբայով տարին: Մէկ ալ ճամբան շեղելով անտառը մտցուցին, որպէս թէ աւելի կարճ կածանով մը տանելու համար: Մեր խումբը հարիւրէն աւելի էր, տասներկու ժամ տարձ ու քաղաքէն եկած չորս սրիկաները կուգային մեզ հետ: Նեղ ձորի մը գլուխը հասանք. թեւերնիս իրարու կապուած լինելով՝ լաւ չէինք կրնար քալել: Զոյգ զոյգ իրարու ետեւէ կ'երթայինք. ես ետեւի շարքերուն մէջ կը գտնուէի, շիտակը չեմ գիտեր թէ այդ պահուն ի՞նչ կը մտածէի: Յանկարծ առջեւի կողմէն իրարանցում մը սկսաւ, մէկ ալ սարսափելի աղաղակ մը: Զայները բազմացան, թուրքերու լիտի հայհոյանքներուն հետ կը լըսէինք մերոնց սիրտ պատռող աղաղակները, հառաչանքները. «Աստուածդ սիրես Կալիպ պէյ խնայէ՛... Ամա՛ն Աստուած... օգնութի՛ւն, օգնութի՛ւն...» մեր ետեւէն եկող ժանտարմներն ալ սուրերը մերկացուցած աջ ու ձախ սկսան շարժել...

Տղու ձայնը մարեցաւ, ձեռքով դէմքը ծածկած՝ սկըսաւ հեկեկալ: Լեւոնի դէմքը, բոլորովին գունաթափ, կենդանութեան նշոյլ չկար վրան: Յակոբը հեկեկանքը դադարեցնելով աչքերը չորցուց ու շարունակեց.

— Բախտակից ընկերս, մեր թաղէն պղինձագործ վարպետ մըն էր, տարիքը առած, բարձրահասակ մարդ մը: Սրի առաջին հարուածը իջաւ անոր ծոծրակին, երկրորդ հարուած մը ու ան երերաց. անկէ ետք ժանտարմը սուրը բարձրացուցած գլխուս պիտի իջեցնէր, ո՛րքան ուժ ունէի ընկերս ալ քաշելով գլորուեցայ անդունդն

ի վար: Ա՛լ բան մը չեմ յիշեր: Երբ ինքզինքս գտայ, վարպետը ժայռերու վրայ ջարդուեր էր, ես ալ անոր սառած դիակին վրայ ինկած մնացեր էի: Շատ դժուարութեամբ թեւս աղատեցի: Մարմինս ջարդ ու փշուր եղած, բայց ոչ կոտորուածք ունէի եւ ոչ ալ վէրք: Ոտքի կանդնեցայ ու շուրջս նայեցայ: Թէեւ մութ էր, բայց Աստուած իմ, ան ի՞նչ պատկեր պարզուեցաւ աչքիս: Ամբողջ ձորը լեցուած էր բոլորովին մերկ դիակներով, որոնք խաւարին մէջ մարմարի ճերմակութեամբ կ'երեւէին: Խենթի պէս փախայ այդ տեղէն: Ո՛ւր կ'երթայի, ես ալ չէի գիտեր, մինչեւ որ ինքզինքս գտայ քաղքի ճամբուն վրայ: Ամբողջ գիշերը քալեցի հասայ ծովեզերք. ալ անկէ անդին ցերեկները կը պահուէի քարերու մէջ, գիշերները ծովափը բռնած կուգայի: Երեք օրէն հասայ հոս:

Ոչ Լեւոնը եւ ոչ ալ խաչիկը բառ կը գտնէին խօսելու: Ահաւոր իրողութիւնը անչափ ծանրութեամբ նստեր էր սրտերուն վրայ: Խաչիկը սետիքի անկիւնը կծկուած, երեմն կը հեծկտար առանց արցունքի:

— Խաչի՛կ, — Լեւոնին ձայնը կարծես գերեզմանէն կուգար, — Խաչի՛կ...

— Հը՞.

— Մտիկ ըրէ խաչիկ, — ընկերոջ թեւը ուժով մը ցնցելով խօսեցաւ Լեւոնը, — քանի ընկեր կրնաս ճամբել այս գիշեր, բաւական թուով դէնք ունինք քաղաքին մէջ. Թրիպոլիի պատմութիւնը անշուշտ հոս ալ պիտի կրկնուի:

— Այս գիշեր չէ, բայց վաղը երեկոյ տասը տասնեւհինգ հոգի մը թերեւս. բայց ի՞նչ կրնանք ընել տասնեւհինգ ընկերով...

— Լաւ ուրեմն, մտիկ ըրէ, — ու Լեւոնը երկար երկար խօսեցաւ: Բացատրեց իր ծրագիրը, այդ պայման-

ներու մէջ կարելի օգնութիւնը հասցնելու ժողովուրդին:

— Թերեւս վաղը երեկոյ կարելի լինի, — վերջապէս համոզուած համաձայնեցաւ Խաչիկը ու Յակոբի հետ մեկնեցաւ:

Առանց հանուելու, անկողնի վրայ երկնցաւ Լեւոնը: Հին օրերը, փախստական կեանքը կենդանի կերպով պատկերացան աչքին: Ո՞ւր էին զինակից ընկերները, արդեօք ի՞նչ վիճակի մէջ: Իսկ Վասպուրականի ժողովուրդը: Եթէ Թրիպոլիի ժողովուրդը տեղահան կ'ըլլար, ապա Վասպուրականը, Տարօնը, Կարիճնը... Կանխադրացեալ էր, որ հայ ժողովուրդը սարսափելի փրկագին մը պիտի վճարէ, բայց թէ ի՞նչ աստիճանի զոհաբերութիւն մը պիտի լինէր պահանջուածը, այդ մասին դադափար չունէր: Ահա Թրիպոլիէն կը սկսէր ահաւոր եղեռնը, թուրքը մինչեւ ո՞ւր կրնար հասնիլ:

Հաղիւ լոյսը բացուեր էր, երբ Հաճի Խաչատուրը յանկարծ սենեակէն ներս մտաւ:

— Ե՛լ նայինք, Լեւոն էֆէնտիս, քաղաքի բոլոր աչքի դարնող երիտասարդները, վաճառականները կէս գիշերին բանտարկուեր են:

Լեւոնը անկողնին վրայ նստաւ: Ուրեմն Կիրասոնի մէջ ալ ողբերգութիւնը սկսած էր:

— Խաչիկէն լուր ունի՞ս, Հաճի աղա:

— Ինչպէ՞ս չէ: Կէս գիշերին տունը կոխեր են: Կ'ըսեն շատ զէնք ու զուժաւորա գտեր են տանը մէջէն: Այնքան ծեծեր են խեղճին, որ երկու փոլիս թեւերը մտած տարեր են:

— Լա՛ւ:

— Ասոր ի՞նչն է լաւ, էֆէնտիս, մեր վերջը ի՞նչ պիտի ըլլայ. Կարապետս, Արտաւազդս ի՞նչ ընեմ, ո՞ւր պահեմ:

— Վար իջիր, Հաճի աղա, դուռը կը դարնեն, հաւանական է զիս տանելու եկած են:

— Քեզի՞ տանելու, բայց դուն Աճէմի քապաա ես:

— Վար իջիր Հաճի աղա, դուռը կը դարնեն:

Լեւոնի ենթադրութիւնը ուղիղ դուրս եկաւ: Քանի մը վայրկեան վերջ, ոստիկան մը եւ երկու ժանտարմներ սենեակէն ներս մտան:

— Սապրի պէյը ձեզ կ'ուզէ, — բարեւելով յայտնեց ոստիկանը:

— Անմիջապէս, — ու դարմանալի ժպիտ մը դէմքին Լեւոնը ֆէսը զլուխը անցնելով ոտքի ելաւ, — պատրաստ եմ:

Լոյսը չբացուած բոլոր բանտարկեալները կապկըպուած վիճակի մէջ ճամբայ հաներ էին Շապին Գարահիսարի խճուղիով: Լեւոնը երբ մտցուցին ոստիկանապետի սենեակը, անոր քով կը գտնուէր պարսկական փոխ գոնսիւլը: Սապրի պէյը սիրալիւ ընդունելութիւն ցոյց տուաւ, նստեցուց կողքին, սուրճ ապսպրեց, սիկարէթ մը հրամցուց Լեւոնին, խոր ցաւ յայտնեց փոխ գոնսիւլին, որ պատերազմի պատճառով բարեկամ կանաւարութեան մը հպատակը քաղաքէն հեռացնելու ստիպուած է:

— Պատերազմը պատերազմ է, — խօսքը ուղղելով գոնսիւլին, սիրալիւ ժպտաց Սապրի պէյը, — երբեմն ստիպուած խստութիւններ անհրաժեշտ կը դառնան, բայց կրնաք վստահ լինիլ, որ Լեւոն էֆէնտին ողջ առողջ կը հասցնենք Խարբերդ, անկէ ալ պարսկական սահմանը: Լեւոն էֆէնտին իմ ալ անձնական բարեկամս է, Աստուած միայն գիտէ թէ որքա՞ն կը ցաւիմ այս հրամանը կատարելու ստիպուած լինելուս համար, բայց իմ ձեռքէս ալ բան չի դար, Աստուծով երբ պատերազմը

վերջանայ, Լեւոն էֆէնտին նորէն Կիրասոնի մէջ տեսնելու բախտաւորութիւնը կ'ունենանք:

Գոնսիւլին մեկնելէն վերջ, Սապրի պէյի վերաբերմունքը կորսնցուցած էր նախկին սիրալիր ձեւը: Անմիջապէս հրամայեց կողքի սենեակը տանիլ Լեւոնը: Հոն փայտէ երկար աթոռի վրայ նստած էր երիտասարդ մը, աւելի ճիշդ ուրիշ հայ բանտարկեալ մըն քալ:

— Վարժապետ, քեզի՞ ալ հոս բերին, — անկեղծ ցաւակցութեամբ ըսաւ երիտասարդը, — զիս ալ քիչ առաջ բռնեցին, մեր տունէն ելայ դրացիի մը քով պահուելու, ոստիկանը վրայ հասաւ... ես անոր մարը կը լացնէի, ամա ինչ ընես որ անդէն էի...

— Անունդ ի՞նչ է, բարեկամ:

— Ինծի Ղաչախճի Առաքել կ'ըսեն, Բիւրք գիւղէն եմ, Շապին Գարահիսարի շրջանէն... հիշ մեր կողմերը եղած ես:

— Ոչ, Կիրասոնէն դուրս ելած չեմ:

— Ի՞նչ կը կարծես վարժապետ ջան, ասոնք մեզի ի՞նչ պիտի ընեն:

— Շուտով յայտնի կը լինի, — ցաւակցաբար գլուխը օրօրելով ըսաւ Լեւոնը, — Առաքել, ամուսնացած ես:

— Այո վարժապետ, երկու զաւակի ալ տէր:

Առաքելը կարճահասակ, ջղուտ երիտասարդ մըն էր, ծայր աստիճանի աշխոյժ եւ աթելէթ կաղմով: Արեւէն խանձուած դէմքը զարմանալի շնորհ մը ունէր, վստահութիւն ներշնչող: Քանի մը բառ փոխանակած, Լեւոնի համար դժուար չէր ճանաչել անոր մէջ վստահելի, ուղիղ մարդը:

Արեւմտոցի պահուած սենեակի դուռը բացուեցաւ ու ոստիկան մը ներս մտնելով հրամայեց որ Լեւոնը ոտքի կանգնի:

— Ձեռքերդ ետեւ բեր, քէզվէնկ, — բարկացաւ ոստիկանը:

Չուանով Լեւոնի ձեռները դաստակէն ամուր մը իրարու կապեց: Նոյնը ըրաւ Առաքելին, ապա երկուքի թեւերն ալ առանձին չուանով մը իրարու կապեց:

— Տէ՛, հիմա մա՛րչ, ետեւէս եկէք նայիմ:

Իջան բակը: Հոն երկու ձիաւոր ժանտարմներ ու շաղորութեամբ մտիկ կ'ընէին Սապրի պէյի պատուէրները:

— Ե՛ Լեւոն էֆէնտի, բարի ճանապարհ, — կէս հեղնական ձեւով մը ըսաւ Սապրի պէյը, — ինչպիսի նորէն կը տեսնուինք, Վան երթալու ըլլաս նէ, իմ բարեկներս չմոռնաս հաղորդել ընկերներուդ: Ծօ էջեր, — խօսքը ուղղեց ժանտարմներուն, — Լեւոն էֆէնտին իմ բարեկամս է, սաղ սէլամէք տեղ կը հասցնէք, հասկցա՞ք: Երթաք բարով:

Շուտով քաղաքը ետեւնուն ձգած, ժանտարմներն ու երկու կալանաւորները կը բարձրանային Շապին Գարահիսարի խճուղիով: Ժամ ու կէս քալած կը լինէին եւ մօտեցեր էին առաջին դիւղին, երբ ժանտարմներէն մէկը ձիուն սանձը քաշելով կեցուց:

— Այս դիւղեր Եօմա պիտի մնանք:

Եօման թրքական դիւղ մըն էր, ճանապարհէն հազիւ տասը վայրկեան հեռաւորութեան վրայ: Հոն ախոռի մը մէջ բանտարկեցին Լեւոնն ու Առաքելը, առանց ձեռքերնուն կապերը քանդելու, կտոր մը հաց տուին եւ ախոռի ծանր դուռը կղպեցին վրանին:

— Շատ մութ է, — փսփսաց Առաքելը:

— Լաւ է: Ա՛ռ հացիդ բաժինը:

— Ես ախորժակ չունիմ:

— Ախորժակ ունիս թէ ոչ միեւնոյնն է. կե՛ր, վաղուան համար պէտք է մտածես:

— Վաղուան համար: Վարժապետ գիտե՞ս թէ մեզի ո՛ւր կը տանին կամ ինչ պիտի ընեն:

Լեւոնը լուռ էր:

— Վարժապետ, վախճամ ասոնք ճամբան մեր գլուխները պիտի ուտեն:

— Գիտեմ, Առաքել, դու հացդ կեր, այս օր եւ վաղը ապահով ենք, միւս օր Աստուած գիտէ, աշխատէ քեներ եւ հանդստանալ:

Ախոռին մէջ լուսթիւն տիրեց: Կողք կողքի երկընցած, մինչ քիչ վերջ Առաքել թեթեւ մը սկսաւ խոկալ, Լեւոնը բոլորովին արթուն կը մտածէր: Կասկած չունէր որ դէպի մահ կ'երթար, բայց ինչպէս կ'երեւէր, կառավարութիւնը պարսից գոնսիւլին հետ գլխացաւանք չունենալու համար իր հետքը պիտի կորսնցնէր երկրի ներսերը երթալէն վերջ: Իսկ մինչ ա՛յդ: Լեւոնը կը մտածէր: Դժբախտաբար այնպիսի պայմաններու մէջ կը գտնուէր, որ ծրագիր կադմելը օգուտ մը չունէր. ճակատագիրը պէտք էր յանձնել բախտին:

Առտու քաւական ուշ ճամբայ ելան: Ինչպէս կ'երեւէր, ժանտարմները մասնաւոր պատճառ մը չունէին արագ քշելու ձիերը, բանտարկեալները դանդաղ քալուածքով կ'երթային: Կէս օրուան մօտ երկու ժամ հանդստացան ճամբու եզերքը մայրի ծառի մը տակ: Հակառակ Լեւոնի փորձերուն, ժանտարմները խօսքի չուղեցին բռնուիլ, միայն երբ Լեւոնը հարցուց թէ մինչեւ ո՛ւր իրեն պիտի ընկերանային, ժանտարմներէն մէկը կոշտ կերպով պատասխանեց.

— Շապին Գարահիսար պիտի հասցնենք, ինչալլահ անկէ վերջ մինչեւ դժոխք կ'երթաս:

Այդքանը մխիթարական լուր մըն էր Լեւոնի համար: Երբ ճամբայ ելան, կամաց մը Առաքելը միթելով ըսաւ.

— Մինչեւ Շապին Գարահիսար ապահով ենք:

— Բայց հո՞ն: Տեղացի թուրքերը դիւ կը ճանչնան, շատերու հետ ալ հին խնդիրներ ունեցեր եմ, հաշիւս կը փակեն:

— Այդ ալ քու գիտնալու բանդ է, — բոլորովին անտարբեր ձեւանալով պատասխանեց Լեւոնը:

Առաքելը մէկ դարմացած նայեցաւ ընկերոջը, որ իր կողմն ալ չէր նայեր, սրտմտած գլուխը օրօրեց ու ալ չը խօսեցաւ: Ի՞նչ խօսէր այդպիսի մարդու հետ: Գուլագ Գայա հասան, երբ ժամը հինգ անցեր էր, թէեւ դեռ շատ ժամանակ կար մթնելուն, բայց ժանտարմները ձիերէն վար թռան, յայտնելով թէ այդ դիշեր հոն պիտի մնային,

Գուլագ Գայան նախ քան պատերազմը Ֆրանսական ընկերութեան մը գործատեղին էր, սղոցարանը: Ծրջապատուած խիտ անտառներով, համբաւաւոր վայր մըն էր գիւղադնացութեան, ուր Կիրասունէն բաղմաթիւ ընտանիքներ ամառը անցընելու կ'երթային: Բացի դործարանի ընդարձակ շէնքէն, չորս հինգ մեծ պահեստներ կային, տեսակ մը ամբարներ տախտակները արեւէն եւ անձրեւէն պահելու եւ քանի մը կոկիկ տնակներ պաշտօնէութեան համար:

Անչուշտ կալանաւորները չէին կրնար պահել այդ ամբարներու մէջ, որոնք տախտակէ շինուած, անապահով շէնքեր էին: Ժանտարմները ընտրեցին տուներէն մէկը որ երկաթէ վանդակներ ունէր: Լեւոնն ու Առաքելը բանտարկեցին այդ սենեակներէն մէկուն մէջ, ձիերը կապեցին ծառի բունի մը, առատ խոտ նետելով առջեւին ու իրենք ալ սենեակին առջեւ պատշգամի վրայ տեղաւորուեցան: Սենեակը միայն երկու պատուհան ունէր, մէկը մուտքի դրան մօտ, որ պատշգամի վրայ կը նայէր, իսկ երկրորդը՝ հակառակ կողմը, ուրկէ կ'երեւէր քիչ անդին դառնող անտառը: Լեւոնը հարեւանցի ակնարկ մը

նետելով ետեւի պատուհանէն դուրս, եկաւ ու դրան քով
յատակի վրայ պառկեցաւ:

Առաքելը **ճանապարհին չէր խօսած Լեւոնի հետ**։ անոր այնքան անտարբեր վերաբերմունքը սաստիկ դայ-
րացուցեր էր զինք: Եթէ թեւ թեւի կապուած չլինէր,
անշուշտ հակառակ անկիւնը պիտի երթար երկնալու:
Հաղիւ թէ կողք կողքի երկնցած, Լեւոնը որ մինչ այդ
բոլորովին անտարբեր վերաբերմունք մը ունէր, գլուխը
մօտեցնելով ընկերոջ ականջին, հաղիւ լսելի ձայնով մը
փսփսաց:

— Առաքել, տեղէդ չշարժիս, ձայն չհանես, թո՛ղ
այնպէս կարծես թէ սաստիկ յոգնած շարժելու կարողու-
թիւն չունինք:

— Ի՞նչ կայ, վարժապետ:

— Ոչինչ մի խօսիր, անշարժ պառկէ:

Այդ վիճակի մէջ պառկելին ինքնին սարսափելի տան-
ջանք մըն էր: Ձեռները դաստակներէն իրարու կապ-
ուած, Առաքելի ձախ թեւն ու Լեւոնի աջը նոյնպէս չը-
ւանով ուժեղ մը սեղմուած իրարու, հնարաւոր չէր ոչ
կողքի, ոչ կոնակի վրայ պառկել, այլ միայն երեսն ի
վար երկնալ: Այդ վիճակի մէջ իրարու կողքի յատակի
վրայ անշարժ երկնցած էին երկուքը, ըստ երեւոյթի
յոգնաբեկ վիճակի մէջ քնած: Քանի մը անգամ ժան-
տարմները պատուհանէն նայելով միայն բաւականացան,
քնած կ'երեւային անհաւատները:

— Հը, քնա՞ծ են, — հարցուց ժանտարմներէն մէկը:

— Ծան պէս երկնցած են, հալ չէ մնացեր վրանին:

Կամաց կամաց մթնեց: Դրսէն կը լսուէր ժանտարմ-
ներու խօսակցութեան ձայնը:

— Առաքել արթո՞ւն ես, — փսփսալով հարցուց Լե-
ւոնը:

— Հա՛:

— Կամաց մը կողքի վրայ կոնակդ իմ կողմս դար-
ձուր... ձեռքերդ մօտեցուր... հա այդպէս... ձայն մի
հաներ...

Առաքելը դաստակին վրայ կը զգար Լեւոնի ուժեղ
մատները, որոնք իր դաստակներուն չուանի հանգոյցը
կը փորձէին քանդել: Յանկարծ թեթեւութիւն մը զգաց.
ձեռները ազատ կը շարժէր:

— Հիմա մեր թեւի չուանը քանդէ տեսնեմ, — լըս-
ուեցաւ Լեւոնի ձայնը:

Առաքելի ձեռները այնքան ընդարձացած էին, որ
շատ դժուարութեամբ կրցաւ բարակ չուանի քոռ հան-
գոյցը քանդել:

— Հիմա ձեռներուս կապը...

— Ահա՛, լմնցաւ:

— Տեղէդ մի՛ շարժիր, — հրամայեց Լեւոնը, — դեռ
կանուխ է:

Անչափ դանդաղութեամբ ժամ մը եւս անցաւ:
Մթնեց: Ընկերոջ պատուիրելէ վերջ որ տեղը մնայ, Լե-
ւոնը չորեքթաթ մօտեցաւ սենեակի ետեւի պատուհանին,
որու շրջանակը չկար, այլ պաշտպանուած էր երկաթէ
ձողերով: Բարձրացաւ ու պատուհանի երեք ձողերէն
միջինը փորձեց շարժել: Երկաթէ ձողերը հակադիր ծայ-
րերէն ազուցուած էին պատուհանը եզերող սրբատաշ
քարերու մէջ, եւ ոչ թէ փայտէ շրջանակի, ինչպէս կը
կարծէր Լեւոնը: Բայց եւ այնպէս այդ պատուհանը միակ
եկքն էր. եթէ պիտի յաջողէին փախչիլ, այդ ձողերէն մէ-
կը տեղահան ընելով միայն կրնային:

Երկու ձեռքերով երկաթէ ձողը մէջտեղէն ամուր
մը բռնելով, Լեւոն իր ամբողջ իրանը ծանր ծանր բարձ-
րացուց յատակէն, ոտքերը դէմ տուաւ պատին, մինչեւ որ
ամբողջ մարմինը ստացաւ կարթի մը ձեւը: Ամբողջ ուժը
լարելով մարմինը ետ ծռեց, բազուկները ձգտուեցան,

ոտները պատին, եւ մէջքի տարապայման ուժով սկսաւ քաշել երկաթը: Երակները պայթելու աստիճան ուռեցան, մկանուները պողպատի կարծրութիւն առին: Հեւքը դսպել աշխատելով ձգտուեցաւ Լեւոնը: Ապա եթէ ձողը յանկարծ դուրս դար ու ինք իյնար գետին: Աղմուկէն ժանտարմները անշուշտ ներս պիտի իյնային, ամէն ինչ երեւան պիտի դար ու վերջ փախուստին ալ, կեանքին ալ:

Սարգի նման պատին կպած, Լեւոնը մտածեց վայրկեան մը: Ի դուր Առաքելը քովը չէր կանգնեցուցած: Լարուած մարմինը թուլցուց, ոտքերը պատի վրայ մէկ երկու տեղափոխութեամբ յատակին դիպան: Մօտեցաւ Առաքելին որ տեղէն չէր շարժած ու անձկանօք կը հետեւէր Լեւոնի շարժումներուն, բայց սենեակի մէջ տիրող թանձր խաւարը անհնար կը դարձնէր որոշապէս հասկնալ Լեւոնի ըրածը:

— Կամայ մը տեղէդ շարժէ, աղմուկ չհանես, պատուհանի քով ետեւէս բռնէ գիւս, յանկարծ ձողը դուրս գալով վար չիյնամ...

— Երկաթէ ձողը տեղէն պիտի հանես, — զարմացած, թուքը կուլ տալով հարցուց Առաքելը:

— Եկո՛ւր, ձայն չհանես:

Երկրորդ անգամ մըն ալ կրկնուեցաւ առաջին փորձը: Գերազոյն ճիգով մը լարած ջիղերը, Լեւոն ձգտուած ոտքերով ու բազուկներով, ձողը կը քաշէր մէջքի ուժով: Ձողը տեղահան լինելու նշան չէր ցուցներ: Լեւոնի ոտքերը աւելի վեր բարձրացան, դրեթէ պատուհանի քարէ եզրին դպան: Թերեւս չորս հինգ վայրկեան տեւեց, բայց ժամեր թուեցան Լեւոնին, երբ զգաց որ ձողը կը ծռէր: Յանկարծ ձողի վերի գլուխը դուրս ինկաւ տեղէն, քարէ փսրոնները թափեցան յատակին, թեթեւ աղմուկ մը հանելով: Քարացած մնացին եղած տեղերնին,

արդեօք դրսէն ժանտարմները լսեցի՞ն ներսի աղմուկը: Այդպէս ատեն մը սպասեցին: Պատշգամէն ժանտարմներու խօսակցութեան ձայնը կը լսուէր: Լեւոն կամայ մը վար սահեցաւ: Հիմա արդէն հեշտ էր: Ետ ու առաջ շարժելով ձողի միւս ծայրն ալ արճիճի մէջէն ելաւ:

— Տէ՛ չուտ, ել ուերուս վրայ, զդուլութեամբ վար ցատկէ, աղմուկ չհանես...

Վայրկեանի մը գործն եղաւ դիւրաշարժ Առաքելի համար Լեւոնի ուսի վրայէն դուրս գալ երկու ձողերու մէջէն, պատուհանի եզերքէն կախուիլ ու ինքզինքը վար ձգել աննշան բարձրութենէ մը: Մեծ դժուարութեամբ Լեւոնը կրցաւ սեղմուիլ մնացած երկու ձողերու արանքին: Վերջապէս դուրսը կապանքներէ ազատ, Առաքելի կողքին կանգնեցաւ:

— Վարժապետ, երթա՛նք, — խնդրեց Առաքելը, — ալ ասկէ անդին մինչեւ Ակն, Արաբկիր, մինչեւ Խարբերդ բոլոր ճամբաները հինգ մատիս պէս գիտեմ, չուտ ընենք հեռանանք, — ու ուղեց դէպի անտառը երթալ:

— Կեցի՛ր, — սաստեց Լեւոնը, — այս վիճակի մէջ ո՛ւր կրնանք երթալ, դեռ Շապին Գարահիսար չհասած կրկին կը ձերբակալեն մեզ, — ու վայրկեան մը մտմտալով, Առաքելի ձեռքէն բռնած մտաւ թփուտներու մէջ, — դուն հոս սպասէ, տեղէդ մի շարժիր մինչեւ որ վերադառնամ:

Տան ճակատը կը նայէր դէպի խճուղին, երեք կողմէն չըջապատուած մացառներով, խկ անտառը երեսուն քառասուն քայլ հեռուէն կը սկսէր: Լեւոնը Առաքելէն բաժնուելով զդուլութեամբ մօտեցաւ տանը ու մացառի մը ետին տեղաւորուելով՝ սպասեց: Հաղիւ քսան քայլ հեռաւորութեան վրայ ժանտարմները պատշգամը նըստած կը շարունակէին խօսիլ: Այդ հեռաւորութենէն որոշ կերպով կը լսուէր անոնց խօսակցութիւնը:

— Ապա՞, — սկսուած խօսակցութիւնը կը շարունակէր ժանտարմներէն տարիքոտը, — փեղեղեմի Սապրի պէյը խաղ խաղաց մեր դէսուն, իւղոտ պատառը տուաւ միւս ժանտարմներուն, մեզի ալ այս երկու քոսոտ շները որ տեղ հասցնենք...

— Շատ հարուստ մարդիկ կային մէջերնին, — ընկերոջ խօսքը կտրեց միւս ժանտարմը, — արդեօք մինչեւ ո՞ր հասցուցին...

— Այնպէս կը խօսուէր որ Թամ Տերէն անցնելէ վերջ, էջէկ Մէյտան սարի ձորերու մէջ պիտի վերջացնեն բոլորն ալ: Պարխանայի ետեւէն չէքա պաշի, Ղայէղմի Օսման աղայի տղան իպրահիմը չորս հինգ ձիաւորներով ճամբայ ելաւ: Շուն շան որդիքը հիմա հարստութեան մէջ կը լողան: Ծօ, բախտ ըսուածը հարիւր տարին անգամ մը կուգայ, մենք ալ քամի կլլելով պիտի բաւականանք, աս է եղեր մեր ալ ճակտին գիրը:

— Տախա կեցիր նայինք, ամէլէդ ինչ է ախպար, սրան մեզի ալ կուգայ... բոլոր կեանքները պիտի քշուին Կիրասոնէն, կամաց կամաց կարգը յոյներուն ալ պիտի դայ կ'ըսեն, ան ժամանակ դուն տես հարստութիւնը, զարդեղէն, դեղին ոսկին, աղուորիկ հարսեր, աղջիկներ:

— Հա, չիտակ կ'ըսես ամա, աս անգամ մենք պարապը ելանք: Աստուծով դալ անգամ պարխանա տանողներու մէջ կ'ըլլանք տէ քիչ մըն ալ մենք կ'իւղոտինք: Հէլէ մէկ մը երկնանք տէ քուն մը քաշենք. ձիերուն գարին տուի՞ր...

— Տուի...

Չայները դադրեցան: Թէեւ մութին մէջ որոշ չէին երեւնար, բայց Լեւոնը նկատեց, որ ժանտարմներէն մէկը երկնցաւ, իսկ միւսը նոր սիկարէթ մը վառեց: Թեւեւ քառորդ մը անցաւ, սիկարէթը կրակէ կոր գիծ մը

ձգելով ետին պատշգամէն բաւական մը հեռու ինկաւ: Ժանտարմը ոտքի կանգնեցաւ ու տախտակէ սանդուխներուն վրայ լսուեցան քայլերու ծանր ձայները: Նախ ձիերուն մօտեցաւ, տոպրակները հանեց դուխներէն, ոտքով խուրձ մը խոտ նետեց առջեւին, փայփայեց ձիերէն մէկը որ հաւանաբար իրն էր, ականջները տրորեց ու պոչը քաշեց, ու ապա տախտակի կոճակները քանդելով մօտեցաւ մացառներուն ու կկոցեցաւ:

Ի՞նչ պատահեցաւ... վայրի դաղա՞ն մըն էր յանկարծ վրան ինկնողը: Աղաղակ մը իսկ չկրցաւ հանել, երկաթէ ճանկերու մէջ կոկորդը, ա՛խ կոկորդը... Տէր Աստուած, կարծես կուրծքը պիտի պայթի, հրէշ մը կուրծքին չոքած, լեզուն, աչքերը դուրս կ'իյնան, խաւա՛ր, խաւա՛ր, խաւա՛ր...

Դեռ ժանտարմի կոկորդը բաց չէ ձգած Լեւոնը, կը սպասէ: Ահա մարմինը կը թուլնայ, կ'երկարի, լեզուն դուրս ինկած է ու աչքերու միայն ճերմակը կ'երեւի: Կամաց մը ժանտարմի դուխը գետին կը դնէ Լեւոնը ու թեւով երեսի քրտինքը կը սրբէ: Թիփէ թուփ կը սողայ դէպի պատշգամը: Տարիքը առած մարդ մը երկրորդ ժանտարմը: Քիչ մը խոմբոց ու մեռելային խաղաղութիւն մը կը տիրէ պատշգամին վրայ:

Առաքելը տեղէն չէ շարժած, ինչպէս պատուիրած էր Լեւոնը: Սաստիկ մութ է ու ոչինչ չի տեսնար: Ինչո՞ւ կ'ուշանայ վարժապետը: Յանկարծ պատշգամէն իր անունը կը լսէ: Արդեօ՞ք սխալ լսեց:

— Առաքել հոս եկուր, — արդէն շատ որոշ կը լսուի Լեւոնի ձայնը:

Առաքելը վայրկեան մը կը տատամսի:

— Առաքել:

Առաքելը պատշգամի վրան է: Մէկ երկարած դիակին կը նայի, մէկ Լեւոնին:

— Ապա, մի՞ւսը:

— Հո՛ն, — մատով մացառներու կողմը կը ցուցնէ
լեւոնը:

Ժանտարմներու զէնքերը կը վերցնեն ու ձիերու
թամբերը կ'ամրացնեն:

— Հիմա ո՞ր կողմը, — կը հարցնէ Առաքելը:

— Շիտակ Շապին Գարահիսար, քաղաքը լաւ գի-
տե՞ս:

— Հինգ մատերուս պէս:

— Կրնա՞նք հայոց թաղը մտնալ առանց նկատուելու:

— Կրնա՛նք:

— Տէ՛ր թուր ձիու վրայ:

— Շոտէ՞ո՜վ, աւելի ապահով ճամբայ մը կայ վար-
ժապետ, քիչ մը երկար բայց...

— Քանի՞ գիւղ կայ շոտէի վրան:

— Պայրամը մէկ, Սարի Եաքուպը երկու, Թամ Տէ-
րէն երեք... էյրի Պէլ կէշիտը երբոր անցնինք, գիւղերու
քովէն կ'անցնինք, բայց մինչեւ Թամդարա գիւղի մէջով
չենք անցնիր:

— Մինչեւ լուսը բացուիլը կրնա՞նք քաղաք հասնիլ:

— Շատ ճամբայ է...

— Կրնանք ձիերը ճաթեցնել:

— Այդ կրնանք, — համաձայնեցաւ Առաքելը:

— Քչէ՛ որքան արագ որ կրնաս:

ԱՐԾՈՒԱԲԵՐԴԻ ՄԸ ԱՆԿՈՒՄԸ

Վեհափառ հանդարտութեամբ արեւը մար կը մըտ-
նայ Դիքմէնի ետին: Աներդի գիւղի ծխացող աւերակները
օրերէ ի վեր հանգեր են ու նախկին չէն գիւղէն կը մնան
կիսակործան պատեր, ածխացած գերաններ, կաղկանձող
շուներ ու ահաւոր ամայութիւն մը, որ լեզու ունի, որ
կը պատմէ գիւղի ապրած արհաւիրքէն: Կամաց կամաց
ցերեկը փէշերը կը հաւաքէ, չրջակայ գիւղերու ճամբա-
ները կը ստուերոտին ու գիշերուան խաւարը սաւանի
նման կը տարածուի երկրի վրայ:

Երեք տարբեր գիրքերէ դուացող թնդանօթները ամ-
բողջ ցերեկը ուռմբ ու մահ տեղալէ յետոյ, թանձրացող
գիշերին հետ երախնին կը փակեն, առաւօտեան լոյսին
սպասելով: Երկչարք խրամատներէն երկնցած հրացան-
ները անվերջ դուռալով կրակ կը փսխեն, առանց վայր-
կեան մը դադար առնելու:

Օղակաձեւ կրակէ հսկայ չրջան մը, փոթորկային
անձրեւի նման տեղացող դնդակներու տեղատարափ մը,
հիմնովին այրուած ամբողջ քաղաք մը, համատարած
ծուխի կծու հոտ մը ամէն կողմ, կիսաքանդ տներ, խոր-
տակուած պատեր, ածխացած գերաններով անանցանելի
ճամբաներ, տխուր մնացորդը երբեմնի փողոցներուն ու
այս բոլորէն վեր, խաւարի մէջ կորած հսկայ քարաժայռ
մը, ամբարտաւան գլուխը դէպի երկինք ցցած, գերեզ-
մանի չափ լուռ, հէքիաթական եօթգլխանի դեւի նման
ահաւոր, չորած է երկրի կրճէին ծանր հեւքով մը:

Սաւարի մէջէն բարձրացող այդ անձեւ զանգուածը,
Շապին Գարահիսարի բերդն է:

Սրբազան խորհուրդ մըն է արծիւներու արժանի այդ բերդը, իմացական կամք մը, անհասելի հերոսութիւն մը: Ո՞վ կրնայ չափել անոր խորհուրդին մեծութիւնը, անոր հերոսութեան սահմանը: Քսան օրերէ ի վեր, բերդի քղանցքին թառած քաղաքի բոլոր մը հայութիւնը ապաստանած հոն, խելադար խիղախութեամբ կենաց ու մահու անհաւասար պայքար մը կը մղէ, հղօր թշնամիի մը դէմ: Մէկի դէմ հարիւր: Ի՞նչ հոգ սակայն: Բերդն ու ժողովուրդը միաձուլուած առնական հպարտանքով, դիմադրեր են երեք հազար կանոնաւոր զօրքի եւ տասը հազարէն աւելի պաշտպաններու կատաղի յարձակումներուն:

Տարբեր դիրքերու մէջ դետեղուած երեք թնդանօթներ, ումբերով հերկեր են բերդի դագաթը, երկու հազարէ աւելի ումբ պայթեր է բերդին մէջ, յօշոտուեր են կիներ, երեսաներ, ծերեր եւ սակայն Գարահիսարի խելառ կռուողները դէնքը վար չեն դրեր, դիրքերու առջեւ չոքած սպասեր են թշնամիին: Չորս ընդհանուր յարձակում վաներ են, իրենց տուած զոհերէն տասնապատիկ աւելին հնձելով թշնամիէն: Կռուեր են երգելով, իրենց մայրերու եւ քոյրերու ծափահարութիւններով դօտեպնդուած, մահացու վիրաւորուեր են առանց աղաղակ մը արձակելու, մեռեր են առանց ափսոսալու:

Ո՞վ կրնայ երգել այդ ժողովուրդի դիւցազնական խնթութեան գեղեցկութիւնը:

Երբեմն խաղաղ, անսահման լուսթեան մէջ կորած բերդը, յանկարծ անհնարին հնոց մը կը դառնայ, կրակէ լեզուները կ'երկարին, պատանիներու մարտական երգերը կը խառնուին հրացաններու գոռոցին, թուրքերու խուժումը կը դանդաղի, կ'երերայ ու դիակներու կոյտեր ձգելով ետին՝ նորէն կը քաշուի խրամատներու մէջ:

Բերդը կը լռէ, հանգած հրաբուխի նման անկենդան: Եւ այդպէս գրեթէ ամէն օր:

Հինդ հազար շունչ բարձրացեր է բերդը: Ամբողջ ժողովուրդ մը տնով տեղով, հիւանդով եւ ծերուկ մամիկներով, ու հազիւ վեց հարիւր կռուողներ ահագին բերդ մը պաշտպանելու համար: Երեք հարիւր կանոնաւոր զէնք միայն, սահմանափակ փամփուշտի պաշարով ու մնացածները հին ձեւի այնալի եւ քարապին հրացաններ ու ատրճանակներ:

Թրքական կանոնաւոր զօրքը կը հասնի Կիրասոնէն, Սեբաստիայէն: Շրջանի գիւղերէն գունդ առ գունդ կը վազեն հազարաւոր թուրք կռուողներ եւ սակայն բերդը կանգուն կը մնայ, մարտիկները աննահանջ, կրանիթի նման հաստատուն իրենց դիրքերուն մէջ:

Բերդը անառիկ է, բերդը պաշտպանողները առիւծասիրտ քաջեր: Անոնք, այդ քաջերը արհամարհանք ունին թուրքերու հանդէպ, ուսերու անտարբեր ցնցում մը մահուան դաղափարին դէմ, իրենց սրտերուն մէջ կը զգան անդիմադրելի ուժ մը ամբողջ բանակի մը դէմ կռուելու եւ յաղթելու: Իրենք, խելառ երիտասարդները Շապին Գարահիսարի, բերդի ժայռի նման անսասան եւ անպարտելի են:

Թուրքը թո՛ղ դայ որքան մեծ թուով որ կ'ուզէ գալ, երեքի տեղ թող վե՛ց թնդանօթ խօսին, կրակի անձրեւ մը թո՛ղ թափեն բերդի վրայ, բերդը անառիկ է, իրենք՝ առիւծի կաթ ծծած անպարտելի կորիւններ:

Եւ սակայն բերդի ժողովուրդը այդ գիշեր սրտաբեկ, մուրթ կոխելէն վերջ բազմաթիւ խմբերու բաժնուած էր. փափախով կը խօսէին իրարու հետ, արցունքնին կուլ կուտային չլալու համար, ատամնին կը սեղմէին չհեծկլտալու համար:

Շապին Գարահիսարի բերդի կանգուն, կռուող կըտ-

ընկերները իրենց դիրքերուն վրայ, դէնքը ձեռքերնին եւ սակայն պարտուած էին: Թուրք բաղմահազար ամբոխէն, դուռացող թնդանօթներէն, կանոնաւոր զօրքէն աւելի անդիմադրելի ուժ մը խորտակած էր դիմադրութեան ամէն կարելիութիւն:

Անպարտելի սովը անառիկ բերդէն ներս մտած էր: Ժողովրդի ու կռուողներու համար միայն մէկ օրուան սընունդի պաշար կար:

Բերդի գլխաւոր դռնէն քիչ մը վեր հաւաքուած էին կռուի ղեկավարները: Մուսլ դէմքերով, չուրջանակի նստեր են Ղուկասը, կռուի ղեկավար ողին, Վահանը, աղջկայ նրբութեամբ սիրուն երիտասարդ մը, որ յունական հին մարտիկներու գեղեցկութեամբ եւ քաջութեամբ աշխարհ եկած է, Ածալտերի գինուոր քահանան, խստադէմ մարդ մը, որ երբեք հրացանը վար չդրաւ, Գասպարը, Ալուշը:

— Ուտելիք չմնաց, հաց չմնաց, եւ ո՛չ ալ տեղէ մը օգնութիւն հասնելու յոյս, — հրացանի կոթը գետին զարնելով ծանր ծանր կը խօսի Ղուկասը, — ըսե՛նք վաղն ալ դիմացանք, միւս օր դիրքերուն վրայ մարդ չի մնար...

Ոչ ոք կը պատասխանէ, կացութեան ահաւորութիւնը կը դգան ու ելք մը չեն գտնար: Ածալտերի քահանան անդիտակցաբար գետնէն քար մը վերցնելով կը նետէ հեռուն:

— Ինչ որ որոշելու ենք, ժամ առաջ վերջացնենք, այս կացութեան մէջ կռիւն շարունակել անկարելի է, դու ի՞նչ խորհուրդ կուտաս, Ղուկաս աղբար, — կը հարցնէ Վահանը:

Ղուկասը անմիջապէս չի պատասխաներ, երկար կը մտմտայ: Կուրծքը կը բարձրանայ, կարծես փրօց մը լինի, գլուխը կախած, հրացանի կոթով գետնի խիճերուն հետ կը խաղայ:

— Մնանք ժողովուրդին հետ ու մինչեւ վերջին

փամփուշտը կրակելով մեռնինք անոնց հետ, — կարծես ինքնիրեն խօսելով կ'ըսէ Գասպարը:

Կը թուի թէ բոլորը համաձայն են այդ դադափարին, մնալ ու մեռնիլ ժողովրդի հետ: Ղուկասը գլուխը կը ցնցէ: Ձէ՛, այդպէս չի մտածեր ան: Կը նայի ընկերներուն, կը նայի աստղերուն, հայեացքը կը դարձնէ այն կողմ, ուր ժողովուրդն է, ու դաժան խստութեամբ կը խօսի.

— Առանց մտածելու կը խօսիս, Գասպար, ըսենք բոլորս ալ մնացինք ու կռուելով մեռանք, ատկէ ի՞նչ օգուտ. ժողովուրդը կ'աղատի՞, այսքան թափուած արիւնի վրէժը կ'առնուի: Մնացեր ենք հոս թէ ոչ, մէկ հաշիւ է. ժողովուրդը չմեռնի թուրքի ձեռքով՝ պիտի մեռնի սովէն, ճիշդ չե՞մ:

Բոլորը գլուխնին կախած լուռ կը մնան:

— Համարեցէք թէ ժողովուրդը վերջացած է, ի՞նչ կը մնայ մեզի. միայն վրէժը մեր սիրելիներուն, մեր ազգին վրէժը առնել թուրքէն: Անշուշտ մեր ուժերը բաւական չեն, վերջն ու վերջը մենք ալ պիտի սպաննուինք, բայց պիտի մեռնինք աջ ու ձախ դարնելով, թրքական գիւղերը այրելով, ջարդելով եւ ոչ թէ բերդի չորս պատերուն մէջ անօթութենէ մեռնելով: Իմ առաջարկութիւնս պարզ է, կռուող ուժերով պատռել թուրքերու շղթան, դուրս դալ բերդէն, խմբերու բաժնուած ցրուիլ զանազան շրջաններ, մինչեւ վերջին չունչ կռուիլ ու զէնքը ձեռքին մեռնիլ, ինչպէս վայել է Շապին Գարահիւսարցիի մը:

Կին ունին, մայր ունին, եղբայր, քոյր, հայր, ինչպէ՞ս դադան թուրքերու ձեռքը թողուն եւ հեռանան: Գիտեն որ մնալով ալ ո՛չ մէկ օգուտ, ո՛չ մէկ թեթեւացում ժողովուրդին դրութեան մէջ:

— Ժամանակ չունինք երկար բարակ մտածելու, որոշեցէք: Եթէ համաձայն էք, պէտք է կէս գիշեր չեղած՝

դուրս գանք բերդէն: Վաղը ուշ կ'ըլլայ: Ի՞նչ է ձեր խօսքը:

— Կարծեմ միակ ելքն է, — առաջինը կը համաձայնի Ածալաների քահանան:

— Ես ալ, ես ալ, — համաձայնութիւն կը յայտնեն բոլորը:

— Լաւ ուրեմն, հիմա բոլոր խմբապետները պէտք է կանչել եւ պէտք եղած հրահանգները տալ:

Ղեկավարներէն քիչ հեռու պատանիներու խումբ մը պատրաստ կը սպասէ: Ատոնք կռուի ամբողջ տեւողութեան դիրքէ դիրք սուրհանդակի դեր կատարած էին: Ամէն դիրք երկու երեք ունէր այդ պատանիներէն, կրակոտ, անվախ տղաներ, որոնք շատ մեծ աջակցութիւն ցոյց տուին կռուի ծանր ժամերուն:

— Տղա՛ք, — ձայնեց Ղուկասը, — ձեր հոգուն մեռնիմ, հոս եկէք:

Պատանիները կը վազեն ու կարգով կը շարունին Ղուկասի առջեւ:

— Անմիջապէս իմացնել բոլոր դիրքերու խմբապետներուն, որ կէս ժամէն հոս հաւաքուին, հասկցա՞ք, — կը կրկնէ Ղուկասը, — կէս ժամէն հաւաքուին:

Երեսնաները փոթորիկի նման կը սուրան, ամէն մէկը որոշ դիրքի մը ուղղութեամբ:

— Տէ՛, դուք ալ դնացէք ձերիններուն քով, մնաք բարով ըսէք:

Ժայռի կտորի մը վրայ նստած կը մնայ Ղուկասը: Գլուխը ինկեր է կրծքին ու առանց արցունքի կուլայ բերդի ժողովուրդին համար, դիւղերու կոտորուած գիւղացիներուն համար, հայ ազգի համար: Անշուշտ քաջութեամբով մէկը կը մօտենայ ու Ղուկասի նստած ժայռին վրայ կը տեղաւորուի, ձեռքը կ'երկնցնէ ու կը բռնէ Ղուկասի ձեռքը: Առանց գլուխը բարձրացնելու, առանց նայելու,

Ղուկասը գիտէ թէ կինն է քովը նստողը, ջերմութեամբ ձեռքը սեղմողը:

— Հա, որոշուեցաւ որ կռուողները բերդէն դուրս գան, — կ'ըսէ Ղուկասը, — առանց գլուխը վերցնելու:

— Գիտեմ, — կը պատասխանէ կինը հանդարտօրէն, — արդէն ժողովուրդը այդպէս բան մը կը կասկածէր...

— Է՛, դո՞ւն ինչ կ'ըսես:

— Ի՞նչ պիտի ըսեմ, քա մարդ. Աստուծով շուներու շղթան կը պատռէք, դուրս կուգաք, Աստուած սուրբնիդ կտրուկ ընէ, մեզի ըրածներուն դէմ հաղարը ընէք թուրքին...

Գլուխ գլխի կուտան, Ղուկաս մէկ ձեռքով գրկած կրծքին կը սեղմէ կինը: Լաւ որ խաւար է ու մարդ չի տեսնար: Ամբողջ կեանքին մէջ աւանդապա՛հ էրիկ մը եղեր է, դաժան լինելու աստիճան խիստ դէպի կինը ու քնքուղ զգացումները ծածկեր է անկէ: Հիմա սակայն, երբ յաւիտեան պիտի բաժնուին իրարմէ, անհուն խանդաղատանք մը կը զգայ սրտին մէջ:

— Աղջի՛կ, քանի կարգուեր եմ, հանգիստ օր մը չցուցուցի քեզի, նեղութիւն, տառապանք եղաւ բա՛ժինդ... առաջ բանտ ու աքսոր, հիմա ալ...

— Հաղարի մէջ մէկ հատիկ մարդս, — էրկան խօսքը ընդմիջելով, կինը կը խոնարհի ու Ղուկասի ձեռքը կը համբուրէ:

Տէվէ Գարուսիի դիրքի կռուողները, վերանորոգուած պարսպի ետին հաւաքուած կը հանդստանան: Պարսպի երկայնքին, անկէ ալ վար, խուղարկու պատանիներ սողալով կը յառաջանան դէպի թշնամին, քարենիւր, թուփերու տակ կը ծածկուին, աչալուրջ կը հսկեն, խաւարի մէջ շարժող ոեւէ ստուեր իրենց ուշադրութեանէն չի վրիպիր, անմիջապէս լուրը կը հասցնեն դիրքը ու անկէ սուրհանդակ պատանիներու միջոցով լուրը կը

հասնի բոլոր դիրքերու խմբապետներուն : Թշնամիի դիրքերային բոլոր շարժումները միշտ ալ յայտնի եղան բերդի կռուողներուն , շնորհիւ այդ զմայլելի պատանիներու անձնուրաց անկողնութեան :

Ինչպէս ամէն երեկոյ , այդ դիրքեր ալ Տէվէ Գարուսիի դիրքէն բաւական մը վար , ժայռի մը տակ թաղնուած երկու պատանիներ սովորական հսկողութիւնը կը կատարեն , աչալուրջ հետեւելով թուրքերու շարժումներուն , որոնց խրամատները շատ ալ հեռու չեն գտնուիր :

— Շատ մութ է այս դիրքեր ,— փսփսաց պատանիներէն մեծը :

— Հա , մատդ աչքս կոխես , չեմ տեսնար , շուն թուրքերը այսպէս դիրքերի կը սպասեն բերդը կոխելու :

— Այդ երաղնուն չեն կրնար հասնիլ... Արամը ո՞ւր է :

— Առաջ անցաւ :

— Ծօ' , ան խենթ է , օր մը գլխուն փորձանք պիտի դայ , թուրքերուն հետ շախա չ'ըլլար , կ'երթայ կ'երթայ քիթերնին կը մտնայ :

— Շատ սատանայ բան է , տեսա՞ր առջի օր ինչպէս սատկած թուրքի դէնքը դիրքերով բերաւ ու խմբապետին յանձնեց , Ղուկաս ախպարն ալ աֆէրիմ ըսաւ անոր :

Լուեցին : Մօտէն փոքր քարի մը իյնալու ձայնը լսուեցաւ : Լսողութիւննին լարած մտիկ ըրին : Թերեւս մողէս մըն էր , միջատ մը , ո՞վ գիտէ :

— Արամն է ,— փսփսաց Գադիկը ,— նայէ' , նայէ' , օձի պէս սողալով մեր կողմը կուգայ...

— Ծօ տղաք ,— քանի մը քայլ հեռուէն լսուեցաւ Արամի չչուկային ձայնը :

— Հա' , հոս ենք ,— պատասխանեց Գադիկը :

— Ծօ մէկերնիդ ելէք խմբապետին մօտ ,— երբ հասաւ ընկերներուն , չչնջաց Արամը ,— Ծիպեռի կողմէն երկու մարդ կուգան . հա , խմբապետին ան ալ ըսէք քի .

իմ հասկցածովս թուրք չեն , անոնց դիրքերու քովէն անցան շատ զգուշութեամբ , թուրք ըլլային նէ... հայտէ , շուտ մէկերնիդ խապար տարէք , ես նորէն քիչ մը վար կ'երթամ :

Քանի մը վայրկեանէն լուրը դիրքի խմբապետին հասաւ : Զինուորները ոտքի ցատկեցին , ամէն մէկը իր տեղը :

— Չկրակէ՛ք ,— պատուիրեց խմբապետը ,— երբ երկու հողի են եկողները՝ թուրք չեն կրնար ըլլալ , թողէ՛ք մօտենան , բայց զգոյշ եղէք :

Անցաւ տասը , թերեւս տասնեւհինգ րոպէ մը : Ահա երեւցան խաւարի մէջէն երկու ստուերներ , որոնք զգուշութեամբ կը մօտենային պարսպին : Դիրքին առջեւ հասան :

— Կեցէ՛ք ,— յանկարծ լսուեցաւ պահակի մը ձայնը , ու հինգ վեց հրացաններու խողովակներ երկնցան դէպի նորեկները :

— Հայ ենք ,— լսուեցաւ հանդարտ ձայն մը :

— Հրացանները գետին դրէք... հա այդպէս... հիմա այս կողմէն... պատի վրայով... Ծօ Սարգիս , իջիր ատոնց հրացանները բեր...

— Ո՞վ է ձեր մեծը ,— կը հարցնէ զարմանալի կերպով բարձրահասակ նորեկը :

— Ես եմ ,— խմբապետը մօտեցաւ երկու կալանաւորներուն ,— ուրկէ՞ կուգաք...

— Ծօ' ի՞նչ երկար կը խօսիս ,— բարկացած խօսքի խառնուեցաւ Առաքելը ,— Բիրքեցի Առաքելն եմ , դաշախճի Առաքելը , ընկերս ալ Կիրասոնի վարժապետն է :

— Շատ լաւ , բայց հրամանատարի մօտ պիտի երթաք , մինչեւ որ ձեզ ճանչցողներ...

— Ծօ , ինձի ճանչցող հազար Գարահիսարցի կայ , դուն ինձի...

Սովի ուրուականը անցեր էր հողիներու մէջէն, խորտակելով առնական կամքը, մահուան դէմ հանդիման քալելու կարողութիւնը: Ամբողջ օրը իրարու քով հաւաքուելով խօսեր էին կացութեան, անորոշ ասպազայի, կիներուն, աղջիկներուն պատահելիքի մասին, բայց ամէն բանէ վեր կռուող կտրիճներու պատճառով մտահոգուած էին, որոնք Շապին Գարահիսարի պարծանքն էին, իրենց հարազատ զաւակները, իրենց ասլանները:

Երբ կորովազուրկ եղած բազմութիւն մը, միակ ապաւէնէն կը զրկուէ, այլեւս յենարան մը չ'ունենար, շատ բնական է որ բոլորովին ընկճուէ, ինքզինք յուսահատութեան յանձնէ: Բայց ընդհակառակը պատահեցաւ: Երբ բօթաբեր լուրը տարածուեցաւ Ժողովուրդին մէջ, ան սքանչելի վերադարձով մը դտաւ հոգեկան կորովը, արիութիւնը, մահը դիմաւորելու սառնութիւնը: Եթէ կռուողները ամբողջ երեք շաբաթ դիչեր ցերեկ կատաղօրէն կռուեցան, դիմադրաւելով մահը, եթէ անոնք, բոլոր մը խելառ քաջերը տասնեակ հազարներու դէմ անվահեր կուրծք տալով հերոսացան, Ժողովուրդը՝ զինուորական խորհուրդին որոշումը լսելէ վերջ, բռնած առնական դիրքով, դէնց անցաւ հերոսութիւն ճանչցուած բոլոր սահմանները:

Ոչ լաց, ոչ մազերու փետտում եւ ոչ իսկ հեկեկոց մը կը լսուէր ամբողջ բերդին մէջ: Խմբուած մեկնողներու շուրջ, ատամներուն տակ հառաչ մը խածնելով, աչքերնուն արցունքը կուլ տալով, կ'աշխատէին ուրախ դէմք ցոյց տալ, որպէս թէ անդիտակ գալիք սարսափներուն:

— Սարգիս, խոստացեր էիր, — կինը զինուոր առնանուն փաթթուած կը շնչար անոր ականջին, — ողջ պիտի չձգես զիս թուրքերու ձեռքը...

— Աղջիկ...

— Խոստացեր էիր, Սարգիս:

Զինուորը ծալուած թղթի կտոր մը կը սեղմէ կնոջը ձեռքը:

— Առ աս վերջինն է, միւսն ալ Մարիամ քրոջս տըւի... երեխաները:

— Դուն հող մի՛ ըներ, Սարգիս, ես անոնց մասին կը մտածեմ... ո՞ր կողմերը պիտի երթաք:

— Չեմ գիտեր: Ո՛ւր որ պատահի:

— Ինքզինքդ լաւ նայէ, պաղ չառնես, չհիւանդանաս, ոտքերդ չոր պահէ, երկու դոյզ դուլպայ կոխեցի տոպրակիդ մէջ:

Անդին մայր մը կը բաժնուի մէկ հատիկ զաւակէն:

— Տուած կաթս հալալ ըլլայ, ետլրո՛ւմ, պոյիդ պոսիդ մեռնիմ ես...

— Մայրիկս, մայրիկս...

— Զաթի մէկ ոտքս դերեզմանն է. դուն իմ մասին հող մի՛ ըներ, զաւակս... Վերը Աստուած կայ... Եկուր մէկ մըն ալ ճակատդ պաղնեմ... Երթաս բարով, սուրդ կտրուկ ըլլայ:

Ո՞վ կրնայ նկարագրել հայ կիներու, հայ մայրերու անհուն տառապանքը, անոնց սրտերուն կծկումը, երբ կը բաժնուէին իրենց հարազատներէն, ո՞վ պիտի կրնայ պանծացնել անոնց հողիներուն մեծութիւնը, անոնց ինքնազուսպ կեցուածքը, երբ ճամբու կը դնէին իրենց հոգեհատորները, ինքզինքնին յանձնելով վաղուան սարսափներուն:

— Ծօ Արշակ, աս անտէր բոմաթիզմը չըլլար նէ՛քեզի մինակ չէի ձգեր... Ինչ որ է, մնացական եղայ, աս ալ ճակտիս գիրը:

— Հասկա դո՛ւն, մայրի՛կը... Հայրիկ, սիրտս վրայ չ'երթար...

— Ծօ սուս լակոտ, ինծի ի՞նչ կարծեցիր, ծօ աս բոմաթիզմը չըլլար նէ՛ տասը թուրքի մարդ չէի ըսեր...

— Տղաս, ինքդինքդ լաւ նայէ, թաց տեղեր մի պառկիր... — տղուն մաղերը շոյելով կ'ըսէ մայրը:

— Մնաք բարով, — տղան կը ծռի ու հօր եւ մօր ձեռքերը կը համբուրէ:

Մօրը դէմքը դեփ դեղին կտրած է: Հեծկտանք մը կոկորդին մէջ սեղմեր՝ հազիւ կը պահէ արցունքը:

— Երթաս բարով, ասլան տղաս. Աստուած հետդ ըլլայ...

— Երթաս բարով, — կը կրկնէ հայրը, — տեսնեմ քեզի, Արշակ, մեր օճախին պատիւը պահես... Թուրքին ըրածը չմոռնաս... Մեր մասին մի մտածեր, տահա շարժելու դուլէթ մնացեր է վրաս... — ու գլուխը անդին կը դարձնէ որ չըլլայ թէ թրջած աչքերը տեսնէ տղան:

Միասին կը քալեն դէպի բերդի դուռը: Ամբողջ ժողովուրդը խռնուեր է հոն: Զաւակ ունին, էրիկ ունին, եղբայր ունին ճամբելիք, եկեր են բոլորն ալ, վերջին անգամ մը երթաք բարով ըսելու մեկնողներուն: Շշուկով կը խօսին, վերջին խօսքերը կը փոխանակեն: Ահա Վահանը, Շապին Գարահիսարի դեղեցիկ ծաղիկը, մէկ ձեռքին հրացան, միւսով մէջքէն գրկած է հրեշտակային գեղեցկութեամբ կինը:

— Իմ մասիս անհող եղիր, Վահանիկ, — կը փսփսայ դեռատի կինը:

Վահանը չի կրնար խօսիլ, ատամները սեղմած՝ ինքզինք կ'աշխատի պահել ու կուրծքին կը սեղմէ կինը:

— Շատ ժամանակ է քովս պահած էի... Դուն ինքզինքդ լաւ պահէ, չհիւանդանաս...

— Երեխան... — Վահանի ձայնը դողաց...

— Զեռքս վրայ չ'երթար... — գլուխը արտմօրէն օրօրելով կ'ըսէ կինը:

Գլուխ գլխի կը լռեն: Երեք տարեկան երեխան մօրը գրկէն թաթիկները կ'երկարէ ու կը գրկէ հօրը վիզը:

— Պապա, ո՞ւր պիտի ելթաս...

Վահանը չի կրնար պատասխանել, անհնարին տառապանքը կարկամեր է լեզուն:

— Պապան քեզի խաղալիք բերելու կ'երթայ, սիրունս, — երեխան շոյելով կը հանգստացնէ մայրը:

«Տղամարդիկը առաջ անցնին» շշուկը ալիք ալիք կը տարածուի բազմութեան մէջ: Կիներ, մայրեր, քոյրեր, ծերունիներ ու հարիւրաւոր երեխաներ պատի նման կանգներ են իրարու դիմաց ու մէջտեղի բացութեան մէջ խռնուեր են տղամարդիկը, զինուածները, առաջապահներու տեղը բռնելով: Դրան անմիջապէս քովը կանգնած են Ղուկասը, Լեւոնը, Ածպտերի քահանան, Վահանը ու քանի մը քայլ անդին Առաքելը որ Լեւոնէն բաժնուիլ չ'ուզեր:

— Դուռի պատը քանդելու ժամանակ է:

Բերդի արտաքին դուռը որ կը բացուէր հայկական թաղէն քիչ մը վեր, կամարակապ մեծ դուռ մըն էր, ապահովարար հռոմէական շրջանէն մնացած՝ դրան վրայ քանդակուած արծիւէ մը դատելով: Կուռի ընթացքին հայերը այդ դուռը քարէ պատով մը հիւսած էին: Ղուկասի նշանին վրայ, ութ տաս երիտասարդներ մօտեցան ու առանց աղմուկ հանելու, սկսան դրան մէջ դիզուած քարերը հանել: Ճամբան բացուած էր: Թրքական դիրքերէն ինչպէս սովորաբար, աննպատակ հրացանաձգութեան գոռոցը կը լսուէր:

— Վահան, ամէն մարդ իր տեղն է, — հարցուց Ղուկասը:

— Պատրաստ են:

«Երթաք բարով, երթաք բարով» ընդհանուր շշուկ մը փրթաւ ժողովուրդի մէջէն:

— Տղաք պատրաստ, — հրամայեց Ղուկասը, — որքան կրնաք հեռուն նետելով անմիջապէս դետին պառկեցէք, մինչեւ որ մենք դուրս գանք եւ ձեզի հասնինք, ոտքի չեւնէք:

Հաղարաւոր բաղմութիւնը քարացած կը սպասէ : Շրթունքները կը շարժին «երթաք բարով» կը մըմնջեն , թերեւս կ'աղօթեն , ո՞վ գիտէ :

— Առաջ տղաք, — կը լսուի Ղուկասի դուստլ ձայնը : Տասնեակ մը կտրիճներ կ'առաջանան , զինուած են ումբերով եւ տասնոց ատրճանակներով : Վերջին անգամ մըն ալ գլուխնին կը դարձնեն դէպի բաղմութիւնը եւ զդուշութեամբ դուրս կուգան դռնէն : Դուրսը սաստիկ խաւար է ու ոչինչ կ'երեւայ : Քիչ հեռուն թրքական խրամատներն են , դիրքերը . անոնց հրացաններու կրակը կը մատնէ զիրենք : Դուրս ելլող կտրիճները իրարմէ բաւական հեռաւորութեան վրայ , սողալով կը մօտենան թուրքերու դիրքերուն :

Դրան մէջ ու շուրջը անհամբեր կը սպասեն զինուած տղամարդիկը , իսկ աւելի վեր , ժողովրդի բաղմութիւնը որ հոն պիտի մնայ :

Յանկարծ կարծես երկինքը կը պատռուի , ահռելի դողումներ իրարու կը յաջորդեն , փայլակային արագութեամբ խաւարը մերթ կը լուսաւորուի պայծառ ճառագայթով : Վարէն կը լսուին աղաղակներ , հայհոյանքներ , վիրաւորներու հառաչանքներ :

— Տեղերնէդ չչարժիք, — կը լսուի թուրք սպայի մը որոտացող ձայնը :

— Աման փախէք , կեալուրները կոխեցին...

— Վա՛յ զարնուեցայ...

— Եարարբիմ...

— Յառա՛ջ, — կը գոռայ Ղուկասը :

Մօտ ութ հարիւր տղամարդ , կէսը անդէն , դուրս կը խոյանան բերդի դռնէն : Գնդակներու փոթորիկ մը կը դիմաւորէ զիրենք , սակայն մարդկային հեղեղը կ'առաջանայ : Թրքական դիրքերուն մէջ են :

Բերդին բաղմութիւնը պարիսպներու վրայէն ականատես կը լինի վարը , խաւարին մէջ կատարուող ահա-

ւոր պայքարին : Ի՞նչ եղան իրենց սիրելիները , կրցա՞ն ձեղքել թրքական շղթան : Վարը խաւարին մէջ կը շարունակուի ահաւոր պայքարը , բայց հրացաններու փայլատակումը հետզհետէ կը հեռանայ դէպի Աներդիի կողմը :

Ծերունի քահանան պարսպի վրայ է , բաղկատարած , շրթները մեղմօրէն աղօթք մը կը մըմնջեն բոլոր անոնց համար , որ դնացին եւ անոնց համար , որ բերդի մէջ մնացին :

Ծանր խաղաղութիւն մը տիրեց բերդին մէջ : Չկան կռուողները , չկան սովորական պահակները : Բերդը անպաշտպան մնացեր է , նաեւ մօտ երեք հազարի հասնող բաղմութիւն մը , որոնք կիներ են , աղջիկներ , երեխաներ եւ թերեւս յիսուն վաթսուն հաստ տարիքաւոր այրեր : Սարսափը կը չոքի բերդին մէջ : Զսպուած արցունքները կը յորդին , ատամներու տակ սեղմուած հառաչանքները կ'արձակուին , չիւան ու յուսահատ արցունք :

Լոյսը կը բացուի : Արեւը կը բարձրանայ սեւ օրը լուսաւորելու : Բերդի դրան վրայ ձերմակ դրօշակ մը կը ծածանի : Բերդի դրան ուղղութեան վրայ գտնուող թըրքական դիրքերը քանդուեր են , խրամատները դատարկ եւ ամէն կողմ ինկած դիակներ , վիրաւորներ : Միւս թըրքական դիրքերէն հրացանաձգութիւնը թուօրէն կը շարունակուի : Բերդը լուռ է : Կենդանութեան ոչ մէկ նշան :

Ճերմակ դրօշակը կը ծածանի , բայց թուրքերը գիշերուան անակնկալ յարձակումէն սարսափահար , չեն հաւատար իրենց աչքերուն , չեն կրնար հաւատալ թէ արծուաբերդը վերջնականապէս լուր է :

Քանի մը ծերունիներ եւ քահանան կը հաւաքուին : Թուրքերը չեն դար , թերեւս չեն գիտեր որ այլեւս կողոպուողներ չեն մնացեր բերդին մէջ : Պէտք է պատգամա-

ւորութիւն մը ուղարկել հրամանատարին մօտ: Թող լինի, ինչ որ լինելու է, գէթ կ'աղատին սպասողական վիճակի սարսափէն:

Երկու պառաւ կիներ կ'ընտրուին, ճերմակ դրօշակներով զինուած դուրս կուգան բերդի դռնէն դէպի թըրքական դիրքերը: Ընդհանուր հրամանատարը կը լսէ կիներու տուած տեղեկութիւնները, բերդին մէջ կուռող չէ մնացեր, այլ միայն կին ու երեսայ: Բայց չ'ուզեր հաւատալ, հապա եթէ անհաւատները թակարդ մը լաւած են:

— Ո՞վ կամաւոր կերպով բերդը կ'ուզէ բարձրանալ, — խօսքը զինուորներուն կ'ուղղէ հրամանատարը, — տէ, ասլան քաջերս:

Չորս զինուորներ եւ շեփորահար մը առաջ կուգան:

— Մենք կ'երթանք, պէյ էֆէնտի, — բարեւելով կ'ըսէ չաուուշը, — եթէ այս կիները մեզի հետ գան:

— Հայտէ՛, սա զինուորներուն հետ զնացէք, վայ ձեզի, եթէ սուտ խօսեր էք:

Չինուորները ամենայն զգուշութեամբ կը սկսին բարձրանալ, կիները առջեւին ձգած: Չէ՛, ինչպէս կ'երեւի, իրօք բերդը կուռողներ չեն մնացեր, ահա մինչեւ դուռը հասան առանց փորձանքի, քիչ մըն ալ, քիչ մըն ալ ու բերդին մէջ են:

Ժողովուրդը սառած կը նայի զինուորներուն: Թուրքերը...

Շեփորահարը կը վազէ, կը բարձրանայ պարսպի վրայ ու կը շեփորէ զինուորական աղբանջան մը: Խանդավառ գոռում գոչումով հազարաւոր ամբոխը կը սկսի մագլցիլ դէպի բերդը:

— Քա ո՛ւ, կուգան, շուները կուգան, — սարսափահար կը պոռայ հերարձակ կին մը, որուն աչքերուն ճերմակուցը լայնցեր է ու ցրուած հայեացք մը ունի, — կու-

գան, կուգան, կուգան... — ու կը սկսի գուլէի կողմը վազել՝ վրայի զգեստները պատռելով:

— Էրնէ՛կ ադ աղջկան, — արցունքը սրբելով կ'ըսէ պառաւ մը, — խենթեցաւ տէ աղատեցաւ:

— Հա՛րս, ոտքդ պաղնեմ, կտոր մըն ալ ինծի տուր, — կը պաղատի կին մը Վահանի կնոջը, որ ձեռքի թղթի բովանդակութիւնը լեզուին վրայ թափելով կլլեր էր, — ոտքդ պաղնեմ աղուորս...

— Չմնաց, ալ չմնաց, — կը յայտնէ դեռատի կինը, — էգաճիէն ուզէ... — օֆ փորս, փորս... խաթուն, տղաս քեզի էմանէդ... Աստուած իմ... վայ փորս... փորս... կը մեռնիմ... կը մեռնիմ...

Կիներու խումբ մը շրջապատեր է դեղադործը: Կուլան կ'աղաղակեն, ձեռները կը համբուրեն խեղճ մարդուն:

— Ինծի ալ կտոր մը...

— Էգաճի էֆէնտի, ոտքդ պաղնեմ...

— Կէնճութեանս խնայէ, կտոր մըն ալ ինծի տուր, — կը պաղատի շատ ճահիլ հարս մը:

— Մարս, քուրս, չկայ, չմնաց... — լալով կը պատասխանէ ծերունին, ձեռքերը տրորելով, — ըլլար նէ կը խնայէի՞ մի... մեռնէի, մեռնէի տէ, աս օրը չտեսնէի...

Բազմութենէն քիչ մը հեռու կին մը նստած է: Ծծկեր երեսան կողքին դրած, վեց տարեկան անուշիկ աղջիկը ծնկան վրայ նստեցուցած կուլայ ու կը համբուրէ երեսան:

— Սիրունս, աղուոր պէպէքս... բերանդ բաց, չէքէր դնեմ մէջը...

— Շէքէ՞ր... — երեսայի աչքերը կը պայծառանան:

— Հա՛, չէքէր, նայէ՛, աս ալ կ'ուտեմ, — ու մեծ մասը ինք կլլելով կտոր մըն ալ երեսայի բերանը կը դնէ:

— Լեզի է...

— Վնաս չունի, աչքիս լուսը... սրտիս հատորը...

Հաղիւ երկու ըսպէ՛ անցած՝ աղջնակը յանկարծ վար կ'իյնայ մօր ծնկի վրայէն, բերանը փրփրած, աչքերու սեւն ու ճերմակը իրարու խառնուած:

— Մայրի՛կս... մայրի՛կս...

Մայրը ծնկուղնները կը ծեծէ, մաղերը կը փետտէ... ու ինքն ալ սարսափելի դալարութներով կ'իյնայ գետին, հողը ճանկոտելով:

Բերդի դռնէն ներս կը խուժէ թուրքերու կատաղած բաղձութիւնը: Վերջը չ'երեւիր անոնց: Կուղան, կուղան, կուղան: Սարսափահար բաղձութեան մէջ հանդիպած տղամարդը, ծեր թէ պատանի, տեղն ու տեղը կը զնդակահարեն, դանակներով կը յօշոտեն դանոնք: Ինչպէս ոչխարի փարախ մը, որուն մէջ դայլ է մտեր, կիներու, երեսաներու բաղձութիւնը ճչալով կը ցրուի, կը տարածուի բերդի ամէն ուղղութեամբ:

Սրա սարնիճներէն ասդին խումբ մը կ'իյներ ու երեսաներ կծկուեր են պարիսպի տակ: Կարծես ձմեռ լինի, կը դողան ու իրարու կը փաթթուին: Դրան կողմէն կ'ին մը վաղելով կուղայ ու չնչահատ կ'իյնայ կ'իյներու մօտ:

— Ամա՛ն, ամա՛ն քուրերս, դարկին... բոլոր տղամարդիկը դարկին, — ծունկերը ծեծելով բարձրաձայն կ'ողբայ կ'ինը, — տղաքն ալ... տասներկու տարեկանէն վեր տղաքն ալ դանակներէ անցուցին, ոչխարի պէս մորթեցին մօրերուն աչքերուն առջեւ... օֆ... խելքս կ'երթայ...

Ոչ ոք ուշադրութիւն կը դարձնէ նուաղած կնոջ: Սառած հայեացքով կը նային իրարու, որպէս թէ կնոջ խօսքերը հասկցած չլինէին: Յանկարծ կը ցնցուին:

— Կուղա՛ն...

Իրօք, չորս հինգ թուրքեր կուղային դէպի կ'իյները:

— Ել նայի՛մ, աղջիկս, — ոտքի ելլելով կ'ըսէ նիհար ու բարձրահասակ կ'ին մը իր աղջկանը:

Զարմանալի խաղաղ դէմք մը ունի այդ կ'ինը: Հայեացքը յստակ, լեցուն գիտակցութեամբ: Թեւէն բռնելով կ'օղնէ աղջկանը ոտքի ելլելու:

— Քա Վարդուհի հանում, ո՛ւր... — կը հարցնէ կ'իյներէն մէկը:

— Աստուծու քով, — կը պատասխանէ Վարդուհին, — քալէ՛ նայի՛մ, աղջիկս...

— Քա կեցիր, ես ալ գամ, — ամբողջ մարմնով դողալէն կ'ըսէ հարս մը:

— Կ'ուզե՞ս, եկո՛ւր:

— Հապա ծծկե՞րս...

— Ան ալ բեր, ինչո՞ւ եթի՛մ մնայ...

Վարդուհին աղջկան ձեռքէն բռնած, յուշիկ քալում քով կ'անցնի Սրա Սարնիճներու նեղ կածանի կէսը ու հոն կանդ կ'առնէ: Վարը ահաւոր բարձրութեամբ անդունդը կը բացուի: Աղջիկը տասնեւկէց տարեկան լուսի կտոր գեղեցկութիւն մը:

— «Հայր մեր»դ ըսէ, աղջի՛կս:

— «Հայր մեր որ յերկինս ես»... մայրի՛կ, կը վախնամ... լաչակովդ աչքերս կապէ, մայրիկ ջան...

— Աչքերդ ամուր մը փակէ, դառնուկս...

— ... «Եւ հողւոյն սրբոյ ամէն»... — կը մրմնջէ աղջիկը:

Յուշիկ մը աղջկան կռնակէն կը հրէ մայրը: Հաւասարակշռութիւնը կորսնցուցած, աղջիկը թաւալդոր կ'իյնայ անդունդը: Տիրական հասակը ուղիղ բռնած, Վարդուհին վեր, դէպի երկինք կը նայի ու յանկարծ աղետարչ աղաղակ մը արձակելով կը նետուի վար:

Թուրքերը՝ կ'իյներն ու երեսաները հաւաքելով քաղաք իջեցուցին: Շատ աղջիկներ քաշեցին տարին հա-

րեմները, շատ կիներ էդ առիւծներու կատաղութեամբ
պաշտպանելով իրենց պատիւը՝ սրախողխող եղան:

Բերդը ամայի էր: Ամէն կողմ դիակներ, դիակ-
ներ, դիակներ...

Ահա այսպէս ինկաւ Սրժիւններու բոյնը, հերոսական
Շապին Գարահիսարը:

ԱՐԻՒՆՈՏ ՃԱՄԲԱՆԵՐՈՒ ՎՐԱՅ

Հազիւ Ղուկասի դուրս գալու հրամանը հնչեց,
հարիւրաւոր բաղմութիւնը խուժեց դռնէն դուրս դէպի
թրքական դիրքերն ու խրամատները: Հակառակ ուժ-
երու գործած արեւին, ձգած ահ ու սարսափին, մինչ
պաշի-պօղուկները քառ մար փախան, թրքական կանոնա-
ւոր զօրքը դիրքը պահեց ու հակայարձակման փորձեց
անցնիլ: խրամատներէն, դիրքերէն դուրս գալով սուիննե-
րով ուղեց կասեցնել հայերու առաջխաղացումը: Անկա-
րելի փորձ մըն էր, հայերը վերէն, հեղեղի արագու-
թեամբ կը խուժէին, ստիպելով թուրքերուն տեղի տալ:
Թուրքերու գիշած ամէն մէկ թիղ գետինը կը ներկուէր
վիրաւորներու եւ սպաննուածներու արիւնով: Որ'քան
հայերու յարձակումը անսպասելի, նո'յնքան ալ թուրքե-
րու դիմադրութիւնը բուռն եղաւ:

Երկու կողմերն ալ տեղի տալու մասին չէին մտածեր:
Հայերու համար ընկրկելու հնարաւորութիւն չկար եւ ոչ
ալ բերդ կրնային վերադառնալ, ուրեմն միակ ելքը կը
մնար ամէն դնով թուրքերու շղթան կտրելով՝ անցնիլ
դէպի շրջակայ լեռները: Իսկ թուրքերը անսահման կա-
տաղութեամբ լեցուած դէպի հայերը, որոնց պատճառով
ամբողջ քաղաքը այրուեցաւ, հարիւրաւոր հաւատաց-
եալներ անժամանակ մահ դտան, վայրագ կատաղու-
թեամբ կը կռուէին, որպէսզի մէկն իսկ չաղատի այդ
անհաւատներէն:

Թանձր խաւարը, աւերակ տներու խանձուած դե-
րաններն ու փլած պատերը, ռազմաճակատի փոքր տա-
րածութիւնը, ուր խոնուած էին երկու կողմերն ալ, այս

բոլորը կռիւք վերածած էին ահաւոր սպանդի: Կոռե-
ցան հրացաններով, սուլններով, սուրերով, մէջքի դա-
նակներով, բերերով ու ճանկերով. երկու կողմերէն ալ
հարիւրաւորներ ինկան, դարհուրելի կոյտեր կազմուե-
ցան վիրաւորներէն եւ սպաննուածներէն:

Տեղի բերումով հայերը մէկ ընդհանուր ճակատով
չկրցան առաջանալ, մինչ մէկ մասը սարսափելի գնով
ճեղքեր էր թրքական շղթան ու քաղաքէն կը հեռանար,
մնացածները դեռ աւերակներու մէջ կը կռուէին չըջա-
պատուած բաղմահազար թուրքերով: Հետզհետէ հրա-
ցաններու որոտը կը տկարանար: Անոնք որ յաջողեցան
անցնիլ, հեռացան բաղմաթիւ խմբերու բաժնուած,
իսկ մնացածները հերոսաբար կռուելով ինկան իրենց
ծննդավայրին մէջ:

Գարահիսար եւ Գէլքիտ գետերու միացման տեղին
մօտ իրարու վրայ բարձրացող բլուրներու կոյտ մը կայ,
ծանօթ Կէվէզետլէր անունով: Շատին Գարահիսարէն հա-
զիւ երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուին այդ
բլուրները, որոնցմէ ամենամեծը հազիւ հազար ոտք
բարձրութիւն մը ունենայ դաշտէն:

Դեռ լոյսը չէր բացուած, երբ խումբ մը փախստա-
կաններ Գարահիսար գետը անցնելով սկսան բարձրանալ,
իրարու յաջորդող բլուրներու գագաթը հասնելու մը-
տադրութեամբ:

Տասնեւվեց անձերէ բաղկացած խումբ մըն էր, որ
բերդէն դուրս գալով կորսնցուցած էր իր ճամբան եւ
փոխանակ արեւելք երթալու, հարաւի ուղղութիւնը բռն-
նած էր: Երբ փախստականները սխալը հասկեցան, արդէն
չատ ուչ էր, հազիւ երկու ժամ կը մնար լոյսը բացուե-
լուն: Այդ պայմաններու մէջ լաւագոյն համարած էին
բարձրանալ Կէվէզետլէր բարձունքը, որ պահուելու ո-

րոշ յարմարութիւններ կը ներկայացնէր: Լուսաստղը
բարձրանալ սկսաւ: Խմբի առաջնորդը կանգ տաւ, սպա-
սելով որ մնացած ընկերները հասնին: Երբ բոլորը հա-
ւաքուեցան, առաջնորդը ընկերներուն դառնալով՝ ըսաւ.

— Կրնանք հոս ալ մնալ, թէեւ եթէ քիչ ալ առաջ եր-
թանք, աւելի լաւ դիրքերու կը հասնինք... տղաք դեռ
կրնա՞ք քալել, — խօսքը ուղղեց երկու թերահաս պատա-
նիկներու, որոնք բերդի առջեւ թեթեւապէս վիրաւոր-
ուած՝ ընկերներու օգնութեամբ մինչեւ հոն հասեր էին:

— Աւելի բարձրանանք, վիրաւորները կերպով մը
կը հասցնենք, — խօսեցաւ մէկը:

Կէս ժամ մըն ալ բարձրացան: Արեւելքը կը շառա-
ղունէր: Խումբը հասաւ Կէվէզետլէրի բարձրագոյն գա-
ղաթը: Քարէնկէցի մը երկարութեամբ հարթութիւն
մըն էր գաղաթը՝ ամէն կողմերէն մեղմ զառիւլայրով
բեկուած: Յարմարաւոր դիրք մը չէր, սակայն այդ պայ-
մաններու մէջ լաւագոյնն էր: Հազիւ դադաթը հասած,
դիչերուան զիրկընդխառն կռուէն եւ ճանապարհի նեղու-
թենէն բոլորովին յոգնած՝ երկնցան հանգստանալու:
Խմբի անդամներէն մէկը միայն գագաթի շուրջը պտտե-
ցաւ, նոր բացուող լոյսով դիտեց չըջկայքը, քարեր հա-
ւաքելով երեք տարրեր դիրքեր յարդարեց ու ապա վե-
րադառնալով խմբի եղած տեղը, արթնցուց քնացողնե-
րէն չորսը:

— Ի՞նչ կայ, — յօրանջելով հարցուց Ածպտերի տէր-
տէրը, որ մինչեւ այդ խումբը առաջնորդեր էր:

— Մասնաւոր բան մը չկայ, բայց հանգստանալէ ա-
ռաջ պէտք է խորհրդակցութիւն մը ունենանք, այսպէս
անհոգութեամբ խմբի գոյութիւնը երկար չի տեւեր:

— Վարժապետը իրաւունք ունի, — համաձայնեցաւ
Առաքելը, — կ'ուզե՞ս բոլորն ալ արթնցնեմ...

— Ո՛հ, դուք չորսդ բաւական էք:

Պժբէն քիչ մը հեռու քաշուելով՝ Լեւոնն ու չորսը նստան խորհրդակցութեան: Լեւոնի համար պարզ էր որ ընկերները յանդուգն կռուողներ լինելով մէկտեղ, փախըստական կեանքի անսովոր, պէտք ունէին ուժեղ դեկավարութեան մը, կարգապահութեան եւ հնազանդութեան: Պումբը առանց կեղերոնական յենարան մը ունենալու, պիտի թափառէր որոշ շրջանի մը մէջ եւ այդ իսկ պատճառով պէտք էր ունենար ամենախիստ կարգապահութիւն մը, որդեգրելով հայդուկային խմբերու իւրաքանչեւ ձեւերը, կարգն ու սարքը եւ խմբապետին հպատակելու գիտակցութիւնը:

Երկար խօսեցաւ Լեւոնը, բացատրեց խմբի վիճակը, նպատակի անորոշութիւնը, որով իրենց առնելիք քայլերն ալ դեռ հարցական կը մնային, մինչեւ որ կացութիւնը պարզուէր եւ սլայմանները քննելով իմանային թէ ինչո՞վ կրնան օգտակար լինիլ:

— Իսկ ներկայիս, ամէն բանէ աւելի պէտք է մտածել խմբի ապահովութեան մասին, — խօսքը շարունակեց Լեւոնը, — հազիւ հոս հասած, բոլորդ ալ երկնցաք քնելու, որպէս թէ ձեր տներու մէջ դտնուէիք: այս ձեւով ես կ'ապահովցնեմ ձեզ թէ չաբաթ մը իսկ չենք կրնար պահել մեր գոյութիւնը:

— Վարժապետը իրաւունք ունի: Ես կ'առաջարկեմ խմբապետ մը ընտրել, — ըսաւ Առաքելը:

— Պարոն Լեւոն'ը, ի՞նչ կ'ըսէք, — ընկերներուն դիմեց Ածպտերի քահանան:

Բոլորը համաձայն էին: Լեւոնը անմիջապէս կարգադրեց երեք մասի բաժնուած՝ դրաւել նախապէս իր պատրաստած դիրքերը, երկու ժամը անգամ մը պահակը փոխել, իսկ մնացածները կրնային հանդատանալ ու ինք Ածպտերի քահանային հետ մնաց հարթութեան կեդրոնը:

— Անյարմար դիրք մըն է, տէրտէ՛ր, դիւրամատչելի բարձրութիւն մը, չուրջն ալ մօտիկ տարածութեան վերայ քանի մը դիւղեր նշմարեցի... այս բարձունքներուն կանաչութենէն դատելով՝ արօտատեղի պիտի լինին այս բլուրները, հետեւաբար հանդիպում մը հաւանական... ի՞նչ կ'ըսես...

— Ծուրջերնիս շատ դիւղեր կան, Օղանլի, Շէյխ Հասան, Պուլիճա, Պուղկէչի... բայց ուրիշ աւելի յարմար տեղ ալ չկար, աս ցերեկը եթէ անցընենք, գիշերով կ'երթանք մեր գեղի սարը:

Տէրտէրն ու Լեւոնը իրարու քով երկնցած՝ երկար խօսեցան ապագայ ընկիւններու մասին: Արեւը բարձրացեր էր, հեռուն կ'երեւնար Աշգարի դաշտը, ուր այնքան հարուստ հայկական դիւղեր կային. դէպի հարաւ կը բարձրանային Ղզըլ Տաղի գագաթները:

— Այն տեղերու շուրջը կը պտըտինք, — ցոյց տալով հեռուն երեւցող սարերը, — ըսաւ տէրտէրը, — մանր մանր դիւղեր կան, կռուելու լաւ դիրքեր կան...

Լեւոնը չպատասխանեց: Բոլորովին անգիտակ երկրին եւ պայմաններուն, կը դժուարանար գործունէութեան ծրագիր մը կազմել: Եթէ միայն նպատակը գոյութիւն մը պահել լինէր, հեշտ էր այդ մասին որոշ գործելակերպ մը ձեւաւորել, իսկ եթէ աւելին՝ պէտք էր ճիշդ գաղափար մը ունենալ կացութեան վերայ: Արդեօք բոլոր դիւղերը տեղահանուած էին, ինչպէս Թրիպոլին էր: Ո՞ւր կը քուէր ժողովուրդը, ինչո՞ւ համար եւ ի՞նչ նպատակ կը հետապնդէր թուրք կառավարութիւնը: Արդեօք բնաջնջում էր թէ մասնակի կոտորած մը, հայրենի երկրէն դուրս քշելով հայ ժողովուրդը: Այս կէտերը, ինչպէս բոլորի, նոյնպէս Լեւոնի համար դեռ պարզ չէին:

Դժբախտաբար Լեւոնի ենթադրութիւնը ճիշդ դուրս

եկաւ: Շէյխ Հասանի եւ Օղանլիի տաւարը առտու կանուխ արածելու ելաւ ու կամաց կամաց սկսաւ բարձրանալ դէպի բլուրները: Թէեւ երեսաներ էին հովիւները, բայց այդքանն ալ բաւական էր հաւար փրցնելու համար: Մինչեւ կէս օր խումբի տղաքը տափած մնացին դիրքերու մէջ: Կէս օրէն քիչ մը անցած, տաւարը արծելով ելաւ տղայոց դիրքը, մինչ հովիւները աւելի վար փոքր լճակի մը շուրջ կը խաղային: Երեկոյեան մօտ միայն երբ հօտաղները տաւարը հաւաքել սկսան դիւղ քշելու համար, փոքր երեսայ մը ճալոտը ձեռքը հարայ տալով բարձրացաւ բլուրը ու հոն զինուած մարդիկ տեսնելով, վախեցած կանգ առաւ: Բայց նկատելով որ այդ մարդիկ կը թշնամական վերաբերմունք մը չէին ցոյց տար, տաւարը շտապելով հաւաքեց ու քնաց դէպի Օղանլիի դիւղը:

— Շուտով խապարը գեղ կը հասնի, — մտահոգուած ըսաւ Ածպտերի քահանան:

— Այո՛, դժբախտաբար չենք կրնար շարժիլ մինչեւ արեւի մայր մտնալը. ինչ որ է, տղաքը պէտք է հաւաքել:

Օղանլիի դիւղին մէջ յանկարծ իրարանցում մը սկսաւ: Այդ հեռաւորութենէն խմբի տղաքը պարզ աչքով կը տեսնէին որ երկու ձիաւորներ հեռացան դիւղէն, մէկը Պուլիճայի, իսկ միւսը Պուզկէճի կողմը:

Անշուշտ հաւար տանողներ էին, մտածեց ինքնիրեն Լեւոնը: Բարեբախտաբար կէս ժամէն կը սկսէր մթնալ ու դժուար թէ թուրքերը կարենային իրենց հետքը գտնալ:

Մթնել սկսաւ: Օղանլիի եւ Պուզկէճի շուրջ համախմբուած թուրքերը, որոնք դէպի բլուրներ կուգային, այլեւս չէին երեւնար: Խումբը շարժեցաւ դէպի հարաւ արեւմուտք Գարա Գիւթիւկ սարը հասնելու մտադրութեամբ: Ածպտերի քահանան ու Առաքելը երեսուն քառասուն քայլ մը առջեւէն կ'երթային, իսկ Լեւոնը, խմբի

առաջը ինկած, կը հետեւէր անոնց: Առանց ուռէ պատահարի անցան Քէլքիտ գետը, աննշան բարձրութիւն մը անցնելէ վերջ, հասան Ածպտեր գետակին: Մօտէն կ'երեւէին Գարապաշ թրքական դիւղի ճրագները: Հազիւ կը պատրաստուէին գետը անցնիլ, երբ հակառակ կողմէն երկու ստուերներ ծառերու արանքէն սպրդելով վազեցին դէպի Գարապաշ:

— Անցէք տղաք, — կարգադրեց Լեւոնը, — շուտով հաւարը կը փրթի:

Իրօք հազիւ թէ խմբի տղաքը գետակը անցած դաշտի միջով սկսան առաջանալ, երբ բազմաթիւ հրացաններու որոտը մէկէն փոթորկեց գիշերուան խաղաղութիւնը:

Եթէ միայն գարապաշցիներու հետ լինէր խմբի կըռուրը, ա'յնքան ալ մտահոգուելու պատճառ մը չկար, բայց նախ որ դուրան դաշտէ մը ստիպուած էին անցնիլ, եւ որ գլխաւորն էր՝ Աչգար դաշտի վրայ թրքական բազմաթիւ դիւղեր կային, Կիւզելլեր, Թէլպիս, Բալսու, Կոզելի եւ շատ մը ուրիշ դիւղեր: Պարզ էր որ հրացանաձիւթեան ձայնը պիտի տարածուէր, դիւղերու թուրքերը դուրս պիտի թափէին եւ եթէ գիշերով վնաս մըն ալ չկրնային հասցնել, խմբի հետքը բռնած յաջորդ օրուան դիրքը պիտի գիտնային:

— Զկրակե՛լ, — կարգադրեց Լեւոնը, — տէրտէ՛ր, առաջ անցի՛ր, տղաք ոտքերնիդ վերցուցէ՛ք, Առաքել վի՛րաւորներուն հոգ տար, ետ չմնան:

Բարեբախտաբար Գարապաշի թուրքերը շատ դանդաղ շարժելով տղոցը հետքը կորսնցուցած, կը բաւականանային անվնաս հրացանաձիւթեամբ մը, թէեւ ատով չըջանի դիւղերը ոտքի կ'ելլէին եւ խմբի ճամբան կը վժտանդուէր: Մէկուկէս ժամէն խումբը Երզնկա երկարող խճուղին հասաւ: Վերի եւ վարի Ածպտերները ալ կողմի

վրայ կը մնային: Գաշտի բազմաթիւ գիւղերէն հրացաններու որոտը ապահով նշան էր թուրքերու աչալուրջ հակողութեան: Բերդի անկումը եւ կռուող հայերէն շատերու փախուստը տարածուել էր թրքական շրջաններու մէջ, հետեւաբար Գարապաշի ահազանքը ոտքի հանել էր դաշտի թրքութիւնը:

Բազմաթիւ թրքական զինուած ուժեր դաշտը կը սանտրէին եւ կամ իրենց գիւղերու շրջապատին մէջ կը դառնային, հայ փախստականներու հանդիպելու յոյսով: Երբ խումբը խճուղին խաչաձեւելով սկսաւ բարձրանալ Ձէրնիկէլ գետի եզերքէն, յանկարծ տասնեակ մը հրացաններ որոտացին գետը եզերող ծառերու ետեւէն:

— Զարնուցա՛յ,— լսուեցաւ խմբի զինուորներէն մէկուն ձայնը:

— Յրուեցէ՛ք ու գետի՛ն պառկեցէ՛ք,— լսուեցաւ Լեւոնի հրամանը,— կրակեցէ՛ք, կրակեցէ՛ք տղաք:

Գնդակներու խսկական անձրեւ մը սկսաւ տեղալ խաւարին մէջ՝ անորոշօրէն երեւցող ծառերու ուղղութեամբ: Թուրքերու հրացաններու որոտը սկսաւ պակսիլ, յայտնի կ'երեւար որ կամ շատեր փախած էին եւ կամ իրենց գիրքերը մատնել չէին ուզեր:

Այդ պահուն խճուղիի վրայէն կ'անցնէին ձիաւոր զինուորականներ, որոնք հաւանաբար Շապին Գարահիսար զրկուած գունդերու սպաններէն էին: Կօզէլիի մէջ լսած լինելով հայ դաշախներու մասին, երբ յանկարծ հրացաններու ձայնը լսեցին, խճուղիէն ելլելով քեցին ուղիղ դէպի հրացաններու ձայններուն ուղղութեամբ:

խումբը երկու կրակի մէջ ինկած էր: Թէեւ նորեկները դեռ կռուի չէին մասնակցած, պարզ չլինելով անոնց համար թէ ո՞ր գիրքերու մէջ գտնուողներն են հայ փախստականները, բայց պարզ էր որ վերջապէս պիտի

իմանային. այդ պարագային տղոց վիճակը կը դառնար անյուսալի:

Նորեկներու տատամսումէն օգտուելով՝ Լեւոնը խմբէն վեց հոգի վերցնելով հետը, գետի մէջէն քալելով, մօտեցաւ անոնց կեցած տեղին: Ութը զինուորականներ էին, որոնք ձիերէն իջած, ինչպէս կ'երեւէր կը խորհրդակցէին: Գետէն վեր բարձրացած թումբը կը պաշտպանէր Լեւոնի եւ ընկերներու շարժումները:

— Դուք հոս մնացէ՛ք,— կամաց մը փոփոաց Լեւոնը,— ես քիչ մըն ալ առաջ պիտի անցնիմ,— երբ կրակեմ, դուք ալ սկսեցէ՛ք:

Մինչեւ կէս մէջքը ջրի մէջ, գետի բարձրագիւր ափով պաշտպանուած, Լեւոնը երեսուն քառասուն քայլ մըն ալ մօտեցաւ ու ջրէն ելլելով երեսն ի վար պառկեցաւ ափի եզրին: Հազիւ հարիւր քայլ մը հեռու խաւարի մէջ որոշակի կ'երեւէին խումբ մը մարդիկ, իսկ ձախի վրայ ձիերը: Լեւոնը հրացանը վար բերելով ուղիղ դէպի մէկտեղուած խումբը կրակեց: Քիչ մը վերէն ալ Լեւոնի հետ եկողները սկսան համադարկներ տեղալ: Թէ քանի հատը ինկան, ո՛չ ոք գիտցաւ, միայն զինուորականներու խումբը ցրուած կորաւ խաւարին մէջ, տեղի վրայ ձգելով քանի մը սեւ զանգուածներ, որոնք ապահովաբար սպաննուածներ կամ վիրաւորներ պիտի լինէին:

Գիշերը կը հատնէր, իսկ մինչեւ Գարա Բիւթիւք սարի դադաթը դեռ շատ ճամբայ կը մնար: Լեւոնը հեռուն ձգած ընկերներուն քով վերադառնալով՝ անոնց հետ միասին հասաւ Նախկին գիրքը, ուր Ածալտերի տէր տէրը քանի մը ընկերներով մնացել էր:

— Ճամբան բաց է Լեւոն,— յայտնեց տէրտէրը,— ժամանակ չկորսնցնենք:

— Կորուստ ունի՞նք:

— Հա՛, մեր տղաներէն մէկը ինկաւ, Աստուած հո-

— Հը՛մ, կ'ուզեն շրջապատել մեզ, դաշտի կողմէն ալ բաղմուժիւն մը ծայր տուաւ:

— Ուրեմն, կռիւը անխուսափելի է:

— Այնպէս կ'երեւնայ:

Կէս օրը անցած էր երբ առաջին հրացանը պայթեցաւ: Կռիւը սկսած էր: Երեք չորս հարիւրի դէմ տասնեւհինգ կռուողներ, որոնցմէ երկուքը վիրաւորուածներ: Եթէ յարձակողները միայն զիւղացիներ լինէին, դեռ ոչինչ, կերպով մը կրնային դիրքերը պահել մինչեւ մութին իջնալը: Շատ շուտով, սակայն, յայտնի դարձաւ, որ կանոնաւոր զօրքն ալ կը մասնակցի կռուին, դատելով այն յարատեւ համադարկերէն, որոնք խմբի տղայոց հընարաւորութիւն չէին տար դիրքերէն դուրս բարձրացնելու:

Հետզհետէ կռիւը կը տաքնար ամէն կողմի վրայ: Լեւոնի դիրքը, ո'չ միայն այլեւս չէր կրնար օգնել միւս երեք խմբերուն, այլ եւ ինքզինք պաշտպանելու դժուարութեան մէջ կը գտնուէր: Գարա Բիւթիւկի դժուարամատչելի կողմէն ալ թշնամին բարձրանալ կը փորձէր: Պարզ էր որ կռիւը երկար չէր կրնար տեւել: Սմբի կռուողներէն երկուքը սպաննուած էին արդէն: Եթէ միայն մինչեւ արեւմտոց դիմանանք, կը մտածէր Լեւոնը, բան մը որ այլեւս հնարաւոր չէր, կը մնար մէկ դիրքի վրայ կեդրոնանալ եւ կռուիլ:

— Առաքել, ձայն տուր տղոցը, — առանց կրակելու դադրեցնելու, պոռաց Լեւոնը, — անմիջապէս թո՛ղ քաշուին մեր դիրքը:

Ինը հոգի միայն պատասխանեցին Առաքելի կանչին, վերջի պահուն կտրիճ երիտասարդ մը ճակտէն խիուած ինկած էր դիրքի քարերուն վրայ: Փոքր, վատ պաշտպանուած դիրքին մէջ այժմ տասներկու կռուողներ սեղմուած էին: Թէ ինչո՞ւ այդ պահուն յարձակումը յան-

կարծ դադրեցաւ, հրացանները լռեցին, տղաքը չէին դիտեր: Մօտ ժամ մը այդպէս խաղաղ անցաւ, նոյնիսկ այն թուրքերը, որոնք Լեւոնի դիրքի կողմէն կը բարձրանային, գնդակի հասողութեան սահմանէն հեռանալով զանազան խումբեր կազմած սպասեցին: Լքուած դիրքերու կողմէն դեռ թշնամին չէր երեւնար: Այդ պատահութենէն օգտուելով, Լեւոնը կարգադրեց անմիջապէս քարեր հաւաքել եւ դիրքը շրջապատել բաւական բարձրութեամբ պատով մը:

Ոչխարի ժամանակաւոր փարախի նմանող նոր դիրքը՝ հիմար արդէն որոշ առաւելութիւն մը կուտար կռուողներուն: Անշուշտ ամէն կողմէ յարձակման մը պարագային կրնային թուրքերը վերցնել դիրքը, միայն թէ շատ մեծ գին մը վճարելով: Երբ երեկոյեան ժամը վեցի ատենները կռիւը վերսկսաւ, նոր միայն յայտնի դարձաւ, որ թուրքերը զինուորներու ջոկատի մը հասնելուն սպասած էին:

Լքուած դիրքերու կողմէն թուրքերը առանց արդելքի կրցան շուտով բարձրանալ, մինչեւ որ կեդրոնի դիրքին տեսողութեան սահմանին մէջ մտան: Կռիւը տաքցաւ: Լեւոնը ութ կռուողներով այս անգամ Լքուած դիրքերու կողմը կը պաշտպանէր, իսկ Ածպտերի քահանան ալ երկու ընկերներով հակառակ կողմը, ուրկէ պաշխպողութիւնը կը բարձրանային: Հրացաններու տրաքտրաքոցի մէջէն լսուեցաւ չեփոններու ձայնը: Պարզ էր որ զօրքը յարձակման պիտի անցնէր:

— Ուշադրութի՛ւն, տղաք, — գոռաց Լեւոնը հրացանի մակալինին մէջ հինգ փամփուշտ սեղմելով, — սպաներուն նշան բռնեցէք, յարձակման պիտի անցնին...

Յանկարծ թուրքերու բաղմուժիւնը առաջ շարժեցաւ. կեդրոնէն կուգար զօրքը, իսկ երկու կողմերէն՝ զինուած զիւղացիներու բաղմուժիւնը: «Հիւճի՛ւմ, իլէ-

րի», կը լսուէր սպաներու հրամանը: Թէեւ հաղիւ երեք հարիւր քայլ հեռաւորութեան վրայ, սակայն կռուելով զառիւկերը բարձրանալը դժուարին պարագայ մըն էր: Լեւոնի եւ ընկերներու կարկուտի նման տեղացող զնդակները ծանր կորուստ պատճառեցին յարձակողներուն, զիւղացիները արդէն չէին երեւնար, խոհեմաբար դուրս ելած էին կռուի սահմանէն: Զօրքը կը դանդաղէր, բայց կը յառաջանար: Սեւամորթ կտրիճ սպայ մը կ'առաջնորդէր զօրքերը, որոնք եօթանասուն հոգի կը լինէին:

Միրիճանը խնամքով նշան բռնեց ու հրացանի տրաքոցին հետ սեւամորթը թեւերը բանալով, երեսն ի վար դետին ինկաւ: Սպայի դիակը վերցնելով զօրքը սկսաւ ընկըրկիլ, մինչեւ տղոց լքուած դիրքերուն մօտենալէ վերջ: Սակայն երկու յանդուգն զինուորներ, տղոց ձգած ձախի դիրքերու ետին նետելով ինքզինքնին, աւելի մեծ կորուստ պատճառեցին խմբին, քան ամբողջ օրուան մէջ չէին կրցած ընել թշնամիի բոլոր ուժերը միասին: Այդ զինուորներու արձակած զնդակներէն սպաննուեցան Գէորգը, Միրիճանը, Ալեքը եւ վիրաւոր Վահէն, բոլորն ալ Շապին Գարահիսարցի յանդուգն կտրիճներ: Լեւոնը կարգադրեց ինկողներու փամփուլտներն ու տասնոցները վերցնել, որոնցմէ մէկն ալ իր մէջքը կախեց:

Բարեբախտաբար կամաց կամաց սկսաւ մթնել:

— Տէր տէր, ի՞նչ կ'ըսես, — հարցուց Լեւոնը, — Ժամանակ է փորձել դուրս գալու այս շղթայէն:

— Հա, իմ միտքս ալ այդ է:

— Տղա՛ք, դուրս պիտի դանք դէպի դաշտը, — ցերեկով կազմած ծրագիրը տղոց բացատրեց Լեւոնը, — նախ որ այն կողմը զինուոր չկայ, զիւղացիներ են, որոնց հետ կռուիլը հեշտ է, մէկ ալ որ Ղզըլ տաղի հակառակ կողմը երթալով, մեզ այլեւս այն կողմը չեն փնտռեր, թէեւ ճիշդ է որ ատով մեր ճամբան երկարած պիտի լինինք, բայց

ճար չունինք: Անմիջապէս որ դուրս գանք, որքան հնար է արագօրէն, եթէ կրնանք վազելով, պիտի իջնանք եւ շատ պիտի չցրուինք: Ինկածներու փամփուլտները վերցընել չմոռնաք: Ոտքի՛, եւ հետեւեցէք ինձ:

Իրարու ետեւէ դուրս թռան դիրքէն ու անմիջապէս սկսան վար վազել:

— Կը փախչին, կը փախչին, — թուրք երկու զինուորները ձայն տուին իրենց ընկերներուն, — կեա՛վուրները կը փախչին...

Լեւոնը դադաթէն համադարկերը իրարու կը յաջորդէին: Լեւոնն ու ընկերները առանց պատասխանելու դէպի վար կը վազէին, երբ բաւական մը հեռանալէ վերջ, իրենց առջեւի կողմէն ալ հրացաններ սկսան բացուիլ: Զինուած զիւղացիներն էին, որոնք կը փորձէին իրենց առաջքը կտրել:

— Տղաք, տասնոցներով ճամբայ բացէք, — ու Լեւոնը կրակելով առաջ նետուեցաւ:

Թերեւս տասը վայրկեան մը տեւեց այդ արշաւը: Երբ Լեւոնը կանգ առաւ ու ետ նայեցաւ, միայն երկու ստուերներ տեսաւ մութին մէջ, որոնք դէպի իր կողմը կը վազէին:

— Ո՞վ է, — հրացանը շտկելով պոռաց Լեւոնը:

— Ես եմ, — լսուեցաւ Առաքելի ձայնը:

Ածալտերի քահանան ու Առաքելն էին եկողները:

— Իսկ միւսները ո՞ւր մնացին, — դառնութեամբ հարցուց Լեւոնը:

— Զեմ դիտեր, թուրքերուն հետ իրար խառնուեցան, ո՞վ դիտէ ի՞նչ եղան: Շարժի՛նք, հոս կենալու տեղ չէ:

— Զէ՛, քիչ մը սպասենք, — հոգոց հանելով ընդդէմացաւ Լեւոնը, — թերեւս մէկ երկուքը հասնին: Ի դուր տաս վայրկեան մը եւս սպասեցին: Հեռուէն հրացաններու որոտը դադրեցաւ:

ջանէն: Երկու օր Ղզըլ տաղի շրջանի մէջ մնալէ վերջ՝ անցան Գարատաղ գիւղի սարը:

Օգոստոսի վերջերն էր, սարերու վրայ ցուրտը զգալի, իսկ հացի պակասութիւնը անկարելի դարձուցած էր խմբի կեանքը: Հացի վերջի պատառը տուած էին էնտէրէսէն վերցուցած երեխային: Երկու օրէ ի վեր լեռնային կանաչով ու արմատներ ծամելով ապրած էին:

— Ուղենք չուղենք, Գարատաղ իջնալու ենք հաց ճարելու համար. ի՞նչ կ'ըսէք, — ընկերներուն հարցուց Լեւոնը:

— Ինձի ալ այնպէս կ'երեւի, դո՞ւն ինչ կ'ըսես Առաքել:

Առաքելը չպատասխանեց եւ գոհացաւ ուսերը անորոշ խմաստով մը թօթուելով: Միեւնոյնը չէ՞ր իրեն համար, հաց կար թէ չկար: Այլեւս կեանքը ի՞նչ խմաստ ունէր, երբ երեխաները, կինը, իր հարազատները չկային, երբ Բիւրքը աւերակ էր:

— Կէս օրը թող անցնի, ես կ'իջնամ Գարատաղ, ուրիշ անգամներ ալ եղած եմ այդ գիւղը, — բացատրեց տէրտէրը, — բոլորս մէկ ինչո՞ւ երթանք, դուք հոս կը սպասէք, ես կ'երթամ ու հացով կուգամ...

— Իսկ եթէ հոն ալ պահակներ դրուած են, — չհամողուելով հարցուց Լեւոնը:

— Եօթ ութ տուննոց խեղճ գիւղ մըն է, աշխարհէն կտրուած, չեմ կարծեր թէ պահակներ ըլլան, բայց եթէ կան ալ, մէկով դնացեր ենք թէ ամբողջս միասին, մէկ չէ՞ մեղի համար... Չէ', հո՞ս մնացէք, երեխան ալ քալելու կարողութիւն չունի, ես մութը չկոխած կը վերադառնամ:

Ուրիշ ճար չկար, պէտք է համաձայնէին տէրտէրի առաջարկութեանը: Անցաւ երկու ժամ: Արեւը սկսաւ թեքուիլ դէպի արեւմուտք:

— Տէ', ես ճամբայ ելլեմ... — տէրտէրը առանց ետին նայելու սարն ի վար իջաւ մեծ մեծ քայլերով:

Անցաւ մէկ ժամ, թերեւս ժամ ու կէս: Անշուշտ տէրտէրը հասած լինելու էր Գարատաղ, թերեւս հացի շաւկով արդէն կը վերադառնար: Երեխան գլուխը դրած Լեւոնի ծնկան կը քնանար:

Յանկարծ նստած տեղը ցնցուեցաւ Լեւոնը, չէ', չէր սխալած, գիւղի կողմէն հրացանի ձայներ կուգային:

— Կը լսե՞ս, — հարցուց Առաքելին:

— Հը, վաղե՞նք...

— Քիչ մը սպասէ, տեսնա՛նք:

Ինչպէս յանկարծակի հրացաններու ձայները լսուած էին, այնպէս ալ մէկէն դադրեցան: Լեւոնի գլուխը կըրծքին ինկաւ: Կարա Քէչիչը, այդ սքանչելի կռուողը ըստ պաննուած լինելու էր: Գիւղի շուրջ կենդանութիւն մը կը նշմարուէր, երեք ձիաւորներ բլուրէ բլուր կ'անցնէին, գիւղացիները ձորով կը բարձրանային ամենայն հաւանակութեամբ Կարա Քէչիչի ընկերներու հետքը գտնալու համար:

— Ի՛նչ կ'ըսես, վարժապետ, արեւը մարը մտաւ, ա՛լ սպասենք...

— Երթա՛նք, — համաձայնեցաւ Լեւոնը, — բայց ո՞ր երթանք...

— Գամիչլի Տէրէ սարը, չորս կողմը գիւղեր կան, բան մը կը ճարենք ուտելու...

Դեռ չմթնած ճամբայ ելան: Սարերու փէշերով ուղիղ դէպի արեւելք կ'երթային: Կարա Քէչիչի եղբրական վախճանը ծանր քարի նման նստեր էր Լեւոնի սրտին: Ո՛չ միայն լաւ կռուող մը, այլ եւ սքանչելի սրտի տէր հայ մը, հարազատ ընկեր մը կը պահէր: Կը մնար մի-հայ մը, հարազատ ընկեր մը կը յուսահատութիւն այն Առաքելը: Թեւաթափ արծիւի մը յուսահատութիւնը կ'ապրէր Լեւոնը: Անվերջ բարձրանալ իջնալով երե-

խայի վրայ այլևս քալելու կարողութիւնը չէր մնացեր :
Լալով նստաւ գետին :

— Առաքել, հրացանս վերցուր, — խնդրեց Լեւոնը, — ես կարապետը պիտի շալկեմ :

Մինչեւ կէս դիշեր անընդհատ քալեցին, մինչեւ որ հասան Սաթուր գետի ափը : Սաստիկ ճախճախուտ էր : Մտան գետը եւ մեծ դժուարութեամբ անցան միւս ափը : Կէս ժամ հովիտի լայնքէն քալելով հասան լեռան ստորոտը :

— Հիմա կամաց կամաց բարձրանանք, — թելադրեց Առաքելը, — դիւղերը վերը մնացին, մէկալ լեռան միւս փէշերուն վրայ, հինգ մատիս պէս դիտեմ այս տեղերը : Զեղի այնպէս ապահով տեղ մը տանիմ, որ աշխարհ տակնուվրայ ընեն եւ մեր հետքը չգտնան :

Գամըշլի Տէրէ կոչուածը երկարաւուն, արեւելքէն արեւմուտք երկարած լեռ մըն է, սաստիկ քարքարոտ եւ ահագին ժայռերու կոյտերով լեցուն : Առաքելը ծխախոտի մաքսանեղութեամբ պարապած ժամանակ, օրերով այդ լեռան ծերպերուն մէջ, մանաւանդ քարայրի մը մէջ պահուած էր : Առաջ ինկած, ուղիղ իրեն ծանօթ քարայրը առաջնորդեց ընկերները : Մազլցելով բարձրացան ուղղաձիգ ժայռի մը կուրծքէն ու նեղ բացուածքէ մը դժուարութեամբ ներս մտան : Քանի խորացան դէպի ներս, մուտքի նեղ բացուածքը լայնցաւ, ընդարձակ քարայրի մը ձեւը ստանալով :

— Հիմա ես դուրս պիտի ելնեմ, հաց ճարելու, — առանց հանդստանալու մասին մտածելու ըսաւ Առաքելը, — չըլլայ որ դուրս դաք այս տեղէն, ես լոյսը չբացուած կը վերադառնամ :

Անցաւ երկար ժամանակ : Արդեօք պիտի կրնար վերադառնալ, արդեօք անոր ալ դժբախտութիւն մը չէր պատահելու : Ժամերը կ'անցնէին սպաննող ծանրու-

թեամբ : Բացուածքի արանքէն դունաթափուած երկինքի մէկ մասը կ'երեւնար : Դրսէն խօսակցութեան ձայն մը դպաւ Լեւոնի ականջին : Զէր սխալուած : Առաքելն էր, թուրքերէն կը խօսէր մէկու մը հետ :

— Ոտքդ հոս դիր, շան զաւակ, ձեռքդ տուր... հիմա ներս մտիր ծակէն :

Առաքելի հետ եկողը միջին տարիքի թուրք մըն էր, մէկ ձեռքը չուանով մը կապուած, որու ծայրը Առաքելը բռնած էր :

— Տէ', հիմա բեռդ վար դիր, — հրամայեց Առաքելը :

Թուրքի ձեռքերը կոնակի վրայ իրարու կապելով Առաքելը մօտեցաւ Լեւոնին :

— Քիչ մը ուշացայ, վարժապետ... ճար չկար, մինչեւ որ ձեռաց սաճի հաց եփել տուի սա շանը, ժամանակ առաւ : Սպաննէի՝ չըջակայ դեղերը իրար կ'անցնէին, ջաղացքի ջուրը դարձուցի, զինք ալ հետս բերի, նէին, ջաղացքի ջուրը դարձուցի, զինք ալ հետս բերի, կը ձգենք, որ հոս սատկի շունը. հա, կ'ըսեմ մ'ալ մածուն, քիչ մըն ալ պանիր դտայ... Հը, մօտեցիր, կարապետ, իշտահով մը կեր նայիմ, տղաս...

Օր մը վերջ, Լեւոնը, Առաքելը եւ կարապետը քիչ թէ շատ կազդուրուած, հինգ վեց օրուան հացի պաշարով ճամբայ ելան քարայրէն Տիշ Թաշ սարի ուղղութեամբ : Այլևս իմաստ չունէր այդ չըջանները մնալ, պէտք է փորձէին Տերսիմ անցնիլ, հոն քրտերու մօտ թերեւս ապաստան գտնային :

Երկու օրէն հասան Տիշ Թաշ լեռը : Երկու դադաթներէ բաղկացած լեռ մըն է Տիշ Թաշը, որու մէկ թեւը կ'երկարի դէպի Քէմախ : Խմբի բռնած ուղղութիւնով ոչ մէկ դիւղի չէին հանդիպած : Տիշ Թաշի լեռնաշղթային ուղղութիւնը բռնելով իջան դէպի Քէմախ : Դեռ էմիւր բարձրաբերձ սարը չհասած, հացի պաշարը հատաւ : Ա-

ուաքելը ճամբան փոխելով դէպի ձախ դարձաւ ու գետա-
կի մը եզրով առաջնորդեց ընկերները, հաւատացնելով
որ շուտով հայկական Հաղարի գիւղը կը հասնին:

Հաղարին աւերակ վիճակի մէջ գտան, տուներու
դռներն իսկ հանուած, միայն վայրենացած կատուներ
ու կաղկանձող շուներ մնացած էին գիւղին մէջ:

— Անցնինք դէպի Մարիք, ատենօք չէն գիւղ մըն էր,
թերեւս բան մը գտնանք, շատ ալ հեռու չէ, մէկ ժամէն
կը հասնինք:

Դժուարութեամբ բարձրացան բլուր մը, որու
ետին կը գտնուէր Մարիքը, յիսուն տուննոց հարուստ
գիւղ մը: Հաղարի գիւղի տխուր պատկերն ալ հոն: Որո-
շեցին յաջորդ ցերեկը Մարիքի մէջ անցընել: Կամաց կա-
մաց լուսցաւ եւ արեւը բարձրացաւ: Առաքելը ինկաւ
տունէ տուն, բան մը գտնալու յոյսով, մինչ Լեւոնն ու
Կարապետը երկնցան գիւղի ծայրը գտնուող տան մը շու-
քին տակ: Յանկարծ հրացանի ձայն մը լսուեցաւ պինտ
մօտէն: Լեւոնը ձեռքը կողքի հրացանին նետեց ու ոտքի
ցատկեց:

— Բան չկայ, բան չկայ, — լսուեցաւ Առաքելի ձայ-
նը, ու տան մը ետեւէն դուրս ելաւ, ետեւէն քաշելով
սպաննուած այծ մը, — մեր բախտէն խելառ է՞ մը մնա-
ցեր է, ինչ ըրի չկրցայ ողջ բռնել, վնաս չունի, մօտերը
գեղ չկայ, ձեռաց թոնիրը կալցուցէք, կճուճ մըն ալ ցո-
րեն ճարեցի:

Ամբողջ ցերեկը Մարիք մնացին. ոչ միայն կաղզուր-
ուեցան, այլ երբ ճամբայ ելան, խաշած ցորենի եւ այծի
կարմրած մսի պաշար մը ունէին չալակներն:

— Հիմա չիտակ Մէղրէ գիւղի ուղղութեամբ Եփրատ
գետը իջնելու ենք, անկէ անդին կը սկսին Տերսիմի լեռ-
ները:

Արեւը դեռ մարը չմտած, ճամբայ ելան, այդ գիշեր

շատ ճամբայ ունէին կտրելիք: Մէղրէ չհասած, արդէն
կարգին մթնած էր: Կամաց կամաց կը մօտենային Եփ-
րատին, որու խուլ Ֆշշոցի ձայնը գիշերուան խաղաղու-
թեան մէջ որոշապէս կը լսուէր: Վերջապէս հասան գե-
տին: Թանձր մութը, գետի խելառ ընթացքը անկարելի
կը դարձնէին դիմացի ափը անցնիլ:

— Քիչ մը վար իջնանք, թերեւս կամուրջի մը հան-
դիպինք, — ըսաւ Առաքելը ու գետի ընթացքով սկսան
քայլել:

Կէս ժամէն հասան Պուճուզ գիւղի դիմացը: Խարխը-
լած փայտէ կամուրջ մը կար գիւղի անմիջապէս մօտը:

— Ի՞նչ կ'ըսես, վարժապետ...

— Փորձենք, թէեւ գիւղը շատ մօտ է. թրքակա՞ն
գիւղ մըն է:

— Այո՛, մեծ գիւղ մը, ատկէ անդին քրտական գիւ-
ղերը կը սկսին:

Հակառակ գիւղի շներու հաջոցին, ապահով անցան
կամուրջէն ու ատեն մը գետի ուղղութեամբ երթալով,
սկսան բարձրանալ դժուարին զառիվներ մը: Նեղ արա-
հետով կը քայլէին: Հետզհետէ ճանապարհը կը դժուարա-
նար եւ կ'անցնէր մացառներու մէջով: Երկու անշան
գիւղերու մօտէն անցան, իսկ անկէ ճանապարհը սքան-
չելի ձորով մը կը բարձրանար, երկու կողմերը թանձրա-
խիտ անտառներով ծածկուած:

— Ծամբայէն կէս ժամ անդին քրտական Ուղունվարդ
գեղն է, — բացատրեց Առաքելը, — մէկ երկու ժամէն կը
հասնինք Սօրկամէրիք կէչիտը:

— Աւելի լաւ է ցերեկը հանգչինք անտառին մէջ,
արդէն լուսաստղը բարձրացեր է, խեղճ երեխայի վրայ
ալ կարողութիւն չմնաց:

— Լա՛ւ, թո՛ղ ըսածիդ պէս ըլլայ:

Ձորի ձախ կողէն բարձրացան ու ատեն մը անտառի

մէջէն քալելով եւ յարմարաւոր տեղ մը դնելով նստան :

— Դուք քնեցէք, ես կը հսկեմ :

Առաքելն ու Կարապետը շատ չանցած սկսան խոկալ : Անցած երեք ամիսներու կեանքը, մանաւանդ վերջի տաս օրերու յոգնութիւնը, կիսասոված վիճակը, կմախքի վերածած էին քաջառողջ Լեւոնը : Վերջին օրերը Կարապետը չալկած կը քալէր, այլեւս ոչ կարողութիւն եւ ոչ ալ ուժ մնացեր էր անոր վրան :

Արեւը ծագած էր : Ծառերու դեղնած, կարմրած տերեւներու մէջէն վար կը թափէին արեւի փայլուն ճառագայթները, անտառի կանաչաւուն մամուռներու վրայ խաղալով : Որքա՞ն անդորր, որքա՞ն խաղաղ էր հոն բնութիւնը, իսկ վա՞րը, քաղաքներու մէջ, դիւղերու մէջ, ճամբաներու վրայ... աչքերը կմախքացած դէմքին վրայ դուրս ինկած, հայեացքը անորոշ ու տարտամ, Լեւոնը անչարժ նստած կարծես քարացած լինէր :

Ամբողջ ցերեկը Առաքելն ու Կարապետը միակտուր քնացան, Լեւոնը սիրտ չըրաւ Առաքելին ձայն տալու, մինչեւ որ անտառը սկսաւ ստուերոտիլ :

— Ե՛լ, ժամանակ է, — մեղմօրէն ձայն տուաւ Լեւոնը :

— Վա՛հ, ամբողջ օրը քներ եմ... Վարժապետ, ինչո՞ւ ձայն չտուիր, քիչ մըն ալ դուն...

— Վնաս չունի, երեխան չալակա տուր :

Ճամբայ ինկան : Ձորը վերջացեր էր ու ատկէ անդին սաստիկ թեք արահետով կը բարձրանային : Յանկարծ անտառը վերջացաւ ու իրարու դիմաց երեւցան խաղաղութիւն եւ Մուծուր սարերու դադաթները, որոնց մէջէն կ'անցնէր Սօրկամերիք կամ Զիարեթ լեռնանցքը : Անցքի բարձրագոյն կէտը հասեր էին, Լեւոնը գինովի նման երեւալով կը քալէր, Կարապետը մշիկ մշիկ կը քնանար անոր ուսին վրայ : Հոդ նստան քիչ մը շունչ առնելու :

Ատկէ անդին կը սկսէր զառիվայրը մինչեւ Օվաճըզի դաշտը :

— Ե՛լնենք...

— Ե՛լնենք, — համաձայնեցաւ Լեւոնը ու երեխան չալկած հետեւեցաւ Առաքելին :

Ժամ մը քալելէ վերջ, նորէն խիտ անտառի մէջէն սկսան իջնալ :

Հաղիւ թէ քառորդ ժամ մը եղած լինէր անտառ մտնելին, երբ յանկարծ երկու մարդիկ ճամբան կտրեցին :

— Լօ Լօ, հուսի ֆինէ՞, — (էդ ո՞վ է) — լսուեցաւ կողորդային ձայն մը :

— Հայ փախստականներ ենք, — նոյնպէս քրտերէն պատասխանեց Լեւոնը :

Քրտերը մօտեցան : Անմիջապէս Լեւոնի ու Առաքելի գէնքերը վերցուցին վրաներէն : Ծառերու արանքէն նոր ստուերներ կարծես կը բուսնէին եւ կը շրջապատէին փախստականները :

— Աս քու ի՞նչդ է, — Լեւոնի ուսին քնացող երեխան ցուցնելով հարցուց քիւրտերէն մէկը :

— Անտէր որբ մըն է...

— Ո՞ւր կ'երթայիք...

— Տերսիմ, ձեր մօտ պաշտպանուելու, գիտէք թէ ինչ կը կատարուի Տէրսիմէն դուրս...

— Գիտենք, գիտենք, — ցաւակցաբար գլուխը շարժելով առաջ եկաւ քրտերէն մէկը, որ կ'երեւէր թէ անոնց մեծն էր, — թուրքի տունը քանդուի, մարդ չեն, դադան են... հարկւրներով փախստական հայեր եկած են մեզ մօտ... Դուք ալ բարի եկաք... Բայց մեր մեծ շէյխին մօտ պիտի տանենք... ան ինչ որ ըսէ, այնպէս կ'ըլլայ :

— Լա՛ւ, երթանք մեծ չէյիսին մօտ, — համաճայեցաւ Լեւոնը:

— Ծօ Ալի, — հրամայեց մեծաւորը, — սա տղան շալկէ, մարդուն վրայ հալ չէ մնացեր քալելու:

Լեւոնն ու Առաքելը երկու քիւրտերու առաջնորդութեամբ կամաց կամաց քալեցին դէպի Տէրսիմի սիրտը, Օվաճըզի հիանալի դաշտը:

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻ

Զար

1000

«Ազգային գրադարան»

NL0414012

41441